

SISTEMUL DE FORTIFICAȚII ENEOLITICE DE LA TURDAȘ-LUNCĂ, JUDEȚUL HUNEDOARA, ROMÂNIA

Sabin Adrian Luca*, *Cosmin Ioan Suciu***

*Dedicăm acest articol celui care a fost
dr. FLORIAN DUMITRESCU-CHIOAR*

Cuvinte cheie: cultura Turdaș, eneolitic timpuriu, fortificații, Transilvania de sud-vest, România

Keywords: Turdaș culture, early Eneolithic, southwestern Transylvania, Romania

Cercetările arheologice în situl preistoric de la Turdaș-Luncă au fost începute de Zsófia Torma¹. Ele au continuat sub conducerea lui Martón Roska² și a altor cercetători³. Cercetările noastre sistematice s-au întreprins între anii 1992–1998. Campaniile anilor 1992–1995 au fost publicate într-un volum separat⁴, iar o parte din cercetările anilor 1996–1998 (stratigrafia) au fost incluse în volumul dedicat săpăturilor preventive din anul 2011⁵.

După se poate lesne observa sistemul de fortificație a înconjurat integral maxima difuziune a așezării aparținând culturilor Turdaș și Petrești. Nu avem elemente care să demonstreze că locuirea Starčevo-Criș sau cea Coțofeni ar fi avut elemente de fortificație. Nici descoperirile de epocă dacică nu au fortificații aparținătoare. Un singur șanț de gard, dispus către extremitatea de nord a zonei Bretea Nord (fig. 1; dreapta sus; perpendicular pe șoseaua veche), pare a aparține unei incinte medievale.

Ca observație generală – înainte de a descrie elementele de fortificație – trebuie să constatăm următoarele:

* Universitatea “Lucian Blaga” Sibiu, e-mail: sabinadrian.luca@ulbsibiu.ro; Muzeul Național Brukenthal Sibiu, e-mail: sabin.luca@brukenthalmuseum.ro.

** Universitatea “Lucian Blaga” Sibiu, e-mail: cosmin.suciu@ulbsibiu.ro.

¹ Gooss 1876–1877; Gooss 1877; Gooss 1878; Roska 1941; Ljzsló 1991.

² Roska 1928.

³ Pentru istoric vezi Luca 2001, capitolul I.

⁴ Luca 2001.

⁵ Luca et alii 2011.

- gardurile descoperite au – de cele mai multe ori – rolul de element avansat de fortificație. Șanțurile acestora de fundare sunt de mici dimensiuni și prezintă – uneori – amprente de pari. Am putut urmări asemenea garduri și în așezarea turdășeană de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X_2^6 . Uneori, foarte rar, au și rol de departajare în interiorul așezării (cartiere?);

- o parte din șanțurile palisadelor arată că stâlpii care alcătuiau zidul din lemn au fost scoși intenționat și folosiți – după toate probabilitățile – la alte construcții. În acest caz șanțurile sunt colmatate, au fundul rotunjit și marginile neregulate;

- în cazurile în care palisadele au rămas în picioare marginile gropilor sunt ferme și fundul acestora ne arată că s-a practicat metoda “stâlp lângă stâlp” pentru construcția palisadei.

În perioada 2007–2008 au fost efectuate cercetări magnetometrice de o echipă de la Universitatea Kiel condusă de dr. Mischa Carsten, ajutat de către regretatul Florian Dumitrescu-Chioar. Magnetometria a scos la iveală traiectul unui șanț de fortificație care a fost surprins foarte bine în zona B a sitului, la sud de ductul autostrăzii. Pe traiectul autostrăzii șanțul a fost doar bănuț. Ductul unei alte alveolări este surprins perpendicular pe traseul autostrăzii și reprezintă albia unui râu. Șanțul identificat de către echipa germană este C_{181} (zona centrală a sectorului B), care a fost surprins de către noi pe 127 m și este posibil ca magnetograful să nu fi detectat șanțul datorită nivelului de coluviu care acoperă terasa în această zonă și care a antrenat și distrus partea superioară a depunerilor arheologice. C_{181} este profilat în sterilul galben cu două faze de folosire: 181 mai timpurie (cultura Turdaș) și 181a mai târzie (cultura Petrești). Au fost identificate și gropi de stâlpi care flanchează șanțul. Umplutura este neagră-brun cu urme de pigment ceramic. Șanțul a fost profilat la 1,2 m de la suprafața actuală a solului și are adâncimea finală de aproximativ 2,6 m, cu o lățime în partea superioară de 2,6 m.

În partea de est a zonei B, șanțul continuă și face o buclă spre nord, surprinsă pe cercetarea magnetometrică a echipei germane, după care se leagă de șanțul C_{388} . Complexele din această zonă s-au păstrat mai bine. C_{338} are o direcție aproximativ nord-est–sud-vest, paralel cu palisada C_{339} . În profil, șanțul are formă de ”V” cu fundul aplatizat. Umplutura șanțului este lutoasă, în partea superioară găsindu-se fragmente ceramice, oase și mult pigment de chirpici. Culoarea umpluturii este negru-cenușiu în partea superioară, iar în partea inferioară cenușiu-deschis și gălbui. Șanțul s-a profilat la 1 m adâncime și are o adâncime finală de 3 m. Acesta a fost surprins pe 39,7 m și are o deschidere în partea superioară de 3,5 m. Palisada C_{339} are o lățime de 0,89 m, fundul plat

⁶ Luca 1997; Luca, Pinter 2001.

Foto 1. Ortofotoplan cu sectoarele sitului Turdaș și ductul sistemului de fortificații. Cu galben – aproximare; cu albastru, roșu, roz – traiect excavat. / *Orthophotomap of Turdaș site sections and the duct of the fortifications system. Yellow – supposition; blue, red, pink – excavated route.*

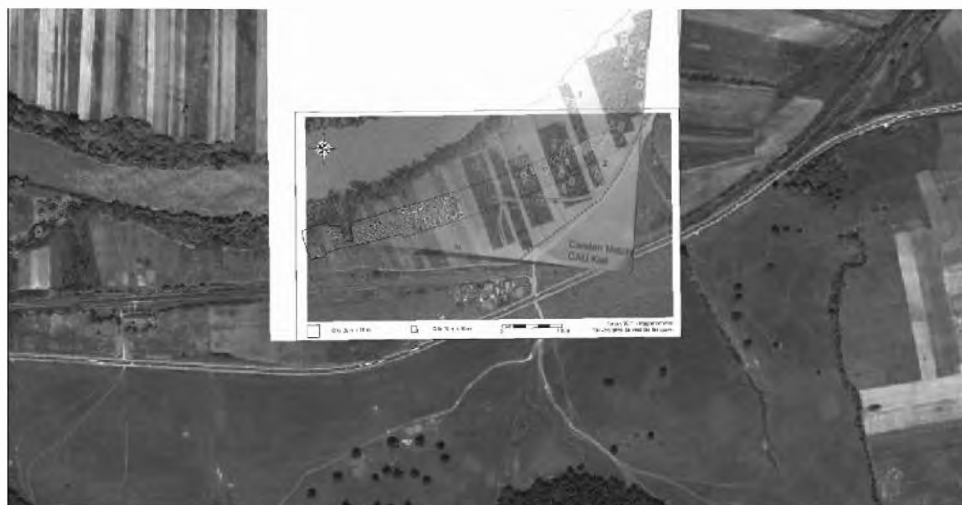

Foto 2. Ortofotoplan cu cercetările magnetometrice din 2007–2008 efectuate de Carsten Mischa pe terasa de la Turdaș, suprapuse peste ductul autostrăzii cu cercetările magnetometrice ale lui Dorel Micleș din 2011. / *Orthophotomap on Carsten Mischa's magnetometric investigations from 2007–2008, Turdaș terrace, superposed, on the highway trace, with Dorel Micleș's magnetometric investigations from 2011.*

având o umplutură cu mult pietriș, pe alocuri lutoasă, de culoare negru-cenușiu, cu pigment de chirpici și fragmente ceramice. Palisada este suprapusă de C_{1880} (groapă de mari dimensiuni).

După observațiile din teren turnul avea un nivel de călcare amenajat cu piatră de râu. Aici se găseau și fragmente ceramice aduse din strat. Porțile sunt una în fața celeilalte, chiar dacă între C_{181} și C_{1880} este o diferență cronologică, acestea tăindu-se unul pe altul.

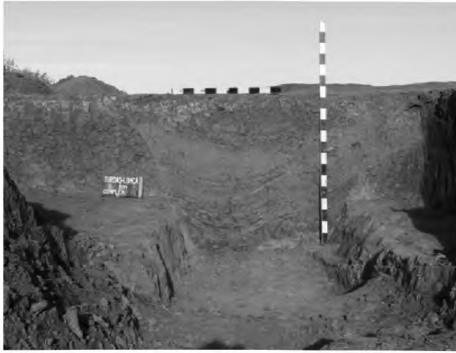

Foto 3. C_{181a} – profil. / C_{181a} – profile.

Foto 4. C_{181} – (stânga) cu groapă de stâlp (dreapta). / C_{181} (left) with the borne pit (right).

Foto 5. C_{181} – vedere aeriană dinspre est, octombrie 2012. / C_{181} – aerial image from the East, October 2012.

Foto 6. C_{338} – vedere dinspre vest. / C_{338} – image from the West.

În partea de vest a zonei B avem un șanț care îl continuă pe C_{181} și C_{977} . C_{997} s-a conturat la 1,3 m față de suprafața actuală a solului și are o adâncime finală de 3,5 m. A fost surprins pe 41,5 m și are o lățime de 3,66 m în partea

Reconstituire 1. Palisada și poartă de acces C_{181} în partea de jos a imaginii și palisada cu turn ($C_{191, 988}$) și poartă de acces C. Vedere spre exteriorul sistemului de apărare. / *Reconstitution 1. The palisade and the access gate C_{181} down the image; the palisade with tower ($C_{191, 988}$) and C access gate. An image toward the defense system outside.*

Reconstituire 2. Palisada și poartă de acces C_{181} în partea de sus a imaginii și palisada cu turn ($C_{191, 988}$) și poartă de acces. Vedere spre interiorul sistemului de apărare. / *Reconstitution 2. The palisade and the access gate C_{181} up the image; the palisade with tower ($C_{191, 988}$) and the access gate. An image toward the interior of the defense system.*

superioară. C_{997} este posibil să corespundă cu șanțul C_{1256} din partea estică a zonei C (peste râpă). În partea de nord-est șanțul se pierde în profil. Șanțul este suprapus de C_{964} , C_{976} și de gropile de stâlpi din structurile numite 11a și 12. Șanțul C_{994} dublează C_{977} . În ele au fost surprinse gropile de stâlpi. Umplutura este neagră cu pigment galben (pestriț).

Foto 7. C_{977} – intersecția cu complexul C_{976} , vedere dinspre vest. / C_{977} – crossing point with C_{976} complex; image from the West.

Foto 8. C_{977} – vedere dinspre vest. La nord de el se observă C_{994} . / C_{977} – image from West. C_{994} can be seen on its northern side.

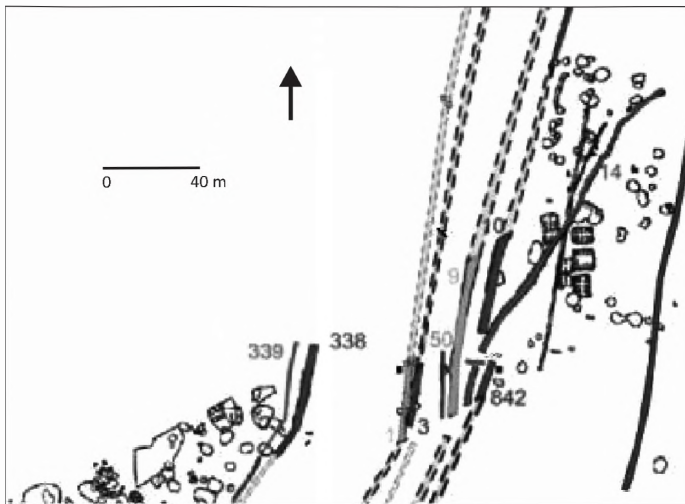
Zona A.

Cel mai impresionant sector de fortificații din această perioadă (cultura Turdaș) este excavat în zona "A" a sitului, într-o parte a așezării în care

sistemul se strânge pentru a proteja o intrare în localitate (sistem de locuire protourban). De la palisada C_{339} și până la șanțul C_{842} sunt aproape 200 de m. Din păcate, o parte a sistemului a fost distrus de drumul actual (între șanțul C_{338} și C_{001}), unde ar trebui să avem minimum o palisadă. Cu două palisade care dublează șanțurile (C_{339} și C_{150}) și șase șanțuri care se strâng pentru a proteja o intrare labirintică protejată de un turn și o palisadă mică (C_{014b}) este una dintre cele mai complexe lucrări de fortificare cunoscute pentru acest moment cronologic.

C_{001} . Adâncimea de conturare a complexului este de 1,05 m, cu adâncime finală de 2,05 m și lățimea de 1,65 m în partea superioară. Lungimea pe care a fost excavat șanțul este de 32,67 m. Șanțul are fundul rotunjit într-un steril negru. Umplutura este brun-cenușie cu pete galbene și pigment ceramic. În partea superioară apar fragmente ceramice și pietricele. Șanțul taie groapa C_{854} .

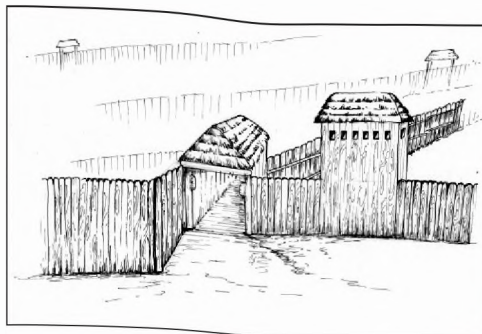
C_{003} . Adâncimea la conturare a complexului este de 0,85 m, cu adâncime finală de 3,14 m și lățimea de 2,7 m în partea superioară. Lungimea pe care a fost excavat șanțul este de 32,67 m. Șanțul este săpat în formă de "V", cu două nivele de umplere. În partea superioară există câteva lentile negre, indicând o colmatare. În partea sudică șanțul se închide (posibilă trecere) și nu mai poate fi observat spre matorul sudic. În partea superioară umplutura este brună, devine brun-gălbuie, iar spre fund devine galbenă. Șanțul taie groapa C_{840} .

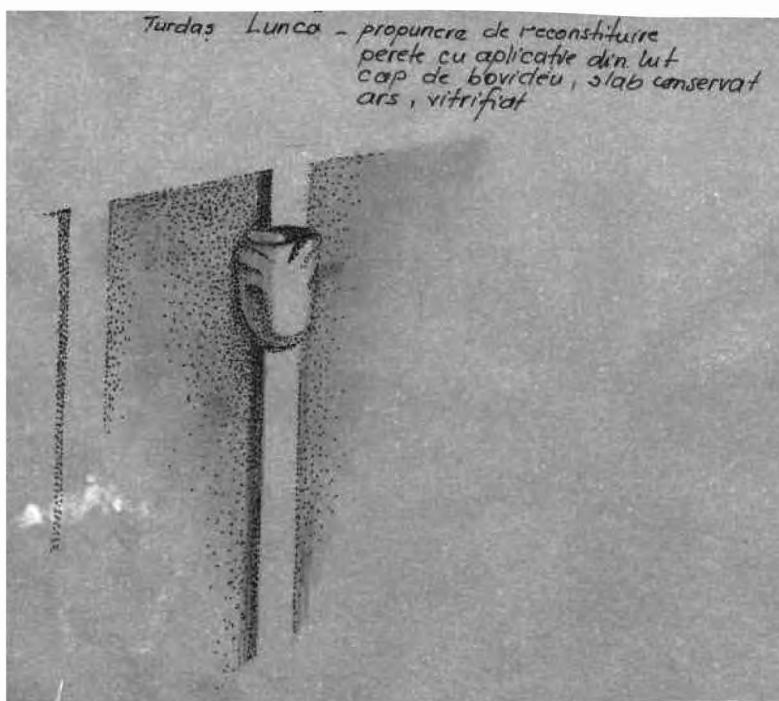
Plan 1. Sistemul de fortificații – partea de est a zonei B (C_{339} , C_{338}) și zona A a sitului Turdaș (C_{001} , C_{003} , C_{150} , C_{009} , C_{010} , C_{842} și C_{014}). În zona porții avem un șanț mic C_{014b} (verde). / Layout 1. The earth works system – the east part of zone B (C_{339} , C_{338}) and zone A of Turdaș site (C_{001} , C_{003} , C_{150} , C_{009} , C_{010} , C_{842} , and C_{014}). There is small ditch C_{014b} in the gate zone (green).

Reconstituire 3. Zona A. Sistemul de palisade, porți, turnul de apărare și poziționarea acestora. / *Reconstitution 3. Zone A. The system of palisades, gates, the defense tower, and their location.*

Reconstituire 4. Zona A. Turnul și intrarea avansată. Propunere de reconstituire cu tunel de acces. / *Reconstitution 4. Zone A. The tower and the advanced entrance. A reconstituting proposal, with an access tunnel.*

Reconstituire 5. Zona A. Capul de taur aplicat pe laterala intrării-tunel. / *Reconstitution 5. Zone A. The bull head on the entrance-tunnel lateral side.*

Foto 9. Imagine de ansamblu zona A – se observă foarte bine amprente închise la culoare a C_{001} , C_{003} , zona porții și C_{009} , C_{010} , C_{014} . / A general image cf zone A – the dark stamps cf C_{001} , C_{003} , in the gate area, and C_{009} , C_{010} and C_{014} can be well noticed.

Cu această ocazie facem și o propunere de reconstituire pentru zona de intrare cu cea mai puternică fortificare la Turdaș-Luncă. Toate elementele de substrucție se regăsesc în teren. De asemenea, resturi dislocate în urma distrugerii violente prin ardere. Toate șanțurile săpate pentru palisade arată cu claritate existența acestora prin mai multe situații arheologice, după cum urmează:

- la conturare s-a observat, în majoritatea cazurilor, un strat de pietriș și nisip aluvionar care păstra amprenta stâlpilor și ductului palisadei; acest strat arată, de asemenea, inundațiile repetate care au afectat situl, dar și faptul că palisada avea și un rol – involuntar obținut – de “dig”;

- atunci când palisadele nu au fost demontate intenționat se observă cu claritate amprenta în “V” accentuat și un șanț cilindric, continuu, la proximitatea maximă de adâncime; acestea demonstrează că stâlpii erau dispuși continuu și formau un adevărat “zid” din lemn;

- în unele cazuri, palisadele au fost demontate intenționat; atunci surprindem situații *in situ* doar din loc în loc;
- intrarea în incinta propriu-zisă a localității preistorice se face printr-un sistem complicat și sinuos de porți mici, porți mari și suprafețe acoperite (“tuneluri din lemn”);
- din loc în loc, porțile mai importante sunt flancate cu turnuri din lemn;
- “tunelurile din lemn” au sistem propriu de iluminat, dar și de protecție ritualică.

C₀₀₉. Adâncimea la conturare, față de suprafața solului, 1,15 m, cu adâncime finală de 2,25 m și lățimea de 2,9 m în partea superioară. Lungimea pe care a fost excavat șanțul este de 66 m. Șanțul are o umplutură neagră-cenușie, lutoasă, cu fragmente ceramice. În partea inferioară solul este brun-gălbui, lutos, cu urme ceramice și în, unele zone, cu pietricele aduse de aluviuni. În zona de sud se oprește brusc, formând o zonă de acces în interiorul satului, conectată cu poarta din zona C_{014b}.

C₁₅₀. Șanț cu o lățime de 0,88 m, fără urme de pari. Acesta dublează șanțul C₀₀₉, posibil o palisadă a acestuia. Adâncimea de conturare față de suprafața actuală a solului este de 1,2 m, iar adâncimea finală este de 1,64 m. Umplutura șanțului este brun închis-nisipos cu pigmenți negrii. Mai apar pigmenți de ceramică și cărbune, foarte rar oase de animale și ceramică. Toate resturile par a fi în poziție secundară, aduse de aluviuni. Șanțul se conturează în sterilul gălbui nisipos și este suprapus de C₀₀₈.

C₀₁₀. Adâncimea la conturare față de suprafața actuală a solului este de 1,2 m, cu o adâncime finală de 2,20 m și lățimea de 3,3 m în partea superioară. Lungimea pe care a fost excavat șanțul este de 41,74 m. Șanțul apare de sub nivelul de coluviu, cu două niveluri de umplere. Partea superioară – negru-cenușiu lutos, iar partea inferioară – brun-gălbui lutos. În zona sudică (zona porții, în apropiere de C₀₁₄) se închide. Acesta taie complexul C₀₁₃.

C₀₁₄. Acesta a fost sesizat de sub coluviu, de la 1 m adâncime față de suprafața actuală a solului și are o adâncime finală de 2,4 m. Dinspre profilul de nord apare o platformă cu o lungime variabilă de la 13,8 m la 16,2 m. O a doua platformă începe la 45 m și se termină la 49,20 m. La 69,5 m aceasta intersectează cu palisada C₁₅₂. Aceasta se termină la 130,2 m cu o formă rotunjită. Se întrerupe 7,3 m și continuă 15 m către profilul sudic. Ea taie C₀₉₃ și este tăiată de structurile 4 și 6. Taie, de asemenea, C₀₂₃ și este tăiată de palisada C₁₅₂. Umplutura este brun-gălbuie, cu apariții rare de pigment ceramic. Au ieșit și vase întregibile în umplutura acestuia. În zona porții, palisada are o întrerupere de 6,7 m.

C₈₄₂ este un șanț care începe în zona porții, în afara acesteia, către est. S-a conturat la 1,15 m adâncime față de suprafața actuală a solului și are adâncimea

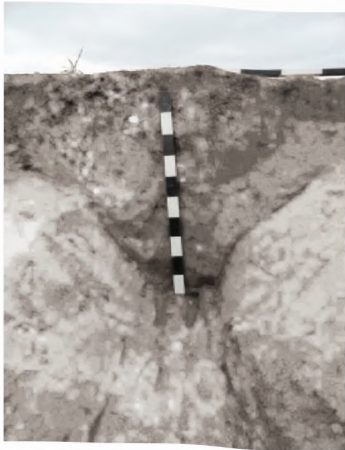

Foto 10. C_{001} - profil. / C_{001} - profile.

Foto 11. $C_{009'}$ / C_{009} .

Foto 12. $C_{010'}$ / C_{010} .

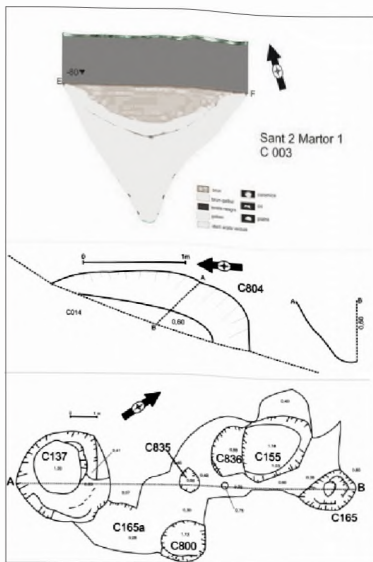
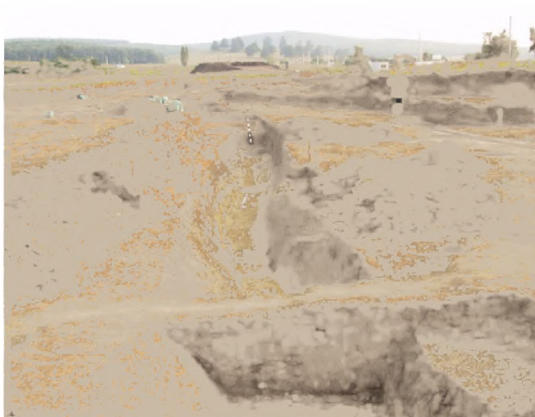

Foto 13. C_{003} - profil. / C_{003} - profile.

Foto 14. C_{003} - imagine de ansamblu (în stânga se observă C_{001}). / C_{003} - a general view (C_{001} - may be seen in the left side).

finală de 2,4 m. Lățimea în partea superioară este de 2,7 m. Umplutura este brun închisă în partea superioară și brun-gălbuie în partea inferioară, pigmentată cu ceramică și chirpici. Avem și un vas întregibil și două greutăți. Ea are două momente de umplere. Este posibil ca partea sa superioară să fie doar o tasare a stratului de cultură.

Foto 15. C_{842^*} / C_{842^*} Foto 16. C_{014^*} / C_{014^*}

◀ Foto 17. Zona A – zona intrării în fortificație (partea de est a acesteia). / *Zone A – the area of the defense works entrance (its eastern side)*

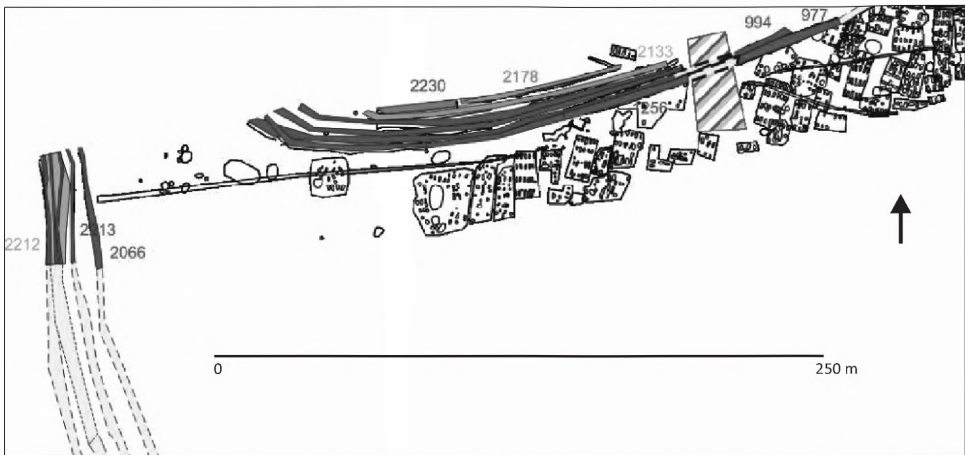
▼ Foto 18. Zona A – sistemul de fortificații. / *Zone A – the defense works system.*

Zona C

Foto 19. Sistemul de fortificare zona C – detaliu de lucru, septembrie 2011. / *The defense works system C – detail, September 2011.*

Plan 2. Sistemul de fortificare zona C. / *Layout 2. Zone C defense system.*

Șanțurile C_{1256} (zona C) și C_{977} (zona B) par să fie unul și același complex. Este mai complicat de făcut o legătură între ele datorită unei râpe care a distrus situl în zona dintre ele. Sunt unele din cele mai vechi complexe din această zonă, ele fiind tăiate de complexe adâncite cu material Turdaș, și de locuințele de suprafață Turdaș târzii, ca și de platformele petreștene. Umplutura lor este neagră cu pigment galben, cu foarte puține fragmente ceramice. C_{1256} a avut

două momente de umplere, documentate de o lentilă de lut galben aflată la 0,4–0,5 m de fund. Șanțul are adâncimea de 1,53 m de la conturare și se pare că este legat de un alt șanț, care merge paralel cu el, C_{1255} . Fundul șanțului este rotunjit, asemănător șanțului C_{014} din zona A și a lui C_{181} din zona B. Deschiderea maximă documentată a C_{1256} este de 3,45 m. Lungimea pe care a fost surprins, în zona de V, este de aproape 158 m. Tot acest sistem este tăiat de un șanț mai târziu – C_{1234} . Către vest șanțul, cu întreg sistemul pe care îl alcătuiește, cotește brusc spre nord.

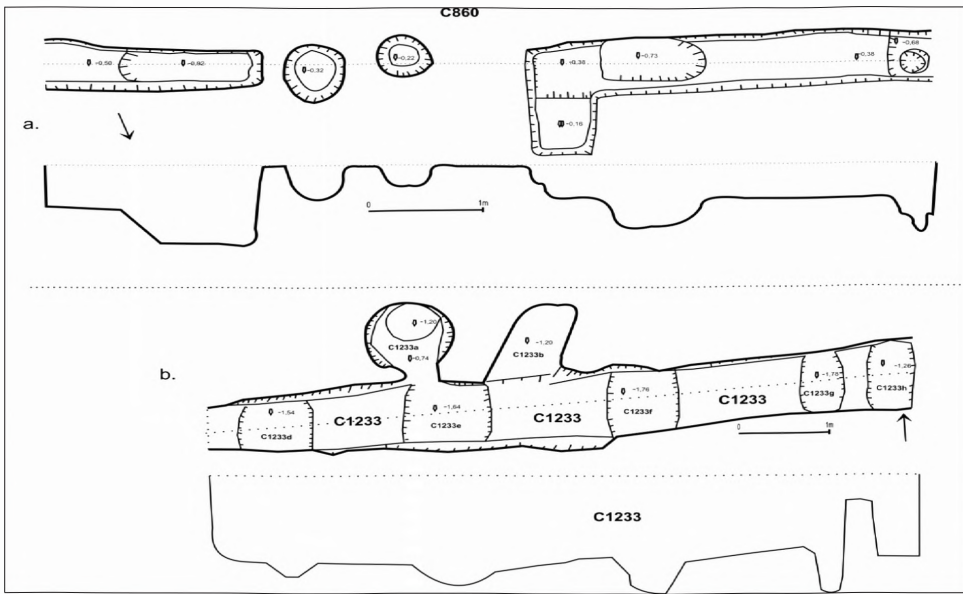
C_{1255} este paralel cu C_{1256} și s-a conturat la 2,13 m față de suprafața actuală a solului, având o adâncime de alți 2,13 m, cu deschiderea în partea superioară de 1,6 m. Este tăiat și el de către C_{1254} .

C_{1245} este situat între șanțul C_{1255} și palisada C_{1233} și are lățimea în partea superioară de 1,07–1,4 m, iar adâncimea finală de 2,3 m. Acesta are mai multe gropi de stâlpi pe fundul său și o amenajare de mici dimensiuni C_{1257} (3,72 m lungime pe 0,31–0,5 m lățime), posibil structura unui turn de lemn care era legat de palisada C_{1233} .

Foto 20. Șanțurile din fața palisadei C_{1233} (vedere dinspre est). / *The ditches in front of C_{1233} palisade (view from the East).*

Palisada C_{1233} este masivă și pornește de la 0,45 m de sub platformele arse Petrești și Turdaș târzii. Ea are adâncimea de 0,85 m. Adâncimea maximă a stâlpilor ajunge la 2,70 m. Lățimea este de 0,9 m și a fost surprinsă pe o lungime de 114 m. Stâlpii sunt masivi, rotunzi, dispuși la aproximativ 1,5–2 m unul de altul. Aceștia sunt dublați de alți stâlpi aflați în partea dinspre interior a palisadei. C_{1233} a funcționat în paralel cu C_{1256} , C_{1255} și C_{1245} , alcătuind un sistem defensiv impresionant. Palisada se afla la 2,36 m nord de C_{1245} .

Plan 3. Palisada C_{1233} – plan și profil. / Layout 3. C_{1233} palisade – layout and profile.

Foto 21. Profil C_{1233} / C_{1233} – profile.

Foto 22. Imagine C_{1233} dinspre V. / C_{1233} – seen from the West.

Foto 23. Sistemul de fortificație văzut dinspre C_{1233} / The defense system as seen from C_{1233} .

Șanț C_{2230} . Palisada este orientată pe direcția est-vest și intră sub profilul nordic. Acesta se profilează la adâncimea de 1 m față de suprafața actuală a solului și are adâncimea finală de 2,9 m. El este excavat pe 29,9 m și are lățimea maximă de 3,85 m. Acesta continuă șanțul C_{2178} către vest. Umplutura sa are un aspect lutos și este de culoare cenușie, cu amestecul format din fragmente

ceramice, oase și fragmente de chirpici. În secțiune, forma șanțului este semicirculară. Materialele arheologice sunt descoperite în partea superioară a șanțului, fiind dispuse pe un nivel orizontal.

C_{2178} . Acesta este un șanț orientat pe direcția est-vest, cu o lungime de 60 m și o lățime maximă de 1,14 m. El este situat la 2,78 m nord de palisada C_{1233} .

Șanț C_{2229} . Șanțul este orientat pe direcția est-vest, umplutura sa este cenușoasă în partea superioară și de culoare cenușiu-deschisă și lutoasă în partea inferioară. În partea mediană umplutura este de culoare negru-cenușiu, cu intruziuni de pete galbene. În secțiune are o formă de V, materialele arheologice fiind descoperite doar în partea superioară.

C_{2066} . Acesta este orientat nord-sud și este surprins pe toată lățimea ductului autostrăzii, în secțiune având o formă semicirculară. El este conturat la 1,5 m față de suprafața actuală a solului, cu adâncimea finală la 2,9 m. Umplutura sa are un aspect lutos, de culoare cenușiu deschis, cu fragmente ceramice și bucăți mici de chirpici. În partea superioară se observă mai multe materiale ceramice. Șanțul se află la 68 de m de locul în care C_{1256} cotește brusc spre nord. Lățimea sa în partea superioară este de 1,62m.

C_{2213} . Șanțul este orientat nord-sud și a fost surprins pe toată lățimea autostrăzii. Umplutura sa are un aspect lutos, de culoare cenușiu-deschisă. Lățimea în partea sa superioară este de 0,80 m și este o palisadă. Ea se află situată la est de C_{1212} .

Șanțurile C_{2212} sunt parte a unui sistem defensiv orientat pe direcția nord-sud, surprins pe toată lățimea autostrăzii, fiind format din 3 structuri defensive, conturat la 1,5 m adâncime față de suprafața actuală a solului. Șanțul mare, în formă de V (C_{2212A} , adâncimea finală la 2,20 m), are o umplutură lutoasă de culoare negru-cenușie cu intruziuni de pete galbene în partea inferioară, fiind și cel mai adânc. În umplutură s-au identificat și materiale ceramice și oase. În fața acestuia, spre vest, un al doilea șanț (C_{2212B}), mai puțin adânc decât primul (1,80 m), umplutură asemănătoare ca primul șanț, dar culoarea mai închisă. Al treilea șanț, situat și mai la vest de celelalte două, are umplutura neagră, lutoasă, fără materiale ceramice (C_{2212C}) cu adâncimea de 1,60 m.

Tăblița numărul 2 de la Turdaș, aflată în colecția Muzeului Național de Istorie al Transilvaniei, are incizii concentrice care seamănă izbitor cu sistemul de fortificații excavat în 2011. Ea se poate suprapune peste o parte din sistemul actual de fortificație – așa cum este el păstrat – și reflectă cu o exactitate uimitoare forma fortificației, după cum urmează.

1. Șanțul interior C_{181} , C_{976} , C_{338} , C_{1256} – avem același unghiuri în partea de est și vest;

2. Păstrat parțial, același traiect ca și C_{001} , C_{003} , C_{009} , C_{010} ;

3. Traiectul lui C_{014} care are același unghi.

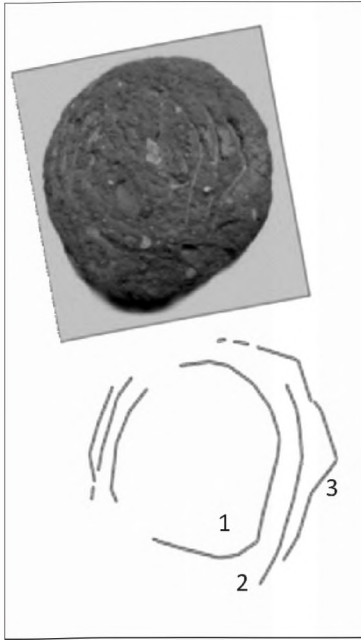

Fig. 1. Tăbliță provenind de la Turdaș, săpăturile vechi (Vlassa, 1979, tableta nr. 2). Ea are un ornament format din linii concentrice, parțial păstrate, erodate de timp. / Plate from Turdaș, the old investigations (Vlassa, 1979, plate 2). The plate ornament consists in partly preserved concentric incisions.

Diametrul fortificațiilor are aproximativ 1160 m, cu o suprafață estimată de circa 100 ha (sau mai mult) în perioada de maximă funcționare (cultura Turdaș). Se poate spune cu certitudine că sistemul de fortificații cu șanțuri și palisade urmărea denivelările terenului. În zona intrării de est se creează o zonă compactă de palisade pe o adâncime de aproximativ 200 m. Aceeași concentrare o regăsim și în partea de vest a sitului, unde avem o adâncime a sistemului de apărare de aproximativ 130 m și bănuim și aici existența unei intrări.

În concluzie, studiul arhitecturii generale a sitului este doar la început. Acesta va îmbrăca forma unui volum separat ce va fi redactat în următorii ani.

Mulțumiri. Fără acești colegi nu s-ar fi putut realiza una dintre cele mai mari lucrări de descărcare arheologică din România: prof. univ. dr. Gheorghe Lazarovici, dr. Florian Dumitrescu-Chioar, Gheorghe Natea, Vasile Palaghie, dr. Tincu Sorin, dr. Suci Cosmin, dr. Victor Sava, dr. Marius Ciută, Mihai Căstăian, Adrian Luca, Benjamin Părău, Laura Coltofean. Prelucrarea materialelor arheologice s-a făcut cu următoarea echipa: statistică ceramică arheologică: dr. Anamaria Tudorie, dr. Florina Maria Nițu, Ecaterina Georgescu, Alexandra Georgescu, Alexandru Ilie Munteanu; studii arheozoologice: dr. Georgeta El Susi; industria materiilor prime animale: dr. Diana Sztancs, dr. Corneliu Beldiman; magnetometrie: Mischa Carsten, Dorel Micle; restaurare metal: dr. Dorin Barbu, Călin Bobic; ceramică: Constantin Buleteanu, Cristina Scărlătescu; fotograf: Alexandru Olănescu.

Mulțumim firmelor Strabag România și, de asemenea, mulțumim Direcției pentru Cultură și Patrimoniu Cultural Național Hunedoara și Muzeului Civilizației Dacice și Romane Deva.

BIBLIOGRAFIE

- Gooss 1876–1877,
C. Goos, *Chronik der archäologische Funde Siebenbürgens*, în AVSL, 13, 1876–1877, 2, 203–338.
- Gooss 1877,
C. Goos, *Skizzen zur Vorrömischen Kulturgeschichte der mittleren Donaugegenden*, în AVSL, 14, 1877, 1, 47–175.
- Gooss 1878,
C. Goos, *Bericht über die von Fräulein Scfie von Torma in der Sitzung der historischen Section des Vereins für siebenbürgische Landeskunde im August 1877 ausgestellte Sammlung prähistorischen Funde*, în AVSL, 14, 1878, 3, 592–626.
- Lazarovici, Lazarovici 2006a,
M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epoca Cuprului din România, Neoliticul*, Iași, 2006.
- Lazarovici, Lazarovici 2006b,
M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epoca Cuprului din România, Eneoliticul*, Iași, 2006.
- Ljlszl 1991,
A. Ljlszl, *Un pionnier de la recherche de la civilisation Turdaș–Vinca: Zscfia von Torma*, în *Banatica*, 11, 1991, 37–51.
- Luca 1997,
S. A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X₁)*, în *BMA*, 4, Alba Iulia, 1997.
- Luca 1998a,
S. A. Luca, *Die kulturelle Beziehungen am Ende der entwickelten Jungsteinzeit zwischen Siebenbürgen und den umgebenden Gebiete. Die Widerspiegelung dieser in den in der Siedlung von Turdaș-Luncă (Kr. Hunedoara)*, în *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*, în *BHAB*, 14, Timișoara, 1998, 165–180.
- Luca 1998b,
S. A. Luca, *Relațiile culturale de la sfârșitul neoliticului dezvoltat dintre Transilvania și ținuturile înconjurătoare*, în *CCDJ*, 16, 1998, 252–262.
- Luca 2001,
S. A. Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. Campaniile anilor 1992–1995*, în *BMA*, 17, București, 2001.
- Luca 2006,
S. A. Luca, *Aspects of the Neolithic and Eneolithic periods in Transylvania*, în N. Tasić, C. Grozdanov ed., *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade, 2006, 341–366.

Luca, Pinter 2001,

S. A. Luca, Z. K. Pinter, *Der Böhmerberg bei Broos / Orăștie. Eine archäologische monographie*, în *BMA*, 16, 2001.

Luca et alii 2008,

S. A. Luca, C. I. Suci, A. Luca, *Incised amulet from Turdaș-Luncă archaeological excavation*, în *BB 35* (Proceedings: *Signs and symbols from Danube Neolithic and Eneolithic; International symposium: The Danube Script: Neo-Eneolithic "writing" in Southeastern Europe*), Sibiu, 2008, 67–76.

Luca et alii 2009,

S. A. Luca, C. I. Suci, A. Luca, *Amuleta incizată din săpăturile arheologice de la Turdaș*, în *BrukAM*, 4, 2009, 1, 21–30.

Luca et alii 2012,

S. A. Luca ed., *Cercetările arheologice preventive de la Turdaș-Luncă (jud. Hunedoara). Campania 2011*, în *BB 59*, 2012.

Nițu 1943–1945,

A. Nițu, *Despre semnificația motivului pictural în formă de casă de la Turdaș*, în *Apulum*, 2, 1943–1945, 81–89.

Roska 1928a,

M. Roska, *Stațiunea neolitică de la Turdaș*, în *PMJH*, 3–4, 1928, 3–27.

Roska 1928b,

M. Roska, *Casa neolitică de la Turdaș*, în *AD*, 7, 1928, 39–40, 510.

Roska 1941,

M. Roska, *Die Sammlung Zscfia von Torma*, Cluj, 1941.

Vlassa 1966,

N. Vlassa, *Douăsprezece statuete cu cap mobil de la Turdaș*, în *Sargetia*, 4, 1966, 9–16.

Vlassa 1976,

N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei – Studii, articole și note*, în *BMN*, 3, Cluj-Napoca, 1976.

Vlassa 1979,

N. Vlassa, *“Căsuțele de cult” de la Turdaș*, în *Apulum*, 17, 1979, 9–24.

THE ENEOLITHIC SYSTEM OF FORTIFICATIONS FROM TURDAȘ-LUNCĂ, HUNEDOARA COUNTY, ROMANIA

Abstract

The preventive excavations from May–November 2011, on Orăștie-Sibiu highway, at Turdaș Neolithic and Eneolithic site, point Luncă led to a very important Eneolithic system of fortifications discovering.

CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA ISTORIA SANCTUARULUI PRINCIPAL AL CATEDRALEI ROMANO-CATOLICE “SFÂNTUL MIHAIL” DIN ALBA IULIA

Daniela Marcu Istrate*

Cuvinte cheie: catedrală medievală, sanctuar romanic, sanctuar gotic, arheologie preventivă, Alba Iulia

Keywords: medieval cathedral, Romanesque sanctuary, Gothic sanctuary, preventive archaeology, Alba Iulia

1. Scurt istoric al cercetărilor arheologice

Catedrala romano-catolică Sfântul Mihail a fost construită în colțul sud-vestic al cetății medievale Alba Iulia, pe locul unei bazilici romanice (catedrala I). Șantierul bisericii actuale (catedrala II) a fost deschis înainte de anul 1200¹, într-un moment de puternică afirmare a Episcopiei catolice a Transilvaniei, clădirea fiind în linii mari definitivată înainte de mijlocul secolului al XIII-lea. O bazilică cu trei nave și transept, catedrala se încheia spre vest cu două turnuri monumentale (doar cel sudic finalizat), iar spre est cu trei abside semicirculare. Absida principală a avut o existență destul de scurtă, deja la mijlocul secolului al XIII-lea fiind demolată și înlocuită cu un cor gotic dezvoltat, care se păstrează și astăzi².

Catedrala s-a aflat aproape continuu într-un șantier: atunci când nu s-a construit, s-a reparat, apoi s-a restaurat și, intermediar, mereu au fost necesare lucrări de întreținere. Cu excepția celor două capele adăugate pe partea de nord în epoca Renașterii și a impunătoarei sacristii baroce de pe latura sudică a corului gotic, catedrala păstrează forma originară, fiind una dintre cele mai reprezentative construcții medievale din Europa central-estică. Un monument

* Cercetător independent, Brașov, e-mail: damasus2000@yahoo.com.

¹ Opinii diferite în literatura de specialitate referitor la datarea clădirii. Istoriografia maghiară consideră că șantierul s-a deschis la finele veacului al XII-lea, clădirea fiind în linii mari încheiată la mijlocul secolului al XIII-lea, în momentul invaziei tătare. Entz 1958b, 20, 34–35. Istoriografia română mai veche a pledat pentru deschiderea șantierului după invazia tătară, în cea de-a doua jumătate a secolului XIII. Vătășianu 1959, 44–48, 52; Horedt 1986, 36–38. O sinteză a istoriografiei sanctuarului principal al catedralei la Havasi 2012.

² Descriere detaliată a clădirii la Entz 1958; Entz 1958b; Vătășianu 1959, 43–44; Kovács 1996.

de o asemenea importanță păstrează încă multe secrete: sursele documentare sunt extrem de sumare, iar cercetarea directă a clădirii a fost limitată la posibilitățile oferite de șantierele de restaurare. Aflată mereu în funcțiune, biserica nu putea fi închisă de dragul științei. Astfel, principalele etape de construcție constituie încă subiect de dezbateră între specialiști, opiniile fiind divergente în absența unor argumente decisive³. Opiniile principale au fost formulate cu peste o jumătate de secol în urmă, dar există încă multe detalii incerte, mai ales de natură cronologică. De pildă, abia de curând specialiștii au luat în dezbateră inscripția aflată pe peretele nordic al sanctuarului care se referă la reconstruirea acestei părți a bisericii în anul 1753. Studiile de arhivă au arătat că, într-adevăr, în secolul al XVIII-lea sanctuarul se afla în stare atât de proastă încât nu a fost găsită nicio altă posibilitate de remediere decât refacerea totală. Cercetarea directă a paramentului și a componentelor sale a confirmat că este vorba despre un eveniment real petrecut la mijlocul secolului al XVIII-lea⁴.

Pe lângă studierea părților vizibile de către arhitecți și istorici, arheologia a găsit mereu ceva important de spus, în măsura în care a avut acces la situl propriu-zis. Spre deosebire de ceilalți cercetători, arheologul nu se poate duce într-o zi oarecare să se uite la fundațiile catedralei și la stratigrafia aferentă. Pentru a face acest lucru trebuie să aștepte deschiderea unui șantier de restaurare în care să fie acceptată deranjarea sitului prin săpături.

În toate cele trei mari șantiere de restaurare prin care a trecut catedrala s-au făcut și observații sau cercetări arheologice, mai mult sau mai puțin extinse, în funcție de necesitățile și de posibilitățile momentului. La începutul secolului XX, restaurarea catedralei a cauzat săpături extinse în interiorul navelor și transeptului, precum și intervenții majore în exterior. Au fost dezvelite parțial ruinele bisericii romanice (catedrala I) și ale rotondei⁵, iar în exterior s-a realizat un canal de aerisire în jurul fundațiilor și s-a coborât nivelul de călcare foarte aproape de cota secolului al XIII-lea. “Cercetarea arheologică” a fost condusă de Pósta Béla⁶.

³ Pentru o sinteză asupra stadiului actual al cunoștințelor despre catedrală sunt utile următoarele lucrări: Marcu Istrate 2009; Sarkadi 2010; Papp (ed.) 2012. Cititorul va întâlni însă multe variabile, reflectând unghiuri de abordare diferite, în funcție de formația autorilor (arheolog, arhitect, istoric de artă, restaurator, inginer). Un punct de vedere comun al celor două istoriografii încă se lasă așteptat.

⁴ Cercetările interdisciplinare coordonate de Szilárd Papp, desfășurate în paralel cu restaurarea monumentului, au fost sumarizate în volumul: Papp (ed) 2012. În avansul acestor cercetări, a se vedea și Salontai 2008.

⁵ Restaurarea desfășurată între 1907–1918 a reunit cei mai de seamă specialiști din Ungaria: arhitecții István Möller și Kálmán Lux, arheologul Béla Pósta și antreprenorul Sándor Friedli. Pósta 1917; Möller 1929; Entz 1958, 72; Heitel 1985, 218, nota 10.

⁶ Mișcările de pământ destul de ample din interiorul catedralei nu au fost însoțite de fapt de o cercetare arheologică. Prezența arheologilor a fost legată de descoperirea, în intervalul 1907–1913, a mai multor morminte de înhumăție și cripte din epoca modernă, ulterior publicate amănunțit și

Cercetări arheologice ample, în mare măsură cu un caracter sistematic, s-au derulat între 1968 și 1977, sub egida Direcției Monumentelor Istorice din București⁷. Arheologul Radu Heitel a avut șansa să decoperteze aproape integral interiorul navelor de la limita arcului de triumf spre vest, până la limita turnurilor, totodată a trasat mai multe secțiuni exterioare. Rezultatele, invocate frecvent în diverse articole, nu au fost însă publicate în mod sistematic. În mod expres autorul nu s-a referit niciodată în lucrările sale la istoria clădirii⁸.

Aceste două experiențe, care au bulversat stratigrafia și au distrus cele mai multe dintre informațiile sitului arheologic, au lăsat un gust amar proprietarului clădirii. Pentru ce este bună arheologia dacă rezultatele nu sunt cunoscute nici măcar la nivel tehnic, pentru a putea fi folosite în restaurarea clădirilor? Cu toate acestea, după 1990, când s-au reluat lucrările de restaurare (parterul turnului de nord în 1997), Arhiepiscopia a chemat din nou un arheolog care a monitorizat șantierul până în anul 2011. În acest timp au fost executate atât lucrări de instalații și sistematizare verticală în exteriorul clădirii, cât și intervenții propriu-zise de restaurare asupra turnurilor vestice, capelei Lázó și îndeosebi asupra sacristiei și corului⁹. Cercetări arheologice ample nu au fost permise: abia în câteva cazuri ar fi fost însă posibile. Cercetarea arheologică a avut un caracter aplicat (sondaje pentru identificarea unor date de ordin tehnic) și preventiv (de investigare a unor suprafețe ce urmau a fi deranjate prin diferite

---

la un nivel științific care merită toată aprecierea noastră. Posta 1917; Hendre Biro 2013. Observații mai amănunțite asupra ruinelor și asupra paramentului nu au fost făcute de arheologi. Informații punctuale la Entz 1958, *passim*, reluate de literatura de specialitate în mod constant.

⁷ Restaurarea clădirilor Episcopiei catolice a fost reluată în 1960 sub îndrumarea arhitectului Lajos Bágyuj și a arheologului Radu Heitel, și întreruptă în 1977, la dizolvarea Direcției Monumentelor Istorice. Heitel 1972; Heitel 1975; Heitel 1985; Heitel 1986.

⁸ În diferitele sale rapoarte, Radu Heitel nu a comentat niciodată în mod explicit cronologia catedralei II, dar indirect sugerează totuși deschiderea șantierului la finele secolului al XII-lea. Heitel 1985, 222. Vătășianu a susținut, și după încheierea cercetărilor datarea șantierului catedralei II în cea de-a doua jumătate a secolului XIII. Vătășianu 1987, 18.

⁹ Supravegherea arheologică a săpăturilor utilitare și efectuarea unor sondaje de cercetare au fost coordonate de către autoarea acestor rânduri. Cercetările realizate din 1997 până în 2002 au fost publicate într-un detaliat raport tehnic, apărut în anul 2008 în limba maghiară și în anul 2009 în limba română. (Marcu Istrate 2009) Majoritatea cercetărilor care au avut legătură cu catedrala s-au desfășurat însă după anul 2002, aflându-se în momentul de față în diferite stadii de prelucrare. În acest timp s-a acumulat un material enorm, referitor atât la catedrală cât și la palatul episcopal, a cărui analiză și sistematizare necesită un efort uman și financiar considerabil. Un raport tehnic asupra acestor săpături, care să includă materialul arheologic, cimitirul, stratigrafia și alte vestigii descoperite (ruinele unor clădiri romane, medievale și moderne, locuințe din evul mediu timpuriu etc.) sperăm să poată fi publicat în viitorul apropiat. Informații sumare în cataloagele de expoziție Marcu Istrate 2009b; Marcu Istrate 2010; Marcu Istrate 2012b. O variantă mai detaliată din punct de vedere tehnic a materialului de față în volumul Papp (ed.) 2012, 21–43.

intervenții, de la degajări până la montarea unor utilități). Investigațiile s-au dezvoltat de la un an la altul: nici chiar beneficiarul nu putea estima ce lucrări vor fi posibile în anul următor, ce oportunități de finanțare vor fi accesibile etc. Urmează o întrebare firească pentru un arheolog: este posibil ca unul dintre cele mai importante situri arheologice din România să fie cercetat în felul acesta? Fără un proiect coerent, în funcție de necesități banale, cum ar fi introducerea unui paratrâznet? Indiferent dacă ne convine sau nu, răspunsul este afirmativ: da, este posibil ca un sit de asemenea importanță să fie investigat în astfel de trepte. Arheologul nu ar trebui să dea înapoi în fața acestei variante a arheologiei preventive, oricât de ingrată ar fi: deseori este singura cale de a observa situri de imensă valoare, în particular atunci când ne referim la monumente istorice. Fără îndoială, este o mare frustrare să cercetezi o clădire pe parcursul a zeci de ani, operând un mic sondaj din timp în timp. O altă soluție în cazul monumentelor aflate în funcțiune (dar nu numai) este greu de întrevăzut.

În materialul de față voi încerca să rezum pe scurt informațiile pe care le-am acumulat dintr-o astfel de arheologie, concentrată în partea estică a catedralei romano-catolice din Alba Iulia (fig. 1). Obiectivul meu este dublu: științific (comunicarea unor rezultate importante) și metodologic (analiza unei cercetări neconvenționale, compusă din segmente ocazionate de o multitudine de factori extra-științifici) (fig. 2).

Debutul acestei cercetări a avut loc în anul 2000, cu ocazia redactării unui proiect de restaurare pentru sacristia barocă: un prim sondaj a fost trasat pe partea de sud a catedralei, pentru studierea fundațiilor (S4)¹⁰.

În anul 2001 au fost deschise trei suprafețe de cercetare, două pe latura sudică a sacristiei și una pe latura estică (S5–7). Încă din această campanie a fost evident faptul că sub sacristia barocă se află o clădire medievală de dimensiuni mai mici, a cărei latură sudică a fost sprijinită prin două contraforturi dispuse pe colțuri. Săpătura de pe latura estică (S5) a dus la descoperirea unei etape intermediare, legată foarte probabil de organizarea accesului în sacristia gotică. În același an a fost pusă la punct o canalizare în jurul absidei catedralei, care a însemnat realizarea unor cămine din beton și a unor racorduri subterane pentru colectarea apei pluviale. Au fost realizate patru săpături, trei în jurul absidei și a patra la întâlnirea dintre absidiola nordică și cor (S12–15). Cu această ocazie

¹⁰ Săpăturile arheologice efectuate în intervalul 2000–2011 în colțul de sud-vest al cetății Alba Iulia, în legătură cu palatul Arhiepiscopiei romano-catolice și Catedrala Sfântul Mihail, au fost numerotate în ordinea deschiderii, de la 1 la 100. Inventarierea cercetărilor din partea de est cu numere cuprinse între 4 și 91 reflectă astfel și ritmul inegal al investigațiilor, care au acoperit practic întreaga perioadă, cu lungi întreruperi. Înregistrarea sistematică a cercetărilor se reflectă de asemenea în: numerotarea continuă a mormintelor, raportarea cotelor de adâncime la același reper (pragul de vest al catedralei), prelucrarea unitară a materialului arheologic.

a fost semnalat canalul de aerisire la limita contraforturilor și a apărut fundația puternic decroșată a corului, pe care în acel moment am atribuit-o mai degrabă epocii romane.

În anul 2003, finalizarea lucrărilor de consolidare a sacristiei și de sistematizare a terenului din apropiere au impus intervenții în zona dintre latura estică a sacristiei și peretele corului. O casetă realizată doi ani mai devreme (S5), a putut fi prelungită până la peretele catedralei (S5A). Pentru prima dată a fost formulată ipoteza conform căreia fundația puternic decroșată aparține chiar corului gotic și au fost observate intervenții severe pe elevația corului care au sugerat o posibilă refacere a acesteia în segmentul dintre sacristie și primul contrafort al laturii sudice. În momentul respectiv am legat aceste intervenții de obturarea unui acces într-o posibilă criptă subterană, atribuindu-le epocii baroce. O intervenție majoră de genul reconstruirii elevației era de neconceput.

Anul 2004 a deschis șantierul din interiorul sacristiei baroce, fiind posibilă efectuarea a două sondaje arheologice, grație cărora am stabilit planul sacristiei gotice. Fundația descoperită anterior în jurul corului s-a dovedit a aparține într-adevăr etapei gotice, lățimea maximă a decroșului fiind de 2,30 m. Pentru prima dată au fost observate fundația corului romanic și nașterea absidei semicirculare.

Anul 2007 a adus refacerea totală a canalizărilor din jurul catedralei, ceea ce a impus săpături în apropierea corului, dar nu în contact direct cu structurile acestuia.

Restaurarea completă a interiorului sanctuarului, în anii 2010–2011, a creat posibilitatea cercetării bolților și sondării spațiului interior (fig. 4–5). Această săpătură, pe care planul o arată a fi fost destul de chinuită și neconvențională¹¹, ne-a permis să completăm lacune importante din istoria catedralei, în principal referitor la absida semicirculară și la corul gotic. Pentru cercetarea interiorului au fost admise patru sondaje, desfășurate în paralel cu restaurările interioare, parțial pe sub schele. Pardoseala din lespezi mari de piatră a fost desfăcută strict pe suprafețele prevăzute pentru cercetare. Deși aparent ar fi fost posibilă o cercetare amplă, beneficiarul a stabilit limite fizice clare în care a trebuit să ne încadrăm.

Cu toate limitările de spațiu, timp și posibilități materiale, cele șapte campanii arheologice enumerate mai sus au avut încheieri semnificative, pe care le putem sintetiza astfel:

- evidențierea componentelor romanice din structurile catedralei actuale (II), inclusiv dezvelirea în premieră a ruinelor absidei semicirculare;

¹¹ Amplasamentul sondajelor a fost rezultatul negocierii între actorii implicați în cercetarea și restaurarea sanctuarului, ultimul cuvânt revenind beneficiarului. Dimensiunile au fost determinate concret de spațiile disponibile sub schelele metalice montate în jurul pereților, respectiv sub schelele din lemn montate în partea centrală a sanctuarului.

- reconstituirea formei originare a sanctuarului gotic cu absidă poligonală: planimetria, sistemul de construire, raportul fundație-elevație, sisteme de pardoseală, condițiile demolării etc.;
- descoperirea ruinelor unei sacristii pe latura sudică a sanctuarului, adăugată la puțină vreme după construirea acestuia, înainte de ultima treime a secolului al XIII-lea;
- confirmarea intervențiilor din secolul al XVIII-lea, de demontare și reconstruire a sanctuarului gotic;
- datarea sacristiei baroce (posterior reconstruirii sanctuarului) și a încăperii funerare subterane (anterior reconstruirii sanctuarului) (fig. 3).

2. Sanctuarul romanic

Partea de est a catedralei actuale a fost alcătuită, în forma originară, dintr-un cor scurt încheiat cu o absidă semicirculară. Într-un moment neprecizat, dar foarte probabil în primele decenii după invazia tătară din 1241, absida semicirculară a fost demolată și înlocuită cu un cor dezvoltat, alcătuit dintr-o travee dreptunghiulară ce făcea legătura cu careul romanic și o absidă poligonală ale cărei nașteri erau marcate prin contraforturi.

Din structura inițială au rămas în picioare pereții de nord și sud ai primei travei a corului, împreună cu arcul de triumf; zona a fost cercetată parțial atât în interior, cât și în exterior (pe latura de sud, cercetările din sacristia barocă) (fig. 2, 9, 16).

Fundația inițială a sanctuarului a fost concepută cu o lățime suficient de mare pentru a asigura un suport continuu pilaștrilor care articulează ritmic suprafața peretelui. În plan, fundația se prezintă cu un decroș neregulat, mai accentuat la pereții laterali¹² și mai îngust pe latura de est, unde se decroșă absida. Partea inferioară a fundației este o zidărie din bolovani de piatră și destul de multe fragmente de cărămidă, cu mult mortar, peste care se află două asize de blocuri din piatră refolosite¹³. Peste această fundație se afla un soclu înalt de aproximativ 0,90 m, delimitat la partea superioară de un profil (încă păstrat pe latura de sud în exteriorul sacristiei). Elevația acestei etape a fost realizată din blocuri de piatră așezate în operă cu multă grijă pentru obținerea unui parament uniform¹⁴.

¹² Decroșul maxim de 0,73 m a fost măsurat la limita vestică a zonei cercetate, îngustându-se cu aproape 0,40 m până în dreptul umărului. Latura de est prezintă de asemenea o fundație decroșată cu 0,30 m, care se îngustează apoi cu 0,10 m până la nașterea absidei semicirculare.

¹³ Între -2,12 și -1,35 m.

¹⁴ Soclul și profilul peretelui sudic, între sacristia actuală și absidiola sudică, au fost în cea mai mare parte înlocuite în șantierul de restaurare de la începutul secolului al XX-lea.

Nivelul de construire a catedralei II, din etapa romanică¹⁵, pe care l-am putut stabili pe baza observațiilor din interiorul sacristiei, s-a aflat în jurul cotei de -1,70 m. Deși nu am avut posibilitatea de a face observații stratigrafice pe o suprafață mai largă, în stadiul actual al cercetărilor putem presupune că primul bloc de piatră din structura celui de-al doilea segment al fundației romanice era vizibil cel puțin parțial deasupra nivelului de călcare din acel moment.

Din punct de vedere tehnic, zidăria primului sanctuar (romanice) prezintă aceleași caracteristici și dacă o privim dinspre interior¹⁶. Decroșul neregulat al fundației se află la -1,34 m, egal pentru peretele nordic cât și pentru absida semicirculară, iar de la acest nivel se dezvoltă o elevație din blocuri de piatră. Din păcate, nu am recuperat niciun fel de informație despre nivelul interior de călcare, deoarece stratigrafia a fost complet distrusă prin construirea unei încăperi funerare subterane sub corul actual, în secolul al XVIII-lea. Analizând aspectul paramentului, putem presupune un nivel inițial în jurul cotei la care se află umărul fundației, dar nivelul cel mai folosit apare la -0,80 m, unde putem vedea un bloc de piatră cu urme accentuate de uzură.

Pilonii arcului de triumf prezintă, la -0,36 m, un decroș accentuat care arată existența unui soclu de formă aproximativ pătrată, inițial probabil înălțat 1 m de la nivelul de folosire a spațiului interior¹⁷.

Absida etapei romanice poate fi reconstituită cu exactitate pe baza informațiilor înregistrate în săpăturile din anul 2011 din interiorul sanctuarului (fig. 6, 7). Sub nivelul actual de călcare s-au păstrat fragmentar segmentele de nord și de sud, doar partea centrală fiind distrusă la construirea încăperii subterane. Absida a fost decroșată față de pereții corului (0,75 m în interior, în două trepte, respectiv 0,86 m în exterior), descriind în plan un segment de cerc aplatizat, cu deschiderea de 8 m. Caracteristicile tehnice ale fundației sunt identice cu cele descrise mai sus, cu diferențe neesențiale ale cotelor; un umăr superficial, în jur de 0,10 m, a fost observat atât pe interior cât și pe exterior. Elevația a fost

¹⁵ Nivelul de construcție pe care îl atribuim șantierului catedralei este un strat format din așchii de calcar, situat de regulă la partea superioară a unui pământ negru cleios în care au fost săpate gropile necropolei din jurul primei catedrale de la Alba Iulia. În interiorul sacristiei acest strat a fost înregistrat la -1,70 m, la partea superioară a unor depuneri care conțin în proporție însemnată resturi de materiale de construcție. Trebuie însă să remarcăm faptul că în această zonă stratul nu are consistența surprinsă în partea de vest a catedralei sau în apropierea contrafortului transeptului, fiind mai subțire și în mod constant amestecat cu pământ. Marcu Istrate 2009, 100-116.

¹⁶ Sondajul 76 din anul 2011 a permis cercetarea pe o suprafață foarte mică a structurilor romanice.

¹⁷ Observația a fost făcută în timpul supravegherii operațiunilor de refacere a pardoselii actuale și de înlocuire a stratului suport în anul 2011. O cercetare arheologică la pilonul nordic al arcului de triumf ar putea avea șansa de a identifica o situație stratigrafică nederanjată în etapa barocă și posibile indicii cronologice pentru evoluția acestei părți a clădirii.

realizată din blocuri de piatră fasonate și șlefuite, potrivite cu multă grijă în operă și legate cu șape subțiri de mortar, astfel încât a rezultat o zidărie foarte regulată, cu îmbinări perfecte. Trei blocuri de piatră formează grosimea de 1,74 m a acestui perete la nivelul la care a fost demolat (fig. 8).

Pentru datarea acestui cor scurt încheiat cu o absidă semicirculară, specialiștii încă păstrează puncte de vedere diferite, ceea ce într-un fel este firesc dacă ținem cont de amploarea și complexitatea construcției, în șantierul căreia decenii întregi au activat echipe de meșteri cu experiențe tehnice diferite și cu preferințe stilistice care au parcurs drumul de la romanic la gotic¹⁸. Cercetările arheologice din anii 2000–2002 au indicat că șantierul s-a putut deschide spre finele secolului al XII-lea, activând practic în întreg secolul al XIII-lea¹⁹. Observarea atentă a contextului arheologic a arătat plauzibilă finalizarea părții estice a catedralei înainte de invazia tătară, fără să furnizeze însă un argument decisiv în această direcție.

Demolarea absidei semicirculare a fost explicată cel mai frecvent ca o consecință a distrugerilor provocate de invazia tătară din 1241. În stadiul actual al cercetărilor, este însă greu să ne imaginăm că o clădire atât de solidă, cu pereții groși de 1,35 m (corul), respectiv 1,74 m (absida), a suferit avarii atât de mari încât a fost necesară demolarea. Foarte probabil că intenția efectivă de mărire a spațiului sacral a avut un rol important în decizia de înlocuire a absidei cu un sanctuar considerabil mai amplu²⁰.

3. Sanctuarul gotic

Cercetarea sanctuarului gotic ne-a permis să înțelegem în ce fel a fost construită această parte a clădirii și care au putut fi premisele deteriorării structurii de rezistență până aproape de colaps. Concluziile istoricilor de artă privind posibilitatea ca sanctuarul să fi fost re-montat în secolul al XVIII-lea au fost confirmate și arheologic, prin evidențierea rămășițelor elevației gotice și a manierei reconstrucției baroce²¹ (fig. 1).

Sanctuarul gotic a fost conceput din proiect cu o fundație neobișnuit de lată²², pe care o presupunem destinată egal peretelui și contraforturilor. Contraforturile de pe latura sudică sunt așezate în întregime pe această fundație (lungimea uni contrafort la nivelul fundației de 2 m), cele de pe latura estică parțial, ponderea fundației descrescând pe latura nordică (fig. 3, 9–10, 14).

¹⁸ Scurtă sinteză a opiniilor la Marcu Istrate 2009, 87–90.

¹⁹ Marcu Istrate 2009, 123.

²⁰ Entz 1994, 40; Takács 2012, 62–63.

²¹ Papp 2012, *passim*.

²² Fundația măsoară un decroș exterior de maxim 2,30 m pe latura de sud, care se reduce însă treptat în zona absidei și ajunge la circa 1 m pe latura de nord-est, într-o zonă în care a secționat o ruină romană. Marcu Istrate 2009, 97–99.

Partea superioară a fundației apare la adâncimi ce oscilează între $-1,52$ și $-2,20$ m²³, dar limita inferioară nu s-a putut stabili, deși săpătura s-a adâncit considerabil, la $-2,70$ m în interiorul sacristiei, respectiv -4 m în interiorul sanctuarului²⁴ (fig. 13). Zidăria neregulată a fost realizată prin umplerea șanțului de fundare cu materiale diferite (piatră de râu de diferite dimensiuni, fragmente de calcar și rare fragmente de cărămidă) într-o compunere neregulată, compensată prin cantități mari de mortar. Șanțul s-a îngustat în adâncime, astfel că fundația apare mult evazată. Mortarul este grosier, din nisip cu pietriș mare (diametrul până la 8 cm) și var dizolvat complet, foarte consistent.

Construită în sistem emplecton, cu paramente exterioare din blocuri de piatră fasonate, elevația gotică lată de 1,40 m a fost așezată la limita dinspre interior a masivei fundații, astfel încât aproape o treime nu se sprijină de fapt pe fundație, racordându-se la aceasta printr-o evazare superficială. Din această elevație s-a păstrat peretele din dreptul sacristiei (în cea mai mare parte), iar pe restul suprafeței în proporții variabile 2–3 asize de blocuri, corespunzând în linii mari soclului exterior. Acest soclu, alcătuit din două asize de blocuri de piatră ecarisate între care s-au folosit pietre mai mici pentru egalizare, avea o înălțime de 1 m, după care elevația propriu-zisă înregistra o retragere îngustă²⁵ (fig. 13, 16).

În interiorul sanctuarului, rămășițele elevației gotice arată un plan ușor diferit față de cel actual: forma gotică era mai îngustă cu cca 0,88 m iar absida era ușor rotită spre sud (fig. 3). Sanctuarul propriu-zis era decroșat (0,70 m) față de traveea de legătură dinspre corul romanic; acest decroș era marcat în interior prin pilaștri în trei laturi dintr-un octogon, cărora în exterior le corespunde prima pereche de contraforturi (fig. 18–20). Deschiderea maximă a sanctuarului era astfel de 8,50 m înainte de formarea absidei pentagonale, al cărei punct de plecare era deplasat spre est cu aproximativ 2 m față de forma actuală; primele două laturi ale absidei erau astfel mai scurte în varianta gotică. La intersecția laturilor absidei nu am înregistrat nicio zidărie care ar putea fi

²³ În aprecierea cotelor trebuie să avem în vedere faptul că în evul mediu terenul pe care se află catedrala cobora într-o pantă destul de accentuată atât dinspre vest spre est, cât și dinspre sud spre nord. Aceasta explică diferențele destul de mari pe care le putem sesiza uneori comparând adâncimile, chiar pe distanțe destul de scurte cum ar fi latura sudică a sacristiei. În fapt, șanțurile de fundare aveau probabil o adâncime constantă de la nivelul de călcare din momentul săpării. Marcu Istrate 2009, 39–43.

²⁴ În imediata apropiere a clădirii nu a fost posibilă adâncirea săpăturii peste aceste cote. Pentru a atinge adâncimi mai mari ar fi fost necesară extinderea suprafețelor de cercetare, ceea ce nu era posibil în contextul dat și nici nu ar fi primit aprobarea beneficiarului. În exterior sanctuarul este înconjurat de un canal de aerisire.

²⁵ Observații mai exacte asupra structurii originare s-au putut face pe contrafortul păstrat intact sub haina gotică, și apoi sub cea barocă, în interiorul sacristiei.

legată de sistemul de descărcare a bolții. De altfel, nici pilaștrii care marchează decroșarea sanctuarului nu au fundație ci se nasc direct din elevație, ceea ce probabil înseamnă că nu reprezentau un element important în structura clădirii. În interiorul absidei putem admite existența unor pilaștri superficiali, așezați pe un decroș al elevației, dacă nu cumva bolta se descărca în console.

Prima pardoseală gotică a fost făcută din plăci de piatră, tăiate în apropierea pilaștrilor după conturul acestora. În condiția distrugerii totale a acestui interior, putem considera un mare noroc faptul că în apropierea pilastrului de nord au fost surprinse fragmente *in situ* din această pardoseală, o primă etapă la $-0,60$ m și o refacere la $-0,44$ m (fig. 21). În orice caz, după construirea sanctuarului gotic nivelul de călcare din întregul altar s-a stabilit la $-0,60$ m, abia în etapa barocă creându-se o diferență de nivel între cor și sanctuar²⁶. Nivelul actual la $-0,42$ m datează din sec. XVIII.

Însumând informațiile recoltate în săpăturile arheologice am putut concluziona că elevația gotică din blocuri de piatră a avut baza la $-1,55$ m (medie), în vreme ce absida semicirculară fusese demolată la $-0,75/0,86$ m, iar prima pardoseala gotică se află la $-0,60$ m. S-a conturat astfel întrebarea, de ce a fost construită o elevație din blocuri atât de frumos ecarisate, pentru ca apoi pe o înălțime de 1 m să rămână îngropată (fig. 17–22)?

În stadiul actual al cercetărilor am formulat următoarea explicație: foarte probabil, în timpul construcției s-a ținut cont de nivelul de călcare exterior, situat în jurul cotei de $-1,60$ m. De la acest nivel s-a început construirea elevației, în jurul absidei semicirculare aflate în funcțiune. Abia în momentul demolării absidei, constructorii au realizat că nivelul de călcare interior nu poate fi atât de coborât, iar prin sistematizarea cotei de călcare o parte a elevației a rămas îngropată. Absida semicirculară romanică nu a fost demolată la cota de călcare a constructorilor gotici, ci a rămas cu mult mai sus, la limita necesară pentru montarea pardoselii. Cota de demolare a absidei confirmă faptul că în etapa gotică nivelul de călcare a fost uniformizat pe toată suprafața corului la $-0,60$ m.

O altă explicație posibilă ar fi aceea, dacă nu cumva constructorii au prevăzut sub pardoseala catedralei un spațiu destinat criptelor (familiale) sau în general înhumărilor de orice fel. Interpretarea este tentantă, cu atât mai mult cât rezolvarea nu ar fi singulară²⁷, dar o considerăm puțin probabilă. Principalul contraargument mi se pare a fi tocmai dezordinea extremă ce poate fi observată la nivelul

²⁶ Jocul acestor nivele de călcare ne poate furniza informații prețioase pentru istoricul clădirii, dacă ajungem acolo să cunoaștem evoluția lor în fiecare compartiment al bisericii. În momentul de față ne lipsește veriga principală, și anume evoluția detaliată a nivelului de călcare din navele bisericii. Actualul nivel de călcare, la $-1,25$ m, lasă deschisă aproape orice posibilitate de interpretare a nivelelor din partea estică a catedralei.

²⁷ Ariès 1996, I, 109–113, 398–399; II, 35–40.

înmormântărilor, unde criptele s-au aglomerat unele peste altele, s-au poziționat în cele mai ciudate moduri și, cel puțin într-un caz, au spart efectiv din peretele sanctuarului pentru a ancora o boltă (fig. 17, 18, 22). Dacă spațiul sanctuarului ar fi fost prevăzut pentru cripte, atunci, teoretic cel puțin, ar fi trebuit să vedem o oarecare ordine în așezarea acestora. În orice caz, ipoteza este de menționat.

Elevația gotică păstrată în interiorul sanctuarului actual apare la cote diferite, în funcție de intervențiile pe care le-a suportat de-a lungul timpului²⁸. Inițial, la +0,12 m se afla o lespede din piatră cu grosimea de 0,20 m, ieșită în consolă spre interiorul bisericii printr-un profil în două trepte²⁹, profil care s-a păstrat intact în absidă și parțial pe peretele sudic (fig. 23, 24, 25). Dacă analizăm atent paramentul, putem admite că acest element profilat a existat pe tot perimetrul sanctuarului, fiind distrus în diferite momente anterior reconstrucției baroce. Această configurație, observată pentru prima dată pe latura de nord-est a absidei, a fost interpretată ca documentând o banchetă³⁰.

Din punct de vedere tehnic, în aprecierea acestei situații ne izbim însă de o serie de contradicții. Dacă zidăria lată de 0,44 m a fost prevăzută pentru o banchetă, atunci trebuie să admitem că elevația sanctuarului pe laturile de nord și sud a rămas de 0,90 m, iar pe latura de nord-est a absidei aceasta s-ar reduce chiar la 0,50 m. Față de nivelul de construcție al sanctuarului gotic, elementul profilat a fost plasat la +1,72 m, o înălțime la care cei mai mulți dintre constructori probabil că nici nu îl zăreau. În schimb, față de primul nivel de călcare din sanctuar, bancheta a ajuns la o înălțime de +0,72 m, puțin prea înaltă pentru a servi șederii, devenind mai accesibilă abia în etapa a doua de pardoseală. Din aceste neconcordanțe, mi se pare puțin probabil să vedem în acest element decroșat o banchetă. Putem lua în calcul mai degrabă posibilitatea ca acest decroș din elevație să fi sprijinit sistemul de descărcare al bolții (real sau măcar decorativ), așa cum s-a întâmplat la reconstrucția barocă. În stadiul actual al cercetării nu putem însă decât să contabilizăm aceste aspecte, din punctul de vedere al arheologului funcțiunea acestui segment de zid fiind sub semnul întrebării³¹.

²⁸ +0,12 m în absidă (fiind refolosită de fapt în structura pardoselii), -0,02 m pe latura de sud, respectiv în jur de -0,56 m pe latura de nord, unde se observă clar că a fost spartă la construirea unor cripte de familie.

²⁹ Elementele păstrate sunt aproape identice, o singură lespede fiind mai subțire. Se pot deosebi trei variante ale profilului: cu o singură retragere, cu două retrageri simple, respectiv cu două retrageri formate dintr-o treaptă simplă și o scotie.

³⁰ Szilárd Papp a observat pentru prima dată elementul profilat inclus în pardoseala actuală și a formulat ipoteza banchetei. Cercetarea arheologică din sanctuar a fost dealtfel consecința studiilor domniei sale și a propunerii pe care a făcut-o către Arhiepiscopia romano-catolică din Alba Iulia. Pentru această oportunitate sunt bucuroasă să îi pot mulțumi din nou.

³¹ Papp 2012, 141-143.

Fundația cu lățime variabilă, descentrarea elevației față de fundație și, foarte probabil, grosimea inegală a acesteia, lipsa de corelare între intersecția laturilor și dispunerea celei de-a doua perechi de contraforturi, ca de altfel și greșelile făcute în aprecierea nivelului de călcare – pot fi câteva argumente pentru a descrie o echipă de meșteri nu foarte performantă. Problemele de structură pe care această parte a clădirii le-a avut deseori, ajungând în situația de a fi total demontată în secolul al XVIII-lea, nu pot fi surprinzătoare în acest context, întrucât dezacordurile pornite de la bază se regăseau cu siguranță până la vârful acoperișului într-o formă sau alta. Totuși, nu putem să nu remarcăm faptul că din temelie construirea corului gotic a fost foarte bine pornită, cu fundații a căror lățime maximă la nivelul de construcție depășea 3 m.

Pentru cronologia sanctuarului gotic, arheologia nu poate să aducă precizări, deoarece nu există nicăieri posibilitatea de a vedea această clădire într-un context stratigrafic nederanjat³². Singurul indicator cronologic ni-l oferă câteva morminte care suprapun fundația gotică, dintre care în mod special M 83, cu scheletul înconjurat de pietre și cărămizi (fig. 15). Mormintele de acest gen sunt semnalate la Alba Iulia mai ales în necropolele din exteriorul cetății, bucurându-se în general de datări timpurii, în prima parte a perioadei arpadiene³³. În apropierea catedralei, din cele peste 600 de morminte cercetate în ultimele decenii, procentul celor care folosesc acest ritual de înmormântare coboară sub 2%. Din punct de vedere cronologic astfel de morminte au fost încadrate în cimitirul aparținător de prima catedrală, datat anterior anului 1200³⁴. M83, așezat pe fundația sanctuarului gotic, nu poate fi însă mai vechi decât cea de-a doua jumătate a secolului XIII, oricât de timpuriu am putea fi tentați să datăm fundarea sanctuarului. Din păcate, niciunul dintre mormintele care suprapun fundația gotică nu a avut obiecte de inventar care să ne ajute în atribuirea unei cronologii ferme.

Un al doilea indicator cronologic a rezultat din descoperirea și studierea ruinelor unei sacristii, adăugată sanctuarului într-un interval de timp foarte scurt după edificarea acestuia, sau aproape concomitent³⁵ (fig. 16). Interpretând această descoperire în conexiune cu documentul referitor la atacul sașilor din

³² În exterior, stratigrafia a fost eliminată prin intervențiile de restaurare de la începutul secolului XX, iar în interior în epoca modernă, prin construirea criptelor familiale și apoi prin amenajarea încăperii funerare subterane. A se vedea pentru detalii observațiile rezultate din analiza stratigrafiei exterioare: Marcu Istrate 2009, 97–117.

³³ Catalog 2006, 12–65.

³⁴ Marcu Istrate 2007, 222–223, pentru mai multe morminte de acest fel descoperite în cercetările din interiorul capelei Lázó.

³⁵ Cercetarea completă a sacristiei nu a fost publicată, dar informații parțiale se regăsesc în Marcu Istrate 2009, 90–94, 117–125; Marcu Istrate 2012, 36–38.

anul 1277³⁶, deducem că acest eveniment a găsit în picioare atât sanctuarul cât și sacristia de pe latura sudică a acestuia. Observațiile arheologice confirmă astfel acea opinie a istoricilor potrivit căreia sanctuarul a fost finalizat în primele decenii după invazia tătară³⁷.

Despre istoria ulterioară a corului gotic nu cunoaștem aproape nimic. În interior existau cu siguranță mai multe altare laterale, sprijinite pe fundații din care s-au păstrat puține fragmente (fig. 11). Dominanta acestui interior o constituie însă numeroasele cripte din cărămidă, sau cărămidă și piatră, orientate în toate direcțiile și intersectate dezordonat. În săpături au apărut mai multe astfel de amenajări funerare, de formă dreptunghiulară, acoperite cu bolți, uneori lăsând să se observe mai multe etape de utilizare și chiar refaceri³⁸ (fig. 10, 11, 13, 17–22).

Când s-au construit primele cripte de familie în interiorul sanctuarului este imposibil de precizat, dar, în general, astfel de amenajări devin frecvente începând din secolul al XVI-lea, fiind specifice epocii moderne. În limitele informațiilor existente, specialiștii consideră că în interiorul catedralei actuale nu au fost practicate înmormântări până în epoca modernă. Săpăturile au evidențiat morminte ce aparțin de prima catedrală³⁹ sau morminte ale unor personalități care și-au găsit locul de veci în interiorul catedralei actuale, în secolele XVI–XVIII⁴⁰. Deschiderea catedralei ca spațiu funerar este probabil să se fi petrecut concomitent atât pentru spațiul navelor, cât și pentru acela al corului. În absența unor indicatori cronologici absoluți, în condițiile în care nici măcar topografia criptelor nu va putea fi reconstituită în întregime, va trebuie să ne limităm la această cronologie prezumtivă.

Este vizibil faptul că, la un moment dat, în sanctuar mormintele s-au aglomerat peste măsură. În această împrejurare trebuie să fi fost formulată decizia dezafectării criptelor și amenajării unei încăperi funerare subterane (fig. 10, 11, 13). În intervențiile enorme făcute cu acest prilej este absolut remarcabil faptul că acele cripte care mai erau întregi au fost golite cu maximă atenție, astfel că nimic din conținutul lor nu a ajuns până la noi⁴¹. În apropierea laturii

³⁶ Salontai 2007, 145–153.

³⁷ Möller 1929, 22; Entz 1958, 88–92. Datări mai târzii, mergând până la secolele XIV–XV la Roth 1905, 7–8; Vătășianu 1959, 119.

³⁸ În apropierea peretelui nordic o astfel de criptă, având la bază un bloc imens din piatră pe care s-a așezat o zidărie din cărămidă, a fost construită cu un mortar atât de dur încât cu nicio metodă nu a putut fi eliminată în totalitate. Cripta a fost atașată peretelui nordic al sanctuarului, bolta din cărămidă fiind încastrată în peretele gotic. Traseul bolții acestei cripte arată clar că în momentul respectiv nivelul de călcare din sanctuar se afla mai sus decât nivelul actual.

³⁹ Marcu Istrate 2009, 90–94, 117–125.

⁴⁰ Hendre Biro 2013, *passim*.

⁴¹ O singură criptă a scăpat acestei sistematizări, bine ascunsă în apropierea peretelui sudic al sanctuarului.

sudice a corului mai multe fragmente de marmură albă și neagră, minuscule, semnaleză o piatră de mormânt sau un monument funerar. Din umpluturile în care s-a desfășurat săpătura, abia dacă am adunat câteva fragmente osoase.

Atât în sanctuar cât și în cor amenajarea încăperii subterane s-a făcut prin excavarea întregii suprafețe, coborând dinspre pereții laterali spre zona centrală. În imediata apropiere a pereților s-a conservat câte ceva din situația existentă în momentul intervenției, respectiv ruine de cripte îngropate în moloz. Chiar și masiva ruină a absidei semicirculare, lată de peste 2 m, a fost demantelată complet în partea centrală. După finalizarea încăperii subterane, suprafața a fost umplută cu moloz și pământ, în diferite combinații, iar nivelul de călcare a fost fixat la +0,12 m în sanctuar, respectiv -0,44 m în corul gotic, păstrându-se o diferență care probabil se formase anterior. În dreptul umărului sanctuarului a fost construită o scară cu trei trepte din zidărie de cărămidă placată cu piatră, înlocuind o scară mai veche din care nu au rămas urme.

Pentru această etapă din istoria corului nu am obținut un element cert de datare. Analiza întregului context sugerează, în stadiul actual de prelucrare a datelor, că amenajarea a fost făcută înaintea reconstrucției baroce.

La mijlocul secolului al XVIII-lea sanctuarul gotic a fost demolat⁴² aproximativ la nivelul de călcare din interior, ceea ce însemna cu aproximativ 0,50 m deasupra nivelului exterior. Pe ruina astfel formată a fost așezată o elevație nouă, cu modificările de traseu pe care le-am amintit mai sus. Decroșul primei travee a sanctuarului gotic a fost anulat, pilaștrii gotici poligonali au fost înlocuiți de pilaștrii baroci cu profil semicircular așezați pe umplutura rezultată din demolare sau chiar pe lespezi ale vechii pardoseli. Singura intervenție pe care am observat-o la nivelul de călcare a fost transferarea scărilor dintre careu și absidă spre vest, aproximativ la limita fostului cor romanic, fără ca nivelele de călcare să fie însă modificate.

În exterior se puteau observa până de curând rămășițele elevației gotice din blocuri de piatră, destul de deteriorate datorită expunerii în aer liber după sistematizarea verticală de la începutul secolului XX. Pe latura de sud, între peretele sacristiei și cel de-al doilea contrafort, soclul gotic a fost îmbrăcat (între -0,15 și -0,86 m) cu o zidărie neregulată, din bolovani de piatră cu rare fragmente de cărămizi, pe care s-a așezat apoi soclul baroc (fig. 14). Această zidărie s-a întors pe lângă peretele estic al sacristiei gotice pe o lungime de 3,10 m⁴³, și o vedem refolosită în structurile sacristiei baroce care în momentul respectiv nu putea exista. Faptul că soclul baroc al sanctuarului este întrerupt în această

⁴² Papp 2012, 131–197.

⁴³ Pe verticală partea inferioară a acestei structuri se află la -1,25 m, în umplutura mormintelor medievale, cu puțin deasupra fundației sanctuarului. În plan orizontal vedem o fundație lată de 0,84 m.

zonă sugerează că încăperea adosată sacristiei gotice (casa scării etajului?) încă exista în acel moment. Demolarea sacristiei gotice împreună cu anexa estică și înlocuirea lor cu actuala sacristie barocă s-au petrecut aproximativ în aceeași etapă, după refacerea peretelui sudic al sanctuarului, după cum arată atât analiza arheologică, cât și studierea documentelor de arhivă.

4. Concluzii

Informațiile prezentate succint în paginile anterioare au rezultat în principal din coordonarea unor săpături cu scopuri utilitare, derulate prin metode arheologice și documentate cât de amănunțit a fost posibil. Această cercetare s-a desfășurat într-un șantier de restaurare, în două campanii pe sub schele (2000, 2011), în alte două campanii sub presiunea instalatorilor (2001, 2007), permanent în prezența constructorilor. Deși o astfel de perspectivă pare frustrantă pentru un arheolog, este uimitor cât de multe lucruri putem afla despre o clădire (oricât de importantă și de studiată ar fi aceasta) chiar și în asemenea condiții⁴⁴. Rezultatele au fost acumulate în timpul a șapte campanii de săpături, dispunerea suprafețelor cercetate fiind determinată de numeroase rațiuni, între care cele de cercetare nu s-au aflat aproape niciodată în frunte. Arheologia a adus la suprafață sacristia medievală, absida romanică, ruinele sanctuarului gotic și a detaliat evoluția sitului în împrejurări legate de construirea, modificarea sau demolarea diferitelor componente. Chiar și în absența unor indicatori relevanți, în condițiile în care materialul arheologic a fost deosebit de sărac, analiza contextului și studierea comparativă a diferitelor nivele de călcare și de construcție precum și a ruinelor au putut conduce la încheieri cronologice ferme.

Discuția de față fiind bazată pe o cercetare preventivă, parțială, nu am încercat să o conduc către întrebări istorice majore, ci doar să sistematizez și să prezint în mod coerent acele observații pe care le-am putut înregistra, cu multă recunoștință față de cei care au permis acest lucru⁴⁵, făcând științei un serviciu important. Intervenții viitoare asupra catedralei vor oferi fără îndoială și altor generații posibilitatea de a aborda subiectul și de a-și aduce contribuția la cunoașterea acestui important monument de arhitectură.

---

⁴⁴ Cercetarea arheologică sistematică a unei clădiri de asemenea importanță aflate în funcțiune, a cărei restaurare nu presupune intervenții subterane majore, este de altfel imposibilă în condițiile prescrise de metodologia arheologiei.

⁴⁵ Arhiepiscopia romano-catolică din Alba Iulia a acceptat cu multă bunăvoință prezența arheologilor în șantierul de restaurare a catedralei și a aprobat intervenții minimale de ordin științific, pe care în majoritatea cazurilor le-a și finanțat.

BIBLIOGRAFIE

- Ariès 1996,
P. Ariès, *Omul în fața morții*, I–II, București, 1996.
- Catalog 2006,
Habitat, religie etnicitate. Descoperiri arheologice din sec. IX–XI în Transilvania.
Catalog de expoziție, coord. Horia Ciugudean, Zeno K. Pinter, Gabriel T. Rustoiu, Alba Iulia, 2006.
- Entz 1958,
G. Entz, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest, 1958.
- Entz 1958b,
G. Entz, *La cathédrale de Gyulafehérvár (Alba Iulia)*, în *ActaHA*, V/1–2, 1958, 1–40.
- Entz 1994,
G. Entz, *Erdély építészete a 11–13. században*, Kolozsvár, 1994.
- Havasi 2012,
K. Havasi, *A gyulafehérvári székesegyház 13. századi főszentélye*, in Papp Szilárd ed., *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*, Budapest, 2012, 87–131.
- Heitel 1972,
R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*, în *RRHA*, IX/2, 1972, 139–160.
- Heitel 1975a,
R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen. II (in Zusammenhang mit der zeitlichen Bestimmung der ältesten "Rotunda Ecclesia" Rumäniens und der Kathedrale I in Alba Iulia)*, în *RRHA*, XII/I, 1975, 3–10.
- Heitel 1975b,
R. Heitel, *Contribuții la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia, în Muzeul Național București, Sesiunea științifică de comunicări 17–18 decembrie 1973*, București, 1975, 343–351.
- Heitel 1985,
R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977) I*, în *SCIV(A)*, 36/3, 1985, 215–231.
- Hendre Biro 2013,
D. Hendre Biro (ed.), *Batthyaneum. Descoperirile arheologice din catedrala romano-catolică din Alba Iulia (1907–1914) publicate în 1918 de Pósta Béla. Valorificarea unui inventar uitat*, București, 2013.
- Kovács 1996,
A. Kovács, *A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház*, în *Erdélyi Műemlékek*, 26, Kolozsvár, 1996.

Marcu Istrate 2007,

D. Marcu Istrate, *Capela Lázó din Alba Iulia. Repere arheologice*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania IV*, coord. P. L. Szöcs, A. A. Rusu, Satu Mare, 2007, 215–223.

Marcu Istrate 2009,

D. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică Sfântul Mihail și palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice 2000–2002*, Alba Iulia, 2009, 701+32 p.

Marcu Istrate 2009b,

D. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2009, 341 p.

Marcu Istrate 2010,

D. Marcu Istrate, *Erdély ezeréves püspöksége. A gyulafehérvári Szent Mihály Székesegyház és Érseki Palota. Régészeti kutatása 2000–2008*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2010.

Marcu Istrate 2012,

D. Marcu Istrate, *Régészeti adalékok a gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház főszentélyének és sekrestyéjének történetéhez*, în Papp Szilárd (ed.), *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*, Budapest, 2012, 21–42.

Marcu Istrate 2012b,

D. Marcu Istrate, *Régészeti adalékok a Szent Mihályról nevezett, gyulafehérvári római katolikus székesegyház történetéhez*, în Knecht Tomás (ed.), *A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és érseki palota*, Kolozsvár, 2012, 77–82.

Möller 1929,

I. Möller, *Erdély nevezetesebb műemlékei*, Budapest, 1929.

Papp (ed.) 2012,

S. Papp, *“... ad veterem plane formam a solo restituit ...”*. A gyulafehérvári székesegyház gótikus főszentélyének 18. századi bontása és visszaépítése, în Papp Szilárd ed., *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*, Budapest, 2012, 131–197.

Pósta 1917,

B. Pósta, *A gyulafehérvári székesegyház sírleletei*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, VIII, 1917, 156–158.

Roth 1905,

V. Roth, *Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen*, Straßburg, 1905.

Salontai 2007,

S. M. Salontai, *Restaurarea catedralei romano-catolice de la Alba Iulia după incendiul din 1277*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, IV, coord. P. L. Szöcs, A. A. Rusu, Satu Mare, 2007, 145–165.

Salontai 2008,

S. M. Salontai, *Detalii de plastică arhitectonică la corul catedralei romano-catolice din Alba Iulia*, în *Ars Transsilvaniae*, XVIII, 2008, 41–46.

Sarkadi 2010,

M. Sarkadi, “*s folytatva magát a régi művet*” *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2010.

Takás 2012,

I. Takás, *A gyulafehérvári második székesegyház első szentélye*, in Papp Szilárd (ed.), *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*, Budapest, 2012, 59–87.

Vătășianu 1959,

V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959.

Vătășianu 1987,

V. Vătășianu, *Studii de artă veche românească și universală*, București, 1987.

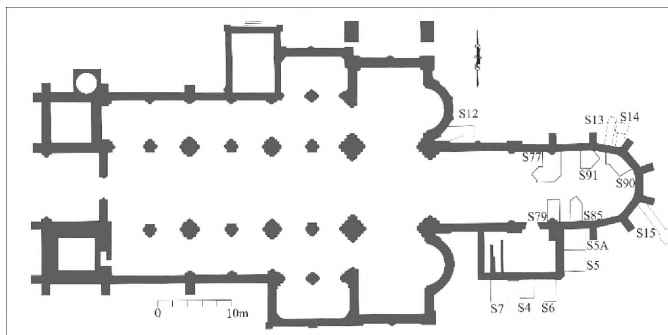
**ARCHAEOLOGICAL CONTRIBUTIONS
TO THE HISTORY OF THE MAIN SANCTUARY
OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH “ST. MICHAEL” ALBA JULIA**

Abstract

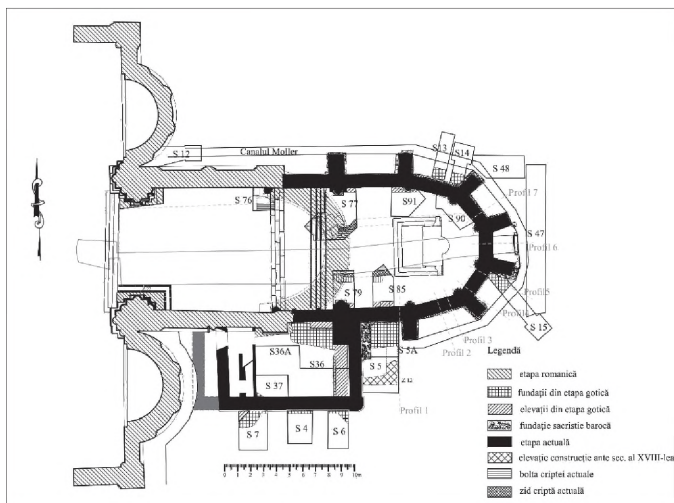
The study synthesizes the history of the main sanctuary of Alba Julia Cathedral, from the 12th century till the Baroque reconstruction in the 18th century, based on the accumulated data during more than 10 years of preventive archaeology. The archaeological investigations were circumstantially made, following the buildings restoring or the terrain arrangement, and frequently they developed parallel with the building works or were limited to simple surveys. In spite of those restrictions the preventive investigation of the sanctuary brought extremely valuable results in order to reconstitute the history of one of the most important historical monuments in Romania.

After a brief archaeological researches history, the article minutely presents the recent contributions: the Romanesque structures making obvious and discovery of the ruins of the cathedral semicircular apsis (the 11th–12th c.); the Gothic ruins (sanctuary, the altar apsis) identification and investigation (the 13th c.); discovery of a vestry ruins on the southern side of the sanctuary, which was added within a short time after its building, before the last third of the 13th century; confirmation of the 18th intervention regarding the sanctuary dismantling and rebuilding; the Baroque sacristy dating (after the reconstruction of the sanctuary) and of the underground funeral room (before the reconstruction of the sanctuary). As the archaeological material was extremely meager, the archaeological debate is founded on the context analysis and comparative researching of ruins and the current walking/ building levels.

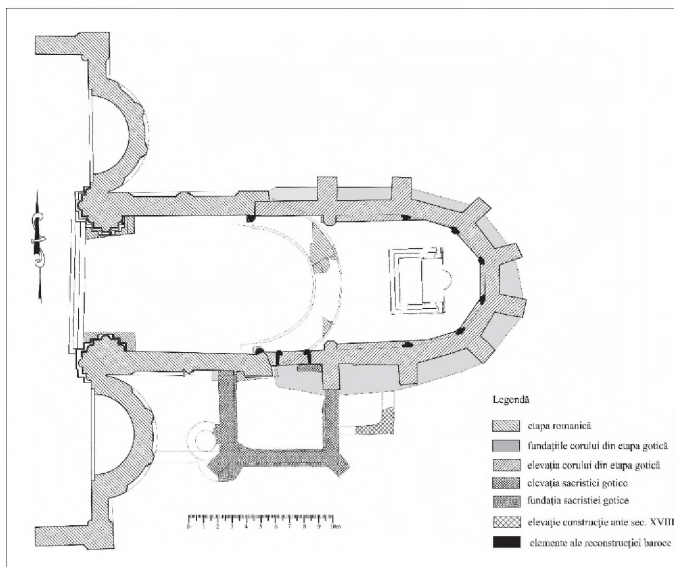
1. Catedrala romano-catolică Sfântul Mihail, cu planul general al cercetărilor efectuate în partea de est în anii 2000–2011. / 1. *The Roman-Catholic Cathedral “St. Michael” – general layout of the investigations in the eastern part, in 2000–2011.*

2. Corul catedralei Sfântul Mihail, cu ruinele și complexele descoperite în cercetările arheologice din anii 2000–2011. / “St. Michael” Cathedral Choir, with ruins and complexes that were discovered during the 2000–2011 archeological investigations.

3. Evoluția părții estice a catedralei. / 3. *Evolution of the cathedral eastern part.*

4. Imagine generală cu săpăturile din anul 2011 din interiorul sanctuarului. / *Archaeological investigation in the sanctuary, 2011 – a general view.*

5. Imagine generală cu săpăturile din anul 2011 din interiorul sanctuarului. / *Archaeological investigation in the sanctuary, 2011 – a general view.*

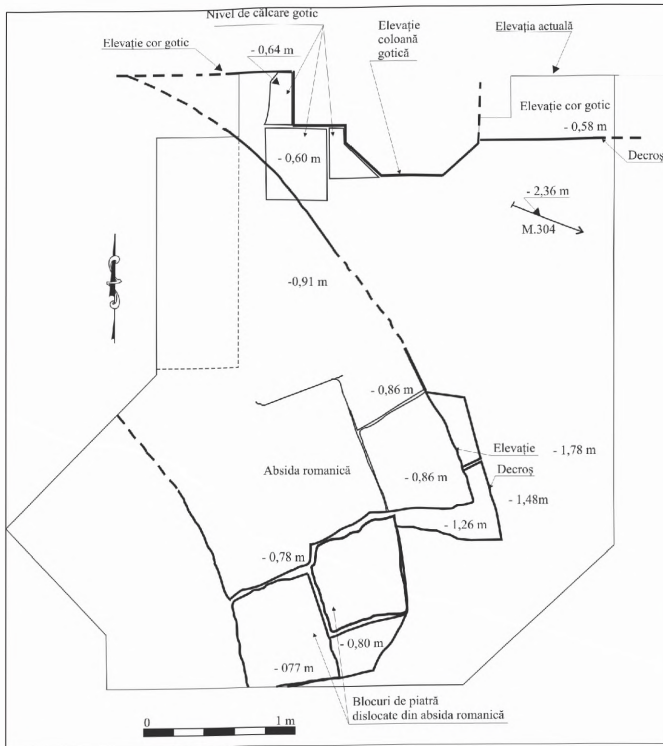

6. Ruinele absidei romanice, încadrată de: ruine ale criptelor individuale (stânga), bolta încăperii funerare subterane (centru), ruinele scării din epoca modernă (dreapta). / *Preserved ruin of the Romanesque apsis nearby the northern wall of the sanctuary.*

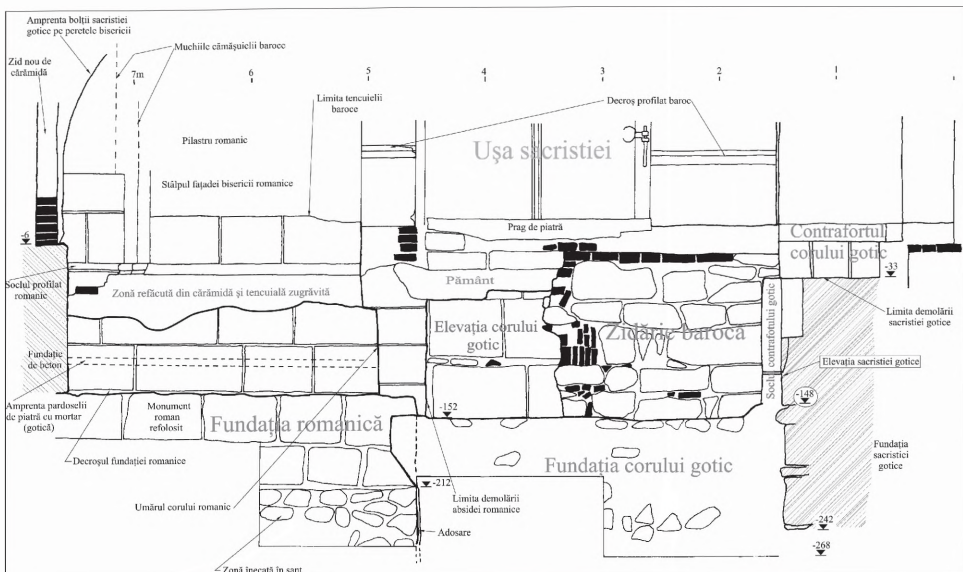

7. Ruina absidei romanice, detaliu. / *Ruin of the Romanesque apsis (detail).*

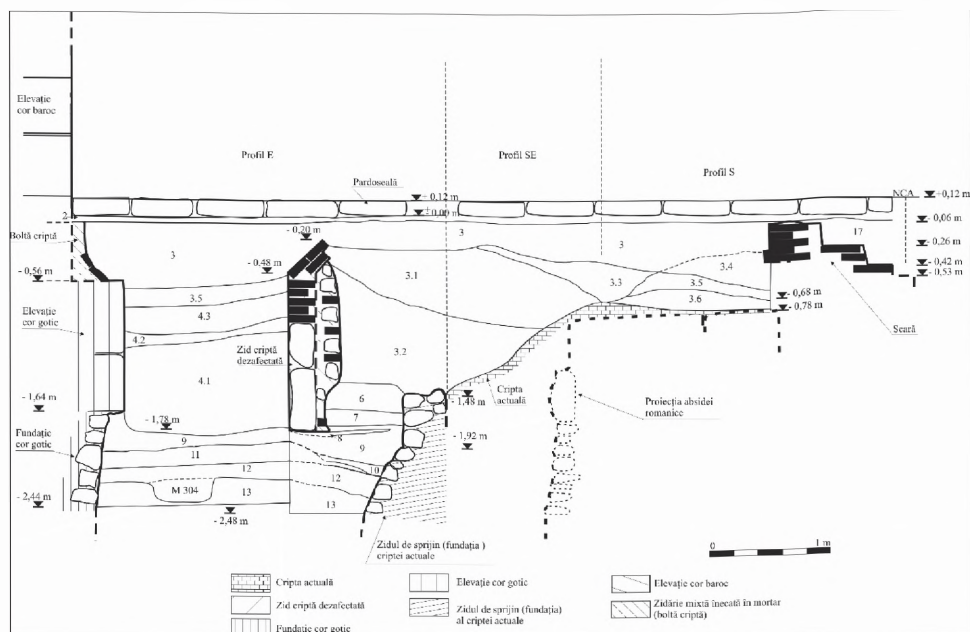

8. Ruina absidei romanice păstrată în apropierea peretelui nordic al sanctuarului (S77). / Preserved ruin of the Romanesque apse nearby the northern wall of the sanctuary.

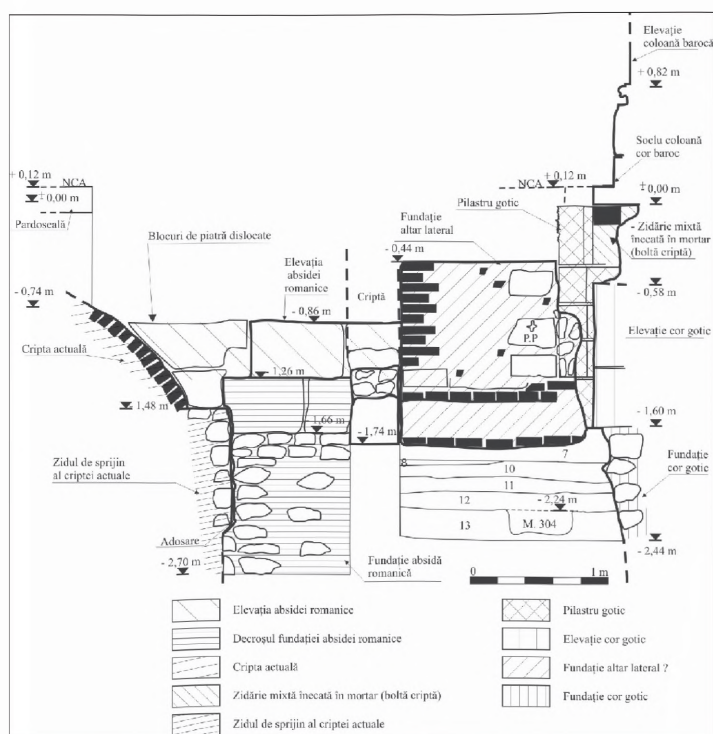

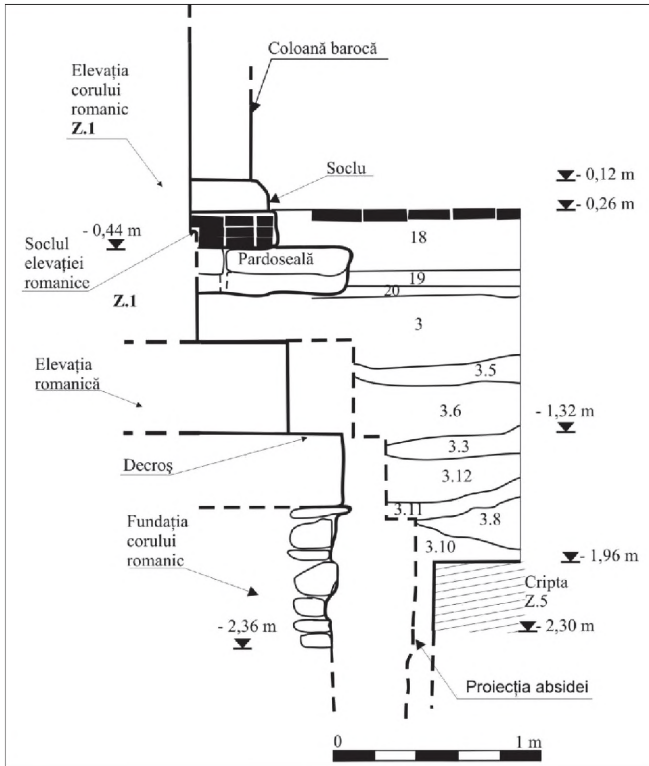
9. Paramentul peretelui de sud al corului catedralei înregistrat în interiorul sacristiei baroce, cu vestigiile romanice, gotice și baroce. / The face of the southern wall of the cathedral choir inside the Baroque sacristy, with Romanesque, Baroque and Gothic vestiges.

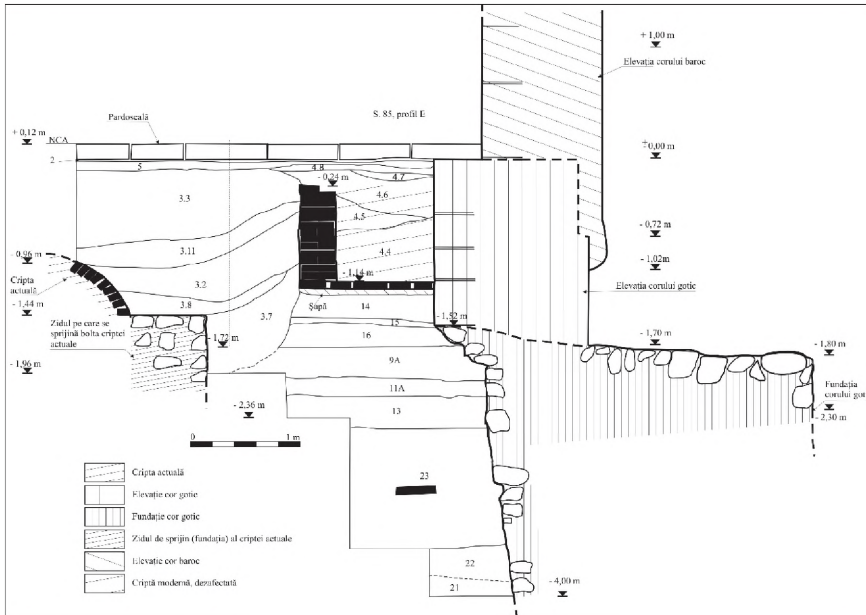
10. Secțiuni înregistrate în jumătatea nordică a sanctuarului, în S77. / *The northern half of the sanctuary, sections in S77.*

11. Secțiune înregistrată perpendicular pe pilastrul nordic al sanctuarului gotic (S77). / *Perpendicularly registered section on the northern pilaster of the Gothic sanctuary (S77).*

12. Secțiune înregistrată în S76, latura de est. / Section in S76, eastern side.

13. Secțiune înregistrată în S85, latura de est. / Section in S85, eastern side.

Legenda planșelor pentru săpătura din interiorul sanctuarului (fig. 10–13)

1. Șapă de mortar albicios, mult var, compact – suportul pardoselii actuale
2. Strat nisipos, prăfos, gălbui albicios stratul de suport al pardoselii actuale din sanctuar
3. Umpluturi realizate după construirea criptei subterane: strat negru-cenușiu, cu pietricele, mortar, bucățele de cărămidă și pietre, afânat
  - 3.1. Strat dărâmatură cărămidă, bucăți de mortar
  - 3.2. Strat cenușiu cu pigment de mortar, bucățele de cărămidă, afânat; mortar, pietre, petriș
  - 3.3. Pământ cenușiu deschis cu pigment de var, pietricele, cărămidă, mortar;
  - 3.4. Strat de pământ cenușiu amestecat cu moloz, fragmente mici de cărămidă și pietre, afânat;
  - 3.5. Moloz alb, cu piatră pietricele și bucăți de mortar; cărămidă
  - 3.6. Pământ negricios-cenușiu, cu pietricele și pietre, pigment de cărămidă;
  - 3.7. Lentile succesive de negru cu lentile de mortar, pietre, bucăți de cărămidă;
  - 3.8. Strat maroniu, pigment de mortar, bucățele de cărămidă;
  - 3.9. Lentilă de dărâmatură, albicios, mortar cu bucăți de cărămidă, pietre;
  - 3.10. Pământ cenușiu deschis cu bucățele de var și mortar praf, cu pietre, fragmente de cărămidă; afânat;
  - 3.11. Pământ negru cu pigment de mortar, pietricele, bucățele de cărămidă;
  - 3.12. Pământ brun-marونیu cu pigment de cărămidă, pigment de var; bucățele de mortar, pigment arsură neagră, pietre.
  - 3.13. Pământ marونیu lutos cu lentile mai afânate de pigment mortar;
  - 3.14. Pământ negru cleios, compact, curat
  - 3.15. Dărâmatură/umplutură, negricioasă, cu pietre mari, fragmente de cărămidă.
4. Umplutura criptelor de familie: strat afânat amestecat cu moloz
  - 4.1. Strat de dărâmatură roșie, cu cărămidă și praf de cărămidă, amestecat cu lentile;
  - 4.2. Strat negricios cu bucățele de cărămidă și pigment de mortar;
  - 4.3. Strat de pământ cenușiu închis cu pigment de mortar, afânat;
  - 4.5. Strat cenușiu mai închis, afânat, pietricele, pigment de mortar;
  - 4.6. Strat cenușiu cu bucăți de mortar, pietre, bucăți de cărămidă, albicios;
  - 4.7. Moloz afânat amestecat cu pământ;
  - 4.8. Pământ negru cu fragmente de piatră și cărămidă, mult pigment de mortar;
  - 4.9. Strat marونیu cu mortar, pietricele, foarte compact;
  - 4.10. Strat cenușiu albicios, afânat cu bucăți de cărămidă, mortar cenușiu albicios, dărâmatură;
  - 4.11. Strat brun-marونیu, foarte afânat, nisipos, cu bucățele de cărămidă;
  - 4.12. Strat afânat, nisipos, marونیu-cenușiu, pigment de mortar, pietre, bucăți de cărămidă;
  - 4.13. Strat negru mai compact, pigment de mortar, pietre, bucăți de cărămidă;
  - 4.14. Pământ marونیu afânat cu multă cărămidă;
  - 4.15. Dărâmatură, bucăți de mortar, cărămidă, cenușiu-gălbui, puțin albicios;
  - 4.16. Strat cenușiu spre brun, bucăți de cărămidă, mortar, pietricele;
5. Strat negricios cu pigment de mortar;
6. Strat negru lutos, cu petriș, pigment de mortar și cărămidă;
7. Strat marونیu cu pigment de mortar;
8. Lentilă gălbuie de calcar pisat;
9. Pământ negru lutos, cu pigment de cărbune, pigment de mortar, pigment de cărămidă și pietricele;
  - 9.A. Pământ negru cu mult pigment de mortar, pigment de arsură neagră, așchii de calcar, pigment de cărămidă
10. Pământ brun lutos;
11. Lentilă de mortar alb cenușos cu bulgări de var;
  - 11.1. Lentilă de mortar cu bucățele de cărămidă, cenușiu-gălbuie;

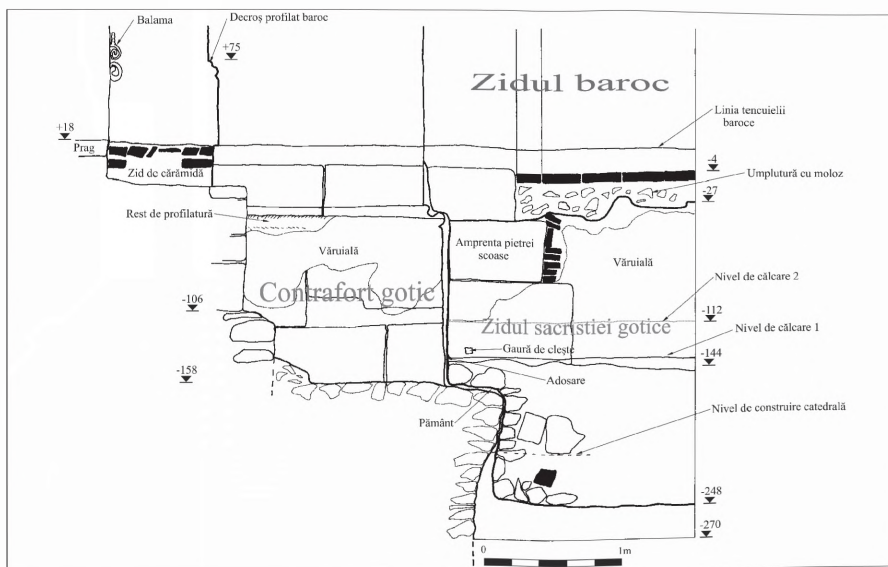
12. Pământ negru lutos, rar pigment de mortar, fragmente de cărămizi romane și pietre;
13. Pământ brun compact, cu pietriș, mai curat;
14. Mortar alb cenușiu, prăfos cu pietriș și piatră spartă;
15. Pământ negru curat, cu pigment de cărămidă;
16. Pământ brun maroniu, compact, piatră, pigment de cărămidă și mortar;
17. Mortar întărit, gri deschis;
18. Umplutură sub scara dintre sanctuar și cor în S.76, pământ afânat amestecat cu mortar, fragmente de cărămidă și piatră;
19. Moloz;
20. Șapă de mortar în S.76, posibil patul unei pardoseli;
21. Pietricele, maroniu, compact, cu bucăți de cărămidă romană, pigment de mortar și arsură neagră;
22. Pământ maroniu cu granule de var (mortar), pigment de arsură neagră, compact;
23. Pământ maroniu lutos, pigment de cărbune, cărămidă și mortar;
24. Moloz grosier, curat, alb, cu fragmente de piatră și rare fragmente de cărămidă – rezultat din demolarea absidei semicirculare, rămas între ruina acesteia și peretele de nord al sanctuarului;
25. Moloz fin amestecat cu mult pigment de cărbune, rezultat din demolarea absidei semicirculare;
26. Cărbune de lemn amestecat cu moloz, rar fragmente de cărămidă – nivelare după demolarea absidei semicirculare;
27. Moloz deasupra ruinei absidei semicirculare, posibil legat de amenajarea celui de-al doilea nivel de călcare în sanctuarul gotic.

14. Fundația laturii de nord a corului gotic, văzută din exterior, în apropierea sacristiei. / *The northern side foundation of the Gothic choir as seen from outside nearby the sacristy.*

15. Morminte pe fundația corului gotic din apropierea sacristiei. / *Graves on the Gothic choir foundation, nearby the sacristy.*

16. Fundația contrafortului gotic din interiorul sacristiei actuale. / *Abutment of the Gothic foundation inside the today's sacristy.*

17. Elevația gotică pe latura de sud a sanctuarului și ruinele criptelor dezafectate la construirea încăperii subterane (S85). / *The Gothic elevation on the sanctuary southern side and the ruins of the tombs decommissioned when building the underground room (S85).*

18. Săpătura S79, cu: marginea sudică a boltii încăperii subterane (primul plan), ruine ale criptelor din cărămidă (plan central și îndepărtat), elevația gotică a peretelui sudic și a pilastrului care marchează decroșarea sanctuarului (ultimul plan). / *Excavation S79 with: the southern side of the underground room archway (foreground); ruins of brick tombs (center and background); the Gothic elevation of the southern wall and of the pilaster that marks the sanctuary falling out (backmost).*

19. Detaliu cu elevația gotică pe latura de sud a sanctuarului. / *The Gothic elevation on the southern side of the sanctuary (detail).*

20. Elevația gotică pe latura de nord a sanctuarului. În plan central fundația unui altar lateral. / *The Gothic elevation on the northern side of the sanctuary. Foundation of a lateral altar in the middle of the image.*

21. Detaliu cu zidăria gotică la decroșul nordic al sanctuarului. În apropierea pilastrului, un fragment din pardoseala gotică din lespezi de piatră. / *Detail of Gothic wall in the sanctuary northern falling out point. A fragment of the Gothic stone floor, nearby the pilaster.*

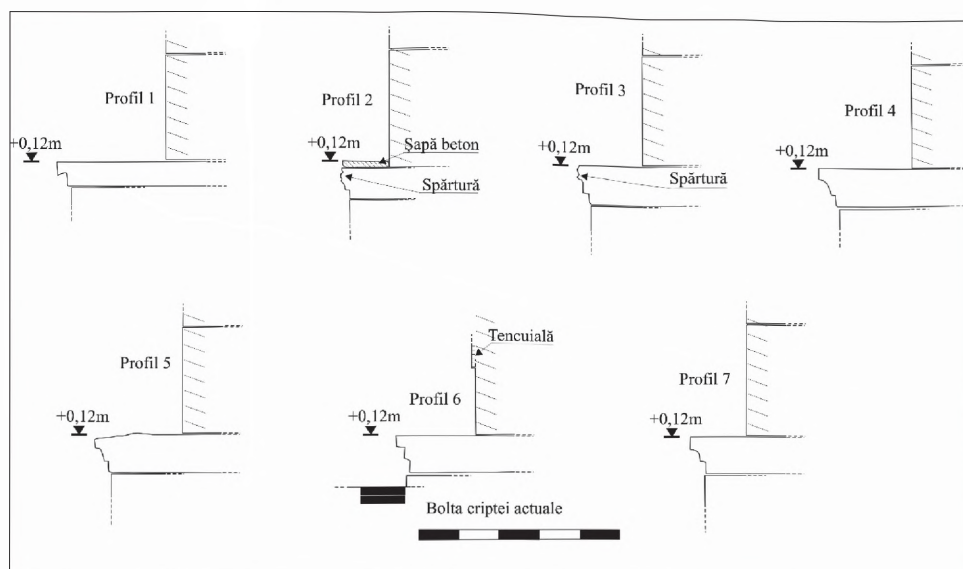
22. Ruina unei cripte în absida altarului. / *The ruin of a tomb in the altar apsis.*

23. Ruina elevației gotice cu un fragment din elementul profilat (banchetă?). / *The ruin of the Gothic elevation with a fragment of a profiled element (bench?).*

24. Vedere de ansamblu cu elementul profilat din interiorul absidei altarului (banchetă?). / *A general view with the profiled element in the altar apsis (bench?).*

25. Detalii cu profilul „banchetei” din interiorul absidei, cu planul general al cercetărilor efectuate în partea de est, în anii 2000–2011. / *Details of the “bench” profile, with the general layout of the investigations in the eastern part of the cathedral, in 2000–2011.*

CERCETĂRI ARHEOLOGICE PREVENTIVE LA BERZOVIA

Dacian Rancu*

Cuvinte cheie: castru, Berzovia, legiunea IIII Flavia Felix, *terra sigillata*, stratigrafie
Keywords: camp, Berzovia, IIII Flavia Felix legion, *terra sigillata*, stratigraphy

Castrul și așezarea civilă romană se află așezate pe malul stâng al râului Bârzava, la poalele Munților Dognecei, în vatra actualului sat Berzovia denumit în trecut Jidovin¹.

Urmele romane de aici au fost semnalate în literatura de specialitate încă de la sfârșitul secolului XVIII². Începând cu secolul următor și în prima jumătate a secolului al XX-lea, bibliografia arheologică referitoare la castrul roman al legiunii a IIII-a Flavia Felix oferă mai multe informații asupra descoperirilor de la Berzovia³.

Săpăturile arheologice au fost inițiate pe strada denumită aleatoriu *Strada 1*, în zona valului de pământ, din partea de sud-vest a castrului. Pe această stradă au fost trasate 11 secțiuni însumând 167 metri liniari, continuând pe celelalte strazi (Pl. I). Lungimile secțiunilor variază între 7 și 32 m, în funcție de situația terenului (podețe, căi de acces în curțile locatarilor, țevi de alimentare cu apă), lățimea acestora fiind de 1,5 m.

Strada 1

Secțiunea I (7 × 1,50 × 1,50 m), orientată NE–SV. A fost trasată în zona valului de pământ din partea de sud-vest a castrului. Din punct de vedere stratigrafic, în această zonă se constată următoarea situație: stratul vegetal este de circa 0,20–0,25 m grosime, după care apare un strat cu cărămizi și mortar cu o grosime de circa 0,20–0,25 m. Sterilul apare la adâncimea de 0,50–0,60 m. Între

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: rancudacian@yahoo.com.

¹ La investigațiile arheologice a participat ocazional și dr. Alexandru Flutur, muzeograf la Muzeul Banatului Timișoara.

² Protase 2010, 33.

³ Bozu, Rancu 2005, 159–160, nota 2; Protase 2010, 33, nota 2; Zahariade 2011, 102, nota 2.

M. 2 și M. 3, dinspre partea de SV a secțiunii, la adâncimea de 0,40 m, apare o groapă care se adâncește până la 0,60 m în steril, pe fundul căreia se regăseau urme rare de arsură. Valul de pământ al incintei în această zonă a fost aplatizat cu totul cu ocazia lucrărilor moderne, nefiind surprins în săpătură.

Secțiunea II (19 × 1,50 × 1,20 m), orientată NE–SV. Stratigrafia în această secțiune se prezintă astfel: stratul vegetal atinge grosimea de circa 0,20 m, după care se regăsește stratul cu urme arheologice antice, cu o grosime de 0,35–0,40 m. Sterilul apare la adâncimea de 0,60–0,65 m. În partea dinspre val a secțiunii au fost surprinse urmele unei structuri de piatră, de formă rectangulară, la adâncimea de 0,60 m. La umplutura de lângă structura de piatră au apărut câteva fragmente de *terra sigillata*. Între M. 0 și M. 2,50, dinpre partea de SV a secțiunii apare un strat cu fragmente de cărămidă, gros de 0,10–0,15 m, care se întinde până la metrul 6,5. Același strat cu resturi de cărămidă îl regăsim și la adâncimea de circa 0,60–0,65 m, între M. 0 și M. 2,50. Între M. 4,5 – M. 5,8 a apărut o groapă, care coboară până la adâncimea de 0,60–0,65 m în steril. În umplutura acesteia se regăsește piatră și mortar, ceea ce sugerează un zid scos. În restul secțiunii nu au fost surprinse urme de structuri de lemn sau piatră.

Secțiunea III (9 × 1,50 × 1,25 m) este orientată NE–SV. Din punct de vedere stratigrafic, se constată următoarele straturi: stratul vegetal care are grosimea de 0,20–0,25 m; apoi, un strat subțire de pietriș mărunț, cu o grosime de 0,5–0,6 cm, după care urmează stratul cu fragmente de cărămizi care coboară până la 0,75 m. După această adâncime apare stratul de culoare gălbuie, steril. Între M. 3,00 – M. 5,5 de partea sud-vestică a secțiunii a apărut o stradă cu o lățime de 2,50 m, la adâncimea de 0,70–0,75 m. La circa 0,50 m de la capătul de sud-vest apar slabe urme de arsură. În parte de nord-est, între M. 7,5 și M. 9 au apărut câteva pietre mari.

Secțiunea IV (15 × 1,50 × 1,00 m), orientată NE–SV. Stratigrafia se prezintă astfel: strat vegetal cu grosimea de 0,20 m; apoi, strat deranjat de lucrări recente, fără urme arheologice la 0,20–0,50 m; între 0,50–1,00 m apar complexe. În această secțiune apar primele urme ale unor clădiri de lemn. La 2,80 m de profilul sud-vestic al secțiunii apare urma unei gropi de structură de lemn, cu lățimea de 1,20 m pe profil, care se termină la sud de profil la 0,90–0,95 m, numerotată cu G. 1⁴. Groapa 2 apare la 7,95 m de profilul sud-vestic. Lățimea acesteia pe profil este de 0,90 m, iar distanța de la profil până la punctul maxim al acesteia este de 0,80 m. În groapă apar urme de arsură și fragmente de cărămizi. De la M. 3,5 dinspre sud-vest până la celălalt capăt al secțiunii, pe o lățime variabilă între 0,10–0,30–0,35 m se observă urme de arsură. Groapa 3 este situată la mică distanță de G. 2, la 0,20 m, fiind o groapă de stâlp. Lățimea acesteia este de circa 0,30–0,40 m. Probabil stâlpul avea un diametru de 0,22/0,25 m. Partea

⁴ Descoperirea unor urme de stâlpi din lemn a fost notată simbolic cu Groapa (G.)

inferioară a gropii este la 1,15 m de la nivelul actual de călcare. Groapa 4 se află la o distanță de 12 m de profilul sud-vestic al secțiunii și la 0,30 m de profilul nordic, având un diametru de 0,55 m. Groapa 5 este situată la 13,50 m de partea sud-vestică a secțiunii, având pe profil 0,30 m, iar distanța de la profilul nordic este de 0,20 m. G. 1–G. 5 se află la mică distanță de urma peretelui P. 1. P. 1 este situat la sud de gropile G. 1–G. 5.

Aceste tipuri de structuri se continuă și în secțiunea V (la nord de P. 1⁵ apar gropi). P. 1 a fost identificat pe o distanță de circa 23 m până în secțiunea V și se închide, probabil, la 5,35 m de partea de sud-vest, în secțiunea V. La metrul 13,10 pe profilul sudic apare urma unui șanț (urmă de perete), numerotat P. 2 care are legătură cu structura P. 1.

Secțiunea V (32 × 1,50 × 1,00 m) este orientată NE–SV. Stratigrafia se prezintă astfel: strat vegetal cu grosimea de 0,15–0,18 m; strat fără urme arheologice, deranjat, 0,18–0,70 m; stratul în care se regăsesc complexe 0,70–1 m. G. 6 este amplasată la 0,65 m de colțul vestic pe profilul nordic. Are 0,55 m lățime pe profil și se închide la 0,60 m de profilul nordic. G. 7 este situată la 2,45 m de partea de vest a secțiunii, pe profilul nordic, lățimea acesteia pe profil fiind de 1,40 m, iese din profil 0,20 m și se închide la sud de profilul nordic. G. 8 este amplasată la 8,20 m de partea de sud-vest a secțiunii. Se întinde pe circa 1,70 m pe profilul nordic, iar distanța maximă de profilul nordic este de 0,60 m. În această groapă apar urme de arsură, fragmente mici de cărămidă și chirpici.

La 9,95 m de partea sud-vestică a secțiunii, pe profilul sudic, apare urma unui perete, numerotat P.3 care iese din profil 0,35 m. Se vede în profil dar nu l-am surprins în suprafață. P. 1 se închide cu P. 2, care în mare parte este presupus. P.4 reprezintă urma unui perete de lemn orientat pe direcția N–S și face corp comun cu G. 9, posibil o perturbare de groapă modernă (rădăcini de copac).

P. 5 reprezintă o urmă de șanț cu lățimea de 0,40 m, situat la o distanță de 21,20 m de partea vestică a secțiunii. În umplutura acestuia se regăsește piatră de stâncă. P.6 reprezintă urma unei bârne. Are lățimea de 0,35 m fiind situat la 23,65 m de partea sud-vestică a secțiunii.

La vest de P. 6 avem un nivel de călcare cu țigle și cărămizi, care a fost surprins pe ambele profile, nord și sud, și care se întinde de la P. 6 până la capătul nord-estic al secțiunii. P.7 reprezintă urma altei bârne, iar G. 10 o groapă de stâlp. P. 7 este situată la 24,75 m de partea sud-vestică a secțiunii, având lățimea de circa 0,20 m. Pe partea vestică a secțiunii, având lățimea de 0,25 m, se observă pe profil urma altei bârne, numerotată P. 8, la 26,55 m pe această parte a secțiunii. P.9 reprezintă urma altui perete vizibil pe profilul sudic, probabil continuă până în profilul nordic. Este situat la 28,20 m de profilul sud-vestic

⁵ Cu P. au fost notate amprente constatate în secțiuni ale unor pereți din lemn.

al secțiunii și are o lățime de 0,40 m. P. 10 reprezintă o urmă de perete care apare pe profilul sudic, fiind situat la o distanță de 29,70 m de capătul sud-vestic al secțiunii. Atât între P. 8 și P. 9 cât și între P. 9 și P. 10 avem aceeași distanță, 1,15 m. În această secțiune a apărut și o monedă, încă neidentificată.

Secțiunea VI (12 × 1,50 × 1 m) este orientată NE–SV. Stratigrafia se prezintă astfel: strat vegetal- 0,10 m; strat fără urme arheologice, cuprins între 0,10–0,20 m; strat cu urme arheologice antice (complexe) 0,30–1,00 m. Cu P. 11 am numerotat o posibilă rigolă, situată la distanța de 6,10 m de partea sud-vestică a secțiunii, cu o lățime de 0,30 m. P. 12 reprezintă urma unui șanț, care este amplasat la 7,65 m de partea sud-vestică a secțiunii și are o lățime de 0,65 m. Adâncimea maximă a șanțului este de 1,12 m de la nivelul actual de călcare. Pe profilul nordic apar sporadice urme de țigle și cărămizi cu pietricele între ele, care încep de la M. 1,70 de partea sud-vestică a secțiunii și continuă pâna la M. 10,5. Aceste urme variază ca grosime, mărime și consistență; apar și pietricele între 0,10–0,15–0,60 m. Pe parte sudică stratul de țigle și cărămizi este compact, mult mai consistent și continuu și îl regăsim între M. 0 și M. 7 de profilul sud-vestic. Și în această secțiune apare o monedă.

Secțiunea VII (8 × 1,50 × 1,00 m) este orientată NE–SV. Stratigrafia este următoarea: strat fără urme arheologice, deranjat de lucrări recente cuprins între 0,00–0,40- 0,50 m; nivel cuprins între 0,40/0,50–1,00 m, stratul în care apar complexe arheologice. Cu G. 11 am numerotat o groapă care era, probabil, în legătură cu structura de piatră numerotată Z. 1. Această structură este situată la o distanță de 2,50 m de partea sud-vestică a secțiunii, pe profilul sudic, lățimea maximă fiind de 1,10 m, iar distanța de la profil, 1,55 m. Z. 1 este amplasată pe profilul sudic, la 1,65 m de partea vestică a secțiunii. Are lățimea de 0,85 m pe profil și iese din profil 0,28 m. Reprezintă, probabil, fundația de piatră a unui pilastru (nu este zid pentru că nu are continuitate). Tot în această secțiune apare o groapă reziduală, care începe de la metrul 3 dinspre sud-vest, cu foarte multe fragmente ceramice și resturi osteologice, care se continuă și în secțiunea VIII.

Secțiunea VIII (26 × 1,50 × 1 m) este orientată NE–SV. Stratigrafia se prezintă astfel: stratul vegetal amestecat cu materiale de construcții recente (nisip, pietriș), cuprins între 0,00–0,40 m; strat cu urme arheologice antice deranjat, începe la adâncimea de circa 0,40 m fiind discontinuu. În această secțiune apare un șanț, probabil un șanț de apărare numerotat R. 1. Acesta este situat la 4,80 m de partea de sud-vest a secțiunii și are o lățime de 1,35 m pe profilul nordic.

Cu P. 13 am numerotat un șanț situat la o distanță de 8,20 m de profilul sud-vestic al secțiunii care are o lățime de 0,60 m, probabil urma unui zid scos. P. 13 se află amplasat la 2 m de R.1. Groapa 12 apare pe profilul de nord la 12,20 m de partea sud-vestică a secțiunii. Lățimea pe profil este de 2,40 m și iese din profil 1,20 m. P. 14 reprezintă un șanț situat la 17,30 m de capătul

sud-vestic al secțiunii, cu lățimea de 0,50 m, iar P. 15 este, probabil, o urmă de bârnă, situată la 21 m de capătul sud-vestic al secțiunii, cu lățimea de 0,35 m. Distanța între P. 13 și P. 14 este de 8,45 m. Tot aici mai apare o altă groapă de stâlp, numerotată G. 14, cu dimensiunile de 0,30 × 0,20 m. P. 16 împreună cu G. 13 și G. 14 reprezintă urmele aceleași clădiri.

G. 15 reprezintă o groapă ce iese din profilul estic și nordic, situată la 0,90 m de la limita de est și 0,80 m spre sud. Adâncimea maximă a gropii este de 1,30 m de la nivelul actual de călcare.

Secțiunea IX (12 × 1,50 × 1,00 m), este orientată NE–SV. Stratigrafia se prezintă astfel: strat vegetal amestecat cu materiale de construcții recente 0,00–0,40 m; nivel de locuire cu urme arheologice sporadice, 0,40–0,90–1 m; după 0,90–1 m apare pământul de culoare gălbuie, steril. P. 17 reprezintă probabil o urmă de bârnă situată la 7,40 m de capătul sud-vestic al secțiunii, având lățimea de 0,30 m. Groapa 16 este surprinsă pe profilul sudic și estic, fiind amplasată la 9,90 m de capătul de sud-vest al secțiunii pe profilul sudic și se întinde 0,50 m pe același profil. Umplutura gropii se regăsește și în colțul de SV al secțiunii X, probabil este aceeași groapă.

Secțiunea X (8 × 1,50 × 1,00 m) este orientată NE–SV. Stratigrafia este următoarea: strat vegetal cuprins între 0,00–0,25 m; strat deranjat de lucrările moderne, cu urme arheologice, cărămizi și arsură, cuprins între 0,25–0,50–0,60 m. De la adâncimea de 0,50–0,60 m apare stratul de culoare gălbuie, steril. În profilul sud-vestic apare groapa din S IX (G16). Cu P. 18 am numerotat o urmă de bârnă situată la 3,55 m de partea sud-vestică a secțiunii, având lățimea de 0,20 m. Această urmă de bârnă este vizibilă pe ambele profile, nordic și sudic.

Secțiunea XI (19 × 1,50 × 1,10 m) este orientată NE–SV. În această secțiune nu putem oferi o stratigrafie din cauza faptului că ea a fost deranjată de lucrările de construcție recente. Cu P. 19 am numerotat un alt șanț situat la 7,65 m de partea sud-vestică a secțiunii, care are o lățime de 0,60 m. La răzuirea fundului șanțului s-a găsit o monedă, probabil de la Traian. Adâncimea maximă a șanțului a fost de 1,40 m. Tot aici a fost descoperită o altă monedă aflată într-o stare avansată de degradare. P. 20 reprezintă o urmă de bârnă amplasată la 12 m de partea sud-vestică a secțiunii cu o lățimea de 0,30 m. G. 17 reprezintă o groapă modernă de stâlp de curent electric, apare pe profilul sudic, fiind situată la 1,35 m de partea sud-vestică a secțiunii. Are un diametru de 0,27 m.

Strada 2

Secțiunea XII (10 × 1,50 m), orientată NE–SV, a fost trasată pentru a urmări sistemul de apărare al castrului. A fost identificat șanțul de apărare al castrului, la 13 m spre sud-vest de acest șanț a apărut partea inferioară a valului (indicată prin infiltrații de calcar în lutul galben). Valul avea, probabil, 4,50 m lățime.

Partea superioară a șanțului a fost afectată de amenajările moderne de la drum, parte inferioară a acestuia nu a putut fi surprinsă din cauza surpării profilelor.

La SV de val, în interiorul castrului am surprins o amenajare de 4,50 m lățime care indică o construcție.

La 5,70 m de șanțul castrului, spre NE, apare un șanț de 0,60 m lățime, paralel cu șanțul defensiv al castrului, probabil urma unei construcții de lemn. În umplutura acestui șanț apar fragmente de țiglă. Această amenajare continuă de lângă val încă 2,70 m, în continuarea celor 4,70 m, umplutura fiind puțin diferită și mai compactă. La marginea acestei amenajări, spre vest, la 0,50 m sub nivelul de călcare roman și sub stratul de lut steril de culoare gălbuie, argilos apare un strat de culoare albăstruie, care se întinde 5 m spre SV.

La 13,70 m de la val, spre SV, apar urmele unui șanț numerotat P.1 al unei clădiri care se observă pe ambele profile, cu lățimea de 0,60 m. La circa 1,50 m de P.1 începe un strat mai închis la culoare cu pigment de cărămidă și pietricele cu lungimea de 3,20 m, lățimea de 0,20–0,30 m.

La 23,30 m de P.1 începe P.2, care reprezintă urma unei structuri de lemn, se observă vârful de implantare a stâlpului, având lățimea de 0,60 m.

În fața casei cu numărul 48 apar primele urme de ziduri de pe această stradă. Z.1 reprezintă șanțul de scoatere a unui zid de piatră și are lățimea de 0,75 m. Z.2 reprezintă urma de scoatere a unui zid și are lățimea de 0,70 m. Z.2 apare la vest de Z.1, la o distanță de 5,35 m.

La 5,35 m de Z.2 avem Z.3, care reprezintă șanțul de scoatere a altui zid de piatră, cu lățimea de 0,65–0,70 m. Adâncimea față de partea superioară a podeșului din fața casei cu nr.48 a lui Z.1 este de 1,30 m; Z.2 de 1,24 m; Z.3 de 1,17 m; Z.4 de 1,25 m. Z.4 reprezintă urma de scoatere a altui zid de piatră și apare la 14,35 m spre vest de Z.1. Z.4 are o lățime de 0,70 m.

La NE de Z.4 apare o suprafață de *cocciopesto*, cu bucăți mari de cărămidă, la o adâncime de 1,20 m de la nivelul actual de călcare.

Secțiunea XIV (17 × 1,5 × 0,95 m) este orientată NE–SV. Din punct de vedere stratigrafic, în această zonă se constată următoarea situație: 0,00–0,20–0,25 m strat vegetal; 0,20–0,25–0,45 m strat deranjat, cu umplutură de la construcția caselor și a drumului; 0,45 m–0,95 m strat cu urme arheologice. Z.5 apare în această secțiune, la adâncimea de 0,60 m și reprezintă groapa de scoatere a zidului. Lățimea lui este de 0,65 m. Z.6 reprezintă tot o groapă de scoatere a zidului. Apare la aceeași adâncime și face corp comun cu Z.5. Lățimea lui de 0,60 m se poate observa în profilul sudic al secțiunii.

Z.7 este situat la 1,45 m de colțul de SV al secțiunii, iese la 0,28 m de profilul sudic, fiind lat de 0,80 m. Z.8 este situat la 5,35 m de Z.5 înspre est, lățimea sa pe profilul nordic fiind de 2,50 m. Z.9 și Z.10 reprezintă urmele de scoatere a două ziduri. Sunt situate la SV de Z.7. Z.9 se află la o distanță de 1,55 m de Z.7, iar Z.10, la 1,60 m de Z.7. Z.9 și Z.10 au aceeași lățime de 0,75 m.

Z.11 apare la 2,80 m de Z. 10, spre S-V și reprezintă șanțul de fundație al zidului. Z. 11 face corp comun cu Z. 12, care este un zid orientat pe direcția E-V și pe care nu l-am surprins decât superficial pe latura de sud.

P. 3 reprezintă urma unui șanț de clădire de lemn, cu lățimea de 0,50 m, care apare pe ambele profile, situat la distanța de 2,40 m de Z. 11 (de colțul de N-V al acestuia). P. 4 care apare pe ambele profile, N și S și are lățimea de 1 m, reprezintă urma altui șanț de clădire de lemn. Între P. 3 și P. 4 distanța este de 42 m. La vest de P. 4 apare o suprafață amenajată (șanț de scurgere a apei) la 11,60 m de P.4 denumită Șanț1.

P.5 reprezintă, probabil, un șanț de perete și are lățimea de 0,50 m. Doar pe profilul nordic, la 2 m vest de P. 5 apare o șanțuire (alveolare) cu lățimea de 1,15 m cu pigment de chirpici – Șanț 2.

P. 6 reprezintă un șanț mai lat, probabil de drenaj, cu lățimea de 2,40 m. Apare la distanța de 5,70 m de Șanț 2.

Șanț 3 reprezintă o șanțuire care apare la 5,25 m spre vest de Șanț 2. Lățimea acestuia este de 2,60 m. Șanț 4 apare la distanța de 1,20 m de Șanț 3 și are o lățime de 1,30 m. Șanț 5 apare la distanța de 10,35 m de Șanț 3 și are o lățime de 2 m. Șanț 6 reprezintă, probabil, urmele unei construcție de lemn. Este situat la distanța de 3,80 m de Șanț 5 și are 2,60 m lățime.

Secțiunea XV (10×1,50×1,00 m) este orientată NE-SV. Stratigrafia se prezintă astfel: stratul vegetal 0-0,20m; stratul cu urme arheologice răzlețe, deranjat de lucrările recente 0,20-0,45-0,50 m; de la 0,50 – strat de culoare gălbuie, steril. În această secțiune a fost surprinsă doar o groapă de stâlp, ce apare în profilul sudic, cu lățimea de 0,45 m. La circa 10 m spre est de această secțiune a apărut o cărămidă cu un cartuș ștampilă.

Strada principală 1

Pe strada principală 1 cercetările au fost începute la intrarea în castru, dar din cauza pământului instabil marginile șanțului s-au surpat după adâncimea de 1,20-1-30 m. Pe această stradă s-a deschis o secțiune (S. XVI).

Secțiunea XVI (10×1,5×1,00 m) este orientată N-NE-S-SV. Stratigrafia se prezintă astfel: 0-0,20 m strat vegetal; de la adâncimea de 0,20 m apare un prim strat modern de umplutură (cărămidă și țiglă modernă); al doilea strat modern, în această zonă a existat, probabil o groapă modernă, ale cărei extremități nu au fost surprinse în săpătură, și continuă de la adâncimea de 1 m.

Cercetările au continuat de la intersecția străzii principale cu Strada 1, spre partea de sud a castrului.

În dreptul casei cu numărul 92B, apare la adâncimea de circa 0,40 m, pe profilul estic, un strat compact de cărămidă, strat care conține și fragmente

ceramice. Grosimea stratului este de 0,15 m și se întinde pe distanța de circa 1 m. Probabil, am surprins urmele unei clădiri.

În restul străzii, până la valul de pământ din partea de sud a castrului, straturile arheologice sunt deranjate de lucrările moderne (lucrările de la șosea, construcția caselor) și apar doar răzleț, pe distanțe foarte mici, neputând să tragem concluzii.

Valul de pământ din partea de S a castrului a fost aplatizat, neputând fi identificat în săpătură.

Strada Principală 2

Strada Principală 2 a fost denumită strada paralelă cu Primăria și Școala din localitate.

Pe această stradă a fost trasată secțiunea Secțiunea XIII.

Secțiunea XIII (10×2×2 m) este orientată NE-SV. În această secțiune, săpată în fața Bisericii catolice, nu a fost surprins niciun strat de cultură arheologică și nu a rezultat din săpătură nici măcar un fragment ceramic. Explicația ar fi aceea că în această zonă lucrările recente (construirea unei fântâni arteziene), neexistente până în prezent, au deranjat posibilele urme arheologice.

Strada 3

Această stradă este strada perpendiculară pe Strada Principală 2, orientată N-S. În această zonă a fost surprins un strat de cultură antic la adâncimea de 0,30–0,35 m, deranjat din loc în loc de aceleași lucrări moderne. Grosimea stratului este de 0,10–0,15 m.

Cercetările arheologice de la Berzovia au constat și în supravegherea săpăturilor șanțurilor de către constructor și pe celelalte străzi ale localității, din afara castrului, unde a avut loc introducerea țevilor de canalizare. Pe aceste străzi nu au fost surprinse urme arheologice.

Concluzii

În urma săpăturilor arheologice de salvare efectuate în castru legiunii IIII Flavia Felix de la Berzovia, cercetări efectuate pe 224 m liniari, se pot trage următoarele concluzii:

Privitor la inventarul arheologic descoperit, el constă mai ales din ceramică, marea majoritate a ei provenind de pe Strada 1, din zona barăcilor militare, și se poate împărți în trei grupe mari, fapt evidențiat și de săpăturile din anii 1965–1968⁶ și 2004⁷:

⁶ Protase 2010, 40–41.

⁷ Bozu, Rancu 2005, 165–171.

Grupa I. Ceramica de calitate superioară, de culoare roșie cărămizie, bine arsă și în marea majoritate lipsită de ornamente, de diferite forme și utilizări (oale, castroane, cupe, opaite, platouri).

Grupa II. Ceramica fină, de culoare cenușie, bine arsă, lipsită de ornamente (castroane, farfurii).

Grupa III. Ceramica inferioară calitativ, pastă cu impurități, arsă neuniform, de culoare cenușiu-negricioasă (oale, capace).

Alături de materialul ceramic, din săpătură au rezultat și piese din fier și bronz, câteva fragmente de sticlă, trei monede, o cărămidă (ruptă în două) care avea pe ea un cartuș (ștampilă) și resturi osteologice⁸.

În ceea ce privește sistemul defensiv al castrului, pe Strada 2, în partea de est a castrului fost identificat șanțul defensiv și valul. Partea superioară a șanțului a fost afectată de amenajările moderne de la drum, iar partea inferioară nu a putut fi surprinsă din cauza surpării profilelor. Valul avea, probabil, 4,50 m lățime și a fost surprins la 13 m spre SV de șanțul de apărare. În partea de V și S a castrului valul de pământ a fost aplatizat din cauza lucrărilor moderne de la drumuri.

În secțiunile efectuate au fost surprinse două niveluri antice; primul nivel aparținând fazei de lemn, iar al doilea fazei de piatră, care variază atât în grosime, cât și în adâncime în fiecare secțiune.

Pe Strada 1, unde săpătura arheologică s-a desfășurat în zona barăcilor militare, materialul ceramic recoltat este în număr mare.

Pe Strada 2 apar urmele unor ziduri de piatră, nesurprinse prin săpătura noastră și pe Strada 1 unde, însă, am surprins urmele unor structuri din lemn.

În intersecția dintre Strada principală 1, cu Strada 1 pe o lungime de 20–25 m spre părțile de V, N și S nu apare nicio urmă arheologică, straturile fiind deranjate de lucrările moderne.

BIBLIOGRAFIE

Protase 2010,

D. Protase, *Castrul legiunii IIII Flavia de la Berzovia. Săpăturile arheologice din anii 1965–1968*, în *AnB* (S.N.), Arheologie–Istorie, XVIII, 2010, 33–62.

Bozu, Rancu 2005,

O. Bozu, D. Rancu, *Săpăturile arheologice de salvare din cadrul proiectului ‘Alimentare cu apă Berzovia’ comuna Berzovia, jud. Caraș-Severin*, în *Banatica*, 17, 2005, 159–200.

Zahariade 2011,

M. Zahariade, *Castrul roman de la Berzovia, 1977 cercetări arheologice în canabae și în castrul roman*, în *BHAUT*, XIII, 2011, 101–124.

⁸ Descrierea materialului arheologic rezultat din campania 2012–2013 va face obiectul unui alt studiu.

ARCHAEOLOGICAL PREVENTIVE INVESTIGATIONS AT BERZOVIA

Abstract

In 2012–2013, archaeological preventive investigations were made in IIII Flavia Felix camp, following the project of “Domestic and pluvial sewerage within the built-up area of Berzovia”. Those investigations confirmed the fact that there had been two antique levels within the camp, one of them belonging to its wood phase, the second one to its stone phase. The defensive system of the camp, on its north-eastern side was also identified during those investigations. The archaeological material consists in numerous fragments of pottery, glass, tile and brick (a fragmental brick with cartouche), iron and bronze pieces, three coins, osteological remains, and some fragments of terra sigillata.

The archaeological preventive investigations there began at the end of June 2012 and went on till January 2013, but there were certain difficulties due to the works of the building company which had no previous plans of the pipes within the system. As a result, our research followed the depth that the building company utilized during its works. So, the researching sections we made, some of them inside the camp, occasionally could not have arrived to the soil alive.

Pl. I. Amplasarea în teren a secțiunilor. / Pl. I – Sections location.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN CASTRUL MARE DE LA TIBISCUM (I)

Doina Benea, Simona Regep*

Cuvinte cheie: Tibiscum, castru, baracă, echipament militar, MID

Keywords: Tibiscum, Roman camp, hutment, military equipment, MID

În primul rând, sondajele efectuate în 2009–2010 au constatat stabilirea unor comunități de norico-pannonici în preajma castrului mic de pământ (II/1). Ele au putut fi observate sub forma unei case construite din bârne masive de lemn. Datarea timpurie a acestei locuințe este în epoca Traian-Hadrian. Deși, deocamdată descoperirea este izolată în arealul de vest al castrului mic, ea demonstrează formarea timpurie a *vicus*-ului militar în jurul castrului mic în momentul când aici staționa *cohors I Thracum Sagittariorum*. Dezafectarea prin incendiere se putea datora mai multor factori, poate chiar construirea noii fortificații în ultimii ani de domnie ai împăratului Antoninus Pius sau unui incendiu involuntar.

Modul de organizare al spațiului interior în sectorul de nord-vest al castrului a putut fi sesizat chiar în preajma zidului de incintă de pe latura de nord, unde, în imediata apropiere de *via sagularis* pe direcția vest-est, a fost identificată o baracă de lemn în anul 2009. Materialul arheologic descoperit, deși puțin, este important pentru datare prin fragmentele de *terra sigillata* lisă (aflate în circulație pe baza ștampilei meșterului *FATVVICIVS* în epoca Traian-Antoninus Pius) dar și printr-un *dupondius* de la Antoninus Pius, din anii 155–160. Incendierea barăcii a fost urmată de ridicarea a două noi construcții din lemn de tip baracă, orientate vest-est. Datarea acestui moment în existența castrului este destul de greu de apreciat pe baza informațiilor arheologice. Evenimentul care a determinat acest lucru poate fi pus în legătură cu domnia lui Marcus Aurelius și războaiele marcomanice.

În noul context se observă construirea unei stradele simple între cele două barăci. Noile amenajări constructive din lemn și chirpici sunt posterioare evenimentelor marcomanice, ele fiind ridicate probabil în vremea Severilor sau

---

* Universitatea de Vest, Timișoara, e-mail: doinabenea@yahoo.co.uk; simonaregep@yahoo.com.

chiar anterior acestora, în timpul lui Commodus, fără a putea aduce argumente mai precise în acest sens. Materialul arheologic foarte puțin numeros arată că barăcile au funcționat și în secolul al III-lea, în vremea lui Septimius Severus și Filip Arabul. Distrugerea celor două barăci militare a avut loc cândva în a doua jumătate a secolului III, fără alte precizări mai riguroase.

Doar în secțiunea I/2009 între M. 5–M. 8 a fost surprinsă o amenajare a unei locuințe în manieră romană, construcție din paiantă legată cu chirpici.

Stadiul cercetărilor

Investigațiile arheologice întreprinse de-a lungul timpului în castrul mare de la *Tibiscum* au vizat, cu rare excepții, *praetentura* fortificației. Încă de la început, G.G. Mateescu a reușit să identifice un culoar al porții castrului (care s-a dovedit a fi *porta praetoria* a castrului mare) alături de urmele unui complex de băi aflat în sectorul de sud al fortificației, rămas necercetat încă.

În anul 1964, M. Moga inițiază săpături de mare anvergură la *Tibiscum*, prilej cu care dezvelește integral zidul de incintă al castrului mare pe laturile de est și de nord, porțile de nord și de est ale castrului mic din piatră, alături de turnul de sud al porții *praetoria*, iar în interiorul fortificației au fost cercetate integral *principia* și trei edificii în colțul de nord-est al fortificației (o baracă de cavalerie, o clădire cu absidă, un edificiu atribuit ulterior, pe baza unor inscripții, unui templu al palmyrenilor). Ele constituie un mare efort de cercetare efectuat până în anii 1975–1976.

Ulterior, cercetările arheologice din anii care au urmat au fost efectuate cu destule dificultăți financiare, dar au condus la observații importante privind cronologia fortificațiilor ridicate la *Tibiscum*. Astfel, în zona de nord-est a castrului mare a fost identificat la adâncimea de 1,75–2,00 m primul nivel de locuire amplasat pe stratul de lut aluvionar, aparținând unei construcții din lemn, un *castellum* (D: 60 × 60 m). Sistemul său defensiv dezvelit în anul 1987 (s. I, III) consta dintr-un val de pământ (cu berma și *agger*-ul late de 4,80 m) cu palisadă de lemn având în față două șanțuri de formă trapezoidală cu lățimea de 2,00 m și adânci de 1,20–1,25 m, dispuse la o distanță de 2,25 m unul de celălalt. Această fortificație aparține perioadei de cucerire a Daciei, fiind ridicată cel mai probabil în anii 102–105. Unitatea care a staționat aici este încă necunoscută¹.

Următorul nivel de locuire, amplasat peste *castellum*, a fost o fortificație de pământ cu palisadă de lemn (denumită castru II/1) (D: 101 × 110 m). Sistemul defensiv al castrului se baza pe un *agger* lat de 5,00 m cu o bermă de circa 1,75–2,00 m, două șanțuri de apărare în formă de ic, primul cu o lățime de 2,75 m și adâncime de 0,75 m, iar al doilea cu lățime de 3,50 m și adâncime de

¹ Benea, Bona 1994, 29–30.

1,25 m, care întregeau sistemul defensiv exterior. Întreaga organizare internă a castrului era construită din lemn².

După un incendiu violent care a distrus întregul areal, nivelat printr-un strat de lut masiv, castrul a primit o incintă din piatră executată din blocuri de calcar atent fasonate (lat de 1,10 m), iar porțile de nord, est și parțial de sud (investigate arheologic) aveau turnuri care au fost construite în interior cu ziduri din piatră de râu păstrând aceleași dimensiuni (castru II/2).

Sistemul defensiv exterior este menținut în aceeași parametri. Au fost dezvelite parțial poarta de sud a castrului printr-un turn și culoarul de acces lat de 4,50 m, poarta de est înzestrată cu turnuri de 2,40 × 2,40 m (interior) și un culoar de acces de 3,90 m³, poarta de nord a castrului mic a putut fi cercetată parțial întrucât turnul ei de vest se află pe culoarul porții castrului mare de mai târziu. Refacerea fortificației a avut loc în timpul împăratului Hadrian și a fost realizată de către *cohors I Thracum Sagittariorum*⁴.

O nouă fortificație de pământ a fost construită la câțiva metri sud de șanțurile de apărare ale castrului mic (II/2). Ea a fost identificată în anii 1991–1992 și denumită castru III. Valul avea o lățime de 6,15–6,25 m aplatizat, iar șanțul de apărare aflat în fața sa avea o lățime de 2,50 m, iar ca adâncime era dispus la 2,90 m de la nivelul solului actual.

Urmele acestei fortificații au fost identificate și cu ocazia cercetărilor (1984) efectuate pe latura de vest a castrului mare și în *principia* castrului mare de mai târziu. Fortificația a fost atribuită palmyrenilor sagittari aduși în vremea lui Hadrian, la *Tibiscum*. În bună măsură, sondajele efectuate de cele două muzee din Timișoara și Caransebeș au vizat reluarea cercetării arheologice la anumite obiective studiate anterior de M. Moga pentru a putea realiza unele observații privind cronologia și mai ales structura internă a castrului. Ele au avut ca obiectiv sistemul defensiv exterior constatat la toate complexele militare: I–IV.

Ștampilele tegulare descoperite până acum în aceste nivele de locuire aparțin lui *cohors I Sagittariorum* (COH I S, C I S).

În anul 1979, P. Bona și R. Petrovszky au surprins joncțiunea între colțul de nord-vest al castrului (II/2) și o prelungire spre vest care forma incinta de nord a castrului mare de la *Tibiscum*. Ulterior, aceasta a fost surprinsă și pe latura de est a incintei încă bine păstrată. Zidul de incintă nou construit avea în exterior un parament din blocuri de carieră amestecate cu blocuri de calcar sprijinite în interior de un emplecton de piatră sfărâmată, piatră de râu și mortar.

Ridicarea unei noi fortificații s-a realizat prin unirea celor două caste (II și III) și extinderea castrului spre sud până la limitele permise de cursul râului Timiș din antichitate.

² Benea, Bona 1994, 31–32.

³ Benea, Bona 1994, 32–34.

⁴ Benea 2011, 42–53.

În acest sector, respectiv sud-vestul castrului mare, în anii 2003–2004 a fost identificată amenajarea unui chei de protecție față de apele râului Timiș construit din rânduri de piatră de râu dispuse în pantă până la adâncimea de 1,80 m. Cheiul a fost surprins pe o porțiune mică de circa 3,50 m, având două nivele de depunere a nivelului apei la circa 1,10 m și de 1,40 m, amenințând cu o posibilă inundație. A fost surprins totodată, fără a-l putea data cu certitudine decât ca fiind în epoca romană târzie, momentul când apele râului Timiș au depășit nivelul superior al cheiului și au pătruns în arealul de sud al castrului mare, element vizibil printr-o masă mare de depunere aluvionară de piatră de râu și nisip galben. Totodată a fost dezvelit și un trotuar pe malul cheiului executat din blocuri de piatră de râu fixate în mortar, lat de 1,10 m.

În sectorul de nord-vest al castrului mare, în anul 1990 a fost efectuat un sondaj la 25 m nord de zidul de incintă al fortificației, care a permis identificarea unui sistem defensiv cu două nivele de refacere, ce pornea din exteriorul colțului de nord-vest al castrului înspre nord. El constă dintr-un val, lat la bază de 5,70 m, dublat cu două șanțuri dispuse în față înspre vest, primul lat de 1,30 m și adânc de 0,90 m, iar al doilea de 1,75 m care se continuă în șanțul mare de apărare al castrului. Sistemul defensiv întărit cu palisadă de lemn a fost distrus printr-un incendiu violent. Un al doilea nivel de locuire, datat pe baza unei monede de la Severus Alexander, a constat din ridicarea unui zid de incintă din piatră fasonată în panta exterioară a valului de pământ⁵. Această amenajare asigură protejarea *vicus*-ului militar atașându-l castrului. Ele se întâlnesc și în alte provincii ale Imperiului precum Raetia ori Britannia⁶.

Castrul mare de la Tibiscum (IV) s-a format prin prelungirea cu circa 75 m spre vest a zidului de incintă (deci în total 175 m), ductul laturii de vest a noii fortificații se lățește spre sud având aspectul unei fortificații trapezoidale, pe când pe latura de est zidul de incintă are un duct drept. Latura de sud a castrului este complet distrusă de cursul anticului *Tibiscus*, calamitate care a avut loc cândva spre sfârșitul antichității, motiv pentru care nici nu s-au putut stabili dimensiunile decât cu aproximație.

Sectorul rămas în bună măsură necercetat este reprezentat de *retentura* castrului. Cu destul de mare întârziere au fost inițiate cercetări în sectorul de nord-vest al castrului mare. Investigația arheologică a fost gândită astfel încât să ofere o imagine complexă asupra locuirii sectorului cuprins între zidul de incintă de nord și colțul de nord-vest al *principiei* castrului mare. El are o lungime de 140 m. Cercetările au constat din secțiuni dispuse pe direcția NV–SE, între anii 2009–2013, câte o secțiune în fiecare an aflată la 1,00 m una de cealaltă.

⁵ Benea, Bona 1994, 72–73.

⁶ Sommer 1984, 48.

Rezultatele obținute în anii 2009–2010 formează obiectul raportului de față. Ele au adus informații noi privind organizarea internă a castrului mare în acest sector care adăpostea trei unități auxiliare: *cohors I Sagittariorum* înlocuită apoi cu *cohors I Vindelicorum*, *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* și *numerus Maurorum Tibiscensium*.

Având în vedere faptul că secțiunile urmează linia imaginară propusă de 140 m între colțul de nord-vest al castrului și colțul similar al *principiei*, acest lucru afectează anumite dimensiuni ale complexelor sesizate în profilele secțiunilor.

Cercetările arheologice din anul 2009

O singură secțiune cu dimensiunile de $20 \times 1,50$ m a fost trasată la 4,00 m de colțul de nord-vest al castrului înspre sud-est⁷.

Stratigrafic s-a constatat următoarea situație:

0,00–0,20 m – solul vegetal actual deranjat de lucrările agricole;

0,20–0,50 m – depunere antică de pământ de culoare gălbuie cu pigmen-tație rară de țiglă spartă, piatră de râu, fragmente ceramice;

0,50–1,25 m – un strat de pământ de culoare castanie pigmentat cu cărbune, cărămidă provenind din dezafectarea zidului de incintă în epoca romană târzie; între M. 0,00–M. 2,70 pe latura de nord apare o depunere de pământ castaniu cu bucățele de mortar provenind din dezafectarea *agger*-ului din faza II, până la adâncimea de 0,75–1,20 m. *Agger*-ul castrului mare se constată pe o lungime de 1,00 m fiind format dintr-un strat de lut galben. *Via sagularis*, lată de 4,25 m, și cu o grosime de 13–20 cm (între M. 0,85/1,00–M. 5,70), reprezintă ultima etapă de locuire a castrului amplasată pe un strat de lut dens de amenajare. Între M. 5–M. 8, pe peretele de est al secțiunii, se observă o amenajare realizată printr-un rând de piatră de râu așezată pe stratul de dărâmtură nivelat al barăcii din faza a doua, rândul de piatră de râu era suprapus de un strat de lut bătut ce formează patul bordeiului cu pereți de chirpici distrus, la rândul său, prin incendiere. Lipsesc deocamdată elemente de datare;

1,25–1,65 m. Între M. 0,00–1,00 m la adâncimea de 1,35–1,60 m se observă un nivel de amenajare a *agger*-ului din faza a doua, care suprapune stratul de lut compact al *agger*-ului. Între M. 5,70–M. 18,60 m apare amprenta unei barăci incendiate la roșu din lemn și chirpici (faza a II de locuire din acest sector). Mai multe amprente de bârne de la baza barăcii sunt dispuse transversal și au fost constatate între M. 5,70–M. 6,50; M. 7,50–M. 8,15; M. 10,75–M. 11,95; M. 16,00–M. 18,40. Dimensiunea impresionantă pe lățime a construcției de

⁷ În zona respectivă, de patru metri, fuseseră efectuate anterior cercetări de către M. Moga, unde a fost identificat un bordei roman târziu. Alte informații nu se cunosc.

circa 12,90 m sugerează probabil o baracă dublă(?), partea dinspre nord evidențiază un pridvor, apoi o încăpere lată de 2,75 m, utilizată pentru depunerea echipamentului pentru ca spațiul următor să fie utilizat ca și cameră de dormit. Nu putem exclude posibilitatea existenței unui grajd de vite judecând după lipsa aproape totală a inventarului arheologic;

1,65–1,80 m. Un strat compact de lut bătut de amenajare pe care a fost ridicată baraca de lemn cu chirpici din faza a doua de locuire;

1,75–1,85 m se constată *via sagularis* lată de 2,75 m cu o grosime de 15 cm. De la M. 3 se observă dărâmătura de lemn ars provenind de la o baracă din lemn. După dezafectarea acesteia o parte a fost întinsă peste *via sagularis*;

1,75–2,00 m. Nivelul de locuire al barăcii din faza I este observabil între M. 3,95–M. 14,00 cu amprente de bârne transversale la M. 13,32–M. 13,55 și apoi la M. 14,44–M. 15,20. Întreaga suprafață a fost nivelată după un incendiu masiv, peste care a fost aplicat un lut galben bătut. Din loc în loc s-a păstrat podeaua barăcii executată prin aplicarea în stratul de lut viu a unui rând din piatră de râu peste care s-a aplicat un strat de mortar gălbui, gros de 1,5–2 cm. Podeaua este dezafectată, în bună măsură, de o serie de gropi și denivelată. Lățimea întregii construcții ajunge până la circa 10 m lățime;

2,00 m – nisip fin gălbui, aluvionar.

Materialul arheologic recuperat extrem de sărac, care provine mai ales din primul nivel de locuire, constă din ceramică romană uzuală, dar și câteva fragmente de *terra sigillata*⁸, între care se cuvine a menționa un fragment de bol având în interior ștampila PATVRICIVS⁹, databil în epoca Traian-Antoninus Pius. S-au evidențiat câteva fragmente de opaițe de tip *firmalampen*, fără posibilitate de reconstituire.

Se cuvin a fi remarcate și două accesorii vestimentare de metal: o fibulă și o aplică de centură, singurele descoperite în acest areal.

Fibula de bronz (L: 3,0 cm; D: 4,5 cm). Stare de conservare: păstrată intactă; descoperită între M. 10–11, la adâncimea de 1,40 m. Piesa prezintă un arc simplu, îngust, cu un resort din spire de sârmă din bronz fixată pe o tijă din fier, acul simplu (CSIATim Inv. 269/2009). Fibula de încadrează în categoria fibulelor de tip Latène târziu, prezente mai ales în lumea castrelor din secolul I p. Chr. (de pildă, Saalburg, Zugmantel din Germania)¹⁰. În Dacia numărul fibulelor de acest tip este redus și au fost datate în epoca Domițian – Hadrian, fiind încadrate de S. Cociș în tipul III¹¹. Piesa a fost descoperită în nivelul II al secțiunii și poate fi considerată ca o piesă anacronică, utilizată încă de militari la mijlocul veacului II.

⁸ CSIATim Inv. 197–201/2009; 204–208/2009.

⁹ Loc de descoperire M. 16–20, la adâncimea de 1,60 m (Inv. 199/2009).

¹⁰ Böhme 1972, 13–14.

¹¹ Cociș 2004, p. 39–40; pl. I/4.

Aplica de centură din bronz emailată (D: 4,5 cm). Stare de conservare; lipsă decorul emailat; Descriere: aplica rotundă executată în tipar, cu trei registre circulare concentrice și unul central în care era depus un decor emailat. Nervurile concentrice au o lățime de 0,4 cm. Pe reversul piesei se păstrează un buton masiv pentru fixarea pe centură ca și garnitură. Piesa reprezintă o parte de echipament (CSIATim, 271/2009). Locul de descoperire: M. 11, adâncimea de 0,90 m, în nivelul al doilea al barăcii, ceea ce asigură o datare în secolul al III-lea. Piese similare sunt cunoscute la *Tibiscum* atât din castru cât și *vicus*-ul militar¹².

Inventarul numismatic este format din trei monede:

1. Vespasian, denar (D: 1,8 × 1,8 cm, gr.: 2,8 gr., ax: 6) RIC, II, 9, emisiune Roma, an 70¹³. (CSIATim Inv. 267/2009).
2. Nerva, as (D: 2,6 × 2,6 cm, gr.: 10,6 gr.) RIC, II, 60 sau 83; Roma, anii 96–97 (CSIATim Inv. 265/2009).
3. Antoninus Pius, dupondius (D: 2,6 × 2,6 cm, gr.: 16, 1 gr., ax: 12), RIC, III, 970, Roma, anii 156–157 (CSIATim Inv. 260/2009).
4. Ilizibil, bronz (CSIATim Inv. 260/2009).

Concluzii preliminare. În secțiunea I/2009 s-au conturat mai multe nivele de locuire militară. Primul nivel de locuire constatat la adâncimea de 1,75–2,00 m aparține unei construcții din bârne de lemn. Baraca era dispusă pe direcția vest-est, lată de circa 10 m și a fost surprinsă imediat în preajma *viae sagularis*. Podeaua, groasă de 1,5–2 cm de mortar, era întinsă peste un rând de piatră de râu fixat în stratul de lut viu. Distrugerea construcției a avut loc printr-un incendiu violent. Monedele, deși descoperite în nivelul superior, argumentează o datare în vremea domniei lui Antoninus Pius spre sfârșitul acesteia, în orice caz anterioară domniei lui Marcus Aurelius, așa cum s-a crezut până acum pe baza inscripției descoperite în *principia* castrului datată în anul 165¹⁴. În același timp, fragmentele de *terra sigillata* lisă, din care unul cu ștampila *FATVRICIVS*, sugerează aceeași datare, până la mijlocul secolului II când apar primele amenajări ale acestui sector.

Într-o a doua etapă de locuire se constată o lărgire a *viae sagularis* de la 2,75 m la 4,50 m. Nivelul al doilea de locuire apare între 1,25–1,65 m. Noua baracă a fost construită din lemn și chirpici cu o lățime totală de circa 12,90 m, incendiată la fel pe întreaga suprafață. Patru bârne dispuse perpendicular pe secțiune formau patul pe care s-a ridicat construcția, care avea pe latura de nord un pridvor lat de circa 1,00 m, urmat de o încăpere lată de 2,70 m și o altă încăpere de dimensiuni mari. Un fragment de țiglă cu ștampila *MID* confirmă

¹² Benea *et alii* 2005, pl. XI/20, 21.

¹³ Mulțumim dr. Matei Cosmin pentru determinările făcute.

¹⁴ *IDR*, III,1, 130; Benea Bona 1994, 20–28.

acoperirea construcției cu țigle. Ștampila MID constatată atât în mediul militar de la *Tibiscum*, dar și în cel civil, este presupusă a aparține *numerus*-ului de mauri aduși în Dacia de către Antoninus Pius. Accesoriile vestimentare descoperite asigură o datare a construcției în secolul III.

Un al treilea nivel (la adâncimea de 0,50–1,25 m) este cu locuire postromană compactă, cu o amenajare între M. 5–8, parțial pe locul unde anterior a existat baraca de chirpici realizată în același mod ca și construcțiile romane anterioare, pe un strat de lut compact. Depunerea lentă din următorul nivel de locuire sugerează o abandonare a locuirii în acest areal.

Cercetările arheologice din anul 2010

Secțiunea denumită S I/2010 a fost trasată la 1,00 m spre sud-est cu dimensiunile de 15 × 1,50 m.

Situația stratigrafică constatată este următoarea:

0,00–0,10 m – strat vegetal actual;

0,10–0,35 m – depunere modernă;

0,35–0,80/1,25 m – constă dintr-o depunere antică târzie între M. 0–M. 6,08 printr-un nivel de locuire generală fără a se constata o amenajare specială. Se constată doar între M. 8,80–M. 10,85 m o masă de chirpici urmată de o pigmentație masivă cu cărămidă și mai ales țiglă romană fragmentară în stratul roman târziu (adâncime de 1,00 m).

1,25–1,50 m este un nivel de locuire antică a castrului mare observat între M. 0–M. 1,75 cu pigmentație de lemn ars. El reprezintă primul nivel al castrului în acest sector. Între M. 1,75–M. 5,60 apare amprenta unui drum realizat dintr-un singur rând de piatră fixată într-un strat de lut compact.

0,75–1,15/1,25 m. Între M. 6,10–M. 15 se continuă un nivel de locuire marcat cu lemn ars și chirpici compact care aparține unei barăci. Mai mulți stâlpi din lemn se află la baza barăcii dispuși transversal: respectiv între M. 7,15–M. 7,70; M. 8,15–M. 8,60; M. 11,85–M. 12,20; M. 12,70–M. 12,90; M. 13,45–M. 13,70, M. 13,90–M. 14,20. Întreaga construcție avea o lățime de circa 8,90 m în secțiune și se încheia probabil imediat la limita de sud a secțiunii. Modul de amplasare a bârnelor, destul de apropiate la ambele capete, sugerează două intrări pe laturile lungi, ceea ce ar argumenta existența aici a unei amenajări, probabil a unui grajd dublu pentru cai și alte animale de tracțiune.

1,30–1,75 m. Un nivel de lut de amenajare suprapune un prim nivel de locuire ce aparține unei construcții din bârne de lemn, masive (l: 45 cm); din baraca de lemn a fost surprins doar un colț al ei, înspre sud, și amprente la două bârne verticale. Pe amprenta de chirpici se observă urmele unor nuiele late de 1,00 cm aplicate pe bârne pentru fixarea lutului amestecat cu pleavă.

Nivelul de locuire a construcției este solul viu galben de lut amestecat cu nisip. Amenajarea aparține unui clădiri cu caracter civil existentă înainte de ridicarea castrului mare, deci în răstimpul domniilor Traian – Antoninus Pius. Ea era amplasată la circa 57–60 m vest de castrul mic din piatră.

Materialul arheologic descoperit este modest și constă mai ales din ceramică uzuală de factură romană fragmentară și câteva fragmente de ceramică norico-pannonică. Cea mai importantă descoperire o reprezintă fragmentele ceramice lucrate dintr-o pastă grosieră de culoare negricioasă-gălbuie, lucrată cu mâna, provenind mai ales de la oale tip borcan decorate cu pieptenul în striuri mari pe corpul vaselor. Câteva fragmente au putut fi reconstituite într-o oală cu buza răsfrântă, corpul ușor bombat în zona centrală, fundul plat (I: 21 cm; d.gurii: 16,2 cm; d. fund: 10 cm) (CSIATim Inv. 89, 96/2009).

La *Tibiscum* până în prezent ceramica norico-pannonică a fost constatată în *vicus*-ul militar, în clădirile X, XI, și XIII (aflată încă în curs de cercetare). Ea apare în primul nivel de locuire, de obicei aparținând fazei de lemn a clădirilor databile în vremea lui Traian, indiciu al venirii unor comunități din spațiul Pannoniei care au însoțit *cohors I Sagittariorum* sau care au ajuns aici ca și populație colonizatoare.

În nivelul al doilea de locuire corespunzător clădirii de lemn cu chirpici la adâncimea de 0,70–0,80 m, a fost descoperită ceramică romană uzuală de culoare roșie, cenușie lucrată la roată, provenind de la oale de bucătărie, străchini și capace cu buton. S-a constatat și prezența unor fragmente de ceramică lucrată cu mâna de factura dacică, fragmente ce provin mai ales de la oale-borcan, de dimensiuni medii (CSIATim Inv. 34, 35/2010).

Piese de metal sunt foarte rare: o verigă de bronz (D: 2,1 cm) cu profil rotund, un inel de bronz cu caboșon pentru o piatră care nu s-a mai păstrat (D: 2,1 cm) (CSIATim Inv. 116, 114/2010).

Inventarul numismatic constă din două monede¹⁵:

1. *Septimius Severus* pentru *Iulia Domna*, denar (D: 1,74×1,4 cm, ax: 1) RIC, IV, 1, 643; anii 196–202; emisiunea Laodiceea ad Mare. Descoperit între M. 11–12, adâncimea de 0,40 m (CSIATim Inv. 44/2010).

2. *Filip Arabul*, dupondius (D: 2,6 cm) Martin 257; anul 248; emisiunea Provincia Dacia AN II (CSIATim Inv. 221/2010).

Piese, deși au fost descoperite în poziție secundară, oferă totuși anumite elemente de datare.

Concluzii preliminare. În secțiunea din anul 2010, trasată la un 1,00 m distanță de precedenta din anul 2009, au apărut elemente noi aparținând modului de organizare internă a sectorului, și anume între M. 7–M. 12 se conturează o construcție cu caracter civil de tip baracă la adâncimea de 1,35–1,70 m

¹⁵ Determinările au fost făcute de dr. Matei Cosmin.

amplasată pe solul viu. A fost surprins doar un colț al construcției care la un moment dat a fost distrusă de un incendiu violent. Inventarul lipsește în mare parte, se păstrează doar fragmente ceramice dintre care importante sunt cele norico-pannonice care asigură o datare timpurie încă din vremea lui Traian, corelând aceste descoperiri ca fiind contemporane cu altele din *vicus*-ul militar din această vreme. Clădirea a avut un caracter civil și a funcționat până aproape de ridicarea castrului mare în timpul lui Antoninus Pius.

Al doilea nivel de locuire este marcat de o construcție din lemn și chirpici aflată între M. 6,10–M. 15. Ea a fost ridicată la 0,50 m sud de drumul pavat cu piatră, fiind orientată vest-est. Mai multe bârne orizontale au fost identificate la 1,00 m, urmate la 0,75 m de o alta, apoi la M. 12 se conturează un șir de 4 bârne orizontale de diferite grosimi. Întreaga construcție avea o lățime de circa 8,90 m. Prin lățimea ei, clădirea putea servi ca și baracă dublă pentru soldați. Nu excludem posibilitatea nici de a fi un grajd pentru cai având două intrări pe laturile lungi, fie să fi fost două construcții distincte alipite, fiecare cu o intrare separată pe laturile lungi, una dispusă în fața drumului, cealaltă spre sud. În acest caz fiecare construcție de lemn trebuie să fi avut circa 4,00–4,50 m lățime, element cunoscut pentru astfel de amenajări militare, fapt ce ar contrazice ipoteza existenței unei barăci. Recunoaștem că aceasta ultimă ipoteză ne este sugerată de lipsa cvasigenerală a inventarului arheologic descoperit până acum.

Drumul roman din piatră de râu este o amenajare modestă prin fixarea unui prim rând de pietre de râu în lut, având o lățime de 4,00 m, orientat vest-est spre castru. El aparține fazei a II-a de locuire.

Materialul arheologic descoperit până acum conturează câteva observații cu caracter general, și anume folosirea construcției până după mijlocul secolului III, în vremea lui Filip Arabul. Cert este faptul că, peste această construcție și drumul antic, s-a depus un strat compact de depunere romană târzie (între M. 10,85–M. 15 este amestecat cu bucăți de țiglă fragmentară, în schimb, în jumătatea nordică această pigmentație lipsește).

Considerații finale

Ridicarea castrului roman târziu de la *Tibiscum* a făcut parte din măsurile inițiate de către Antoninus Pius după atacurile dezlănțuite ale dacilor liberi și ale altor seminții la granițele europene ale Imperiului Roman¹⁶. În bună măsură construirea noii fortificații a fost impusă de aducerea la *Tibiscum* și a unei unități de mauri organizată sub numele de *numerus Maurorum Tibiscensium*. Până în prezent, nu se cunoaște locația exactă a locului de staționare la *Tibiscum*.

Cercetările arheologice efectuate în castrul mare în sectorul de nord-vest au oferit elemente noi sub aspect istoric, în special.

¹⁶ Vezi Benea 2009, 65–80.

În primul rând, sondajele efectuate în 2009–2010 au constatat stabilirea unor comunități de norico-pannonici în preajma castrului mic de pământ (II/1). Ele au putut fi observate sub forma unei case construite din bârne masive de lemn. Materialul arheologic foarte puțin constă mai ales din ceramică romană și câteva fragmente de ceramică lucrată cu mâna de factură norico-pannonică. Datarea timpurie a acestei locuințe este conferită de comparația cu descoperirile similare constatate în *vicus*-ul militar, în cel puțin trei clădiri în prima lor etapă de locuire, faza de lemn (respectiv X, XI, XIII) din epoca lui Traian-Hadrian. Deși deocamdată descoperirea este izolată în arealul de vest al castrului mic, ea demonstrează formarea timpurie a *vicus*-ului militar în jurul castrului mic în momentul când aici staționa *cohors I Thracum Sagittariorum*. Dezafectarea prin incendiere se putea datora mai multor factori, poate chiar construirea noii fortificații în ultimii ani de domnie ai împăratului Antoninus Pius sau unui incendiu involuntar. Totuși, modul riguros de nivelare a barăcii și aplicarea unui strat destul de gros de lut bătut, ne determină să acceptăm prima ipoteză.

Modul de organizare al spațiului interior în sectorul de nord-vest al castrului a putut fi sesizată chiar în preajma zidului de incintă de pe latura de nord, când, în imediata apropiere de *via sagularis* pe direcția vest-est, a fost ridicată o baracă de lemn identificată în anul 2009. Materialul arheologic descoperit, deși puțin, este punctual important pentru datare prin fragmentele de *terra sigillata* lisă (aflate în circulație pe baza ștampilei meșterului *FATVRICIVS* în epoca Traian – Antoninus Pius), dar și printr-un *dupondius* de la Antoninus Pius, din anii 155–160.

Cum afirmam mai sus, în ultimii ani de domnie ai lui Antoninus Pius, ca urmare a instalării la *Tibiscum* și a unui *numerus* de mauri, a fost reorganizat castrul într-o fortificație de mari dimensiuni. Prin aceasta, ipoteza consacrată potrivit căreia castrul mare a fost ridicat de către Marcus Aurelius în anul 165, pe baza inscripției descoperite în *basilica* principiei castrului, nu mai este viabilă¹⁷. Baraca de lemn identificată în anul 2009 sugerează o amenajare realizată în preajma incintei castrului, putând funcționa ca și locuință a unor soldați sau poate chiar ca și un grajd de cai. Dificultatea de atribuire este determinată de asemănarea între cele două tipuri de construcții¹⁸. Cercetările care au fost întreprinse au constatat doar în secțiunea din anul 2009, existența unei amenajări de lemn, ceea ce sugerează că nu întreg arealul din sectorul de nord-vest a fost construit în mod riguros.

¹⁷ IDR, III, 1, 130; *Imp(eratori) Caes(ari) divi Anto-/nini fil(io) divi Hadr(iani) nep(oti) divi Traiani Part(hici) pronepoti divi Ner-/vae abnep(oti) M(arco) Aurel(io) Antonino Aug(usto) Arme-/niaco Part(hico) max(imo) imp...trib(uniciae) potes(tatis) XVIII, co(n)s(uli) III/ coh(ors) I Sag(ittariorum)*. Pe baza *trib. pot XIX* se datează în anul 165.

¹⁸ Johnson 1987, 188–201.

Incendierea barăcii constatate în apropierea *viae sagularis* a fost urmată de nivelarea întregului areal și ridicarea a două noi construcții din lemn de tip baracă, legate cu chirpic, orientate vest-est. Dimensiunile lor nu au putut fi stabilite încă. Datarea acestui moment în existența castrului este destul de greu de apreciat pe baza informațiilor arheologice. Evenimentul care a determinat acest lucru poate fi pus în legătură cu domnia lui Marcus Aurelius, cu războaiele marcomanice. Dar inscripția din *principia* castrului ne obligă a vedea aici un eveniment anterior mării conflagrații din anii 167/168, eveniment care a premers acest război până în anul 165, când s-a ridicat lespedea onorifică de la *Tibiscum*.

În noul context se observă construirea unei stradele simple între cele două barăci ridicate cu o lățime impresionantă, ceea ce ne obligă a avea în vedere posibilitatea unor barăci duble pentru adăpostirea soldaților. Astfel de construcții au fost descoperite la Benwell, de pildă¹⁹. Noile amenajări constructive din lemn și chirpici sunt posterioare evenimentelor marcomanice, ele fiind ridicate poate în vremea Severilor sau chiar anterior acestora, în timpul lui Commodus, fără a putea aduce argumente mai precise în acest sens.

Materialul arheologic, foarte puțin numeros, obligă la o analiză de profunzime în privința acestor barăci care trebuie să fi funcționat și în secolul al III-lea, judecând după monedele descoperite, datate în vremea lui Septimius Severus și Filip Arabul (anul 248) și a unei aplici de centură emailate din aceeași vreme.

Prezența unui fragment de țiglă cu ștampila MID, încă nedeslușită clar, atribuită maurilor sub forma MAURETANI IVNIORES DACIAE de către prof. N. Gostar²⁰, pare să fie singura valabilă în acest moment. Prof. I. I. Russu atribuia acestei tegule caracter civil²¹. Acest tip de ștampilă este prezent nu numai la *Tibiscum* în castru și *vicus*, dar și la Bolvasnița, Zăvoi, Criciova, *Apulum*.

Distrugerea celor două barăci militare a avut loc cândva în a doua jumătate a secolului III, fără alte precizări mai riguroase.

Doar în secțiunea I/2009 între M. 5–M. 8 a fost surprinsă o amenajare a unei locuințe în manieră romană, prin nivelarea stratului de dărâmătura și întinderea unui rând de piatră de râu suprapusă de un strat de lut de bătut, construcție din paiantă legată cu chirpici. Inventarul constă mai ales din ceramică fragmentară romană.

Primele rezultate oferă indicii asupra locuirii militare în nord-vestul castrului începând din vremea lui Antoninus Pius, probabil prin *numerus Maurorum Tibiscensium*.

¹⁹ Johnson 1987, 192, dig.129.

²⁰ Gostar 1968, p. 471–477.

²¹ IDR, III,1, 263, comentariul prof. I. I. Russu.

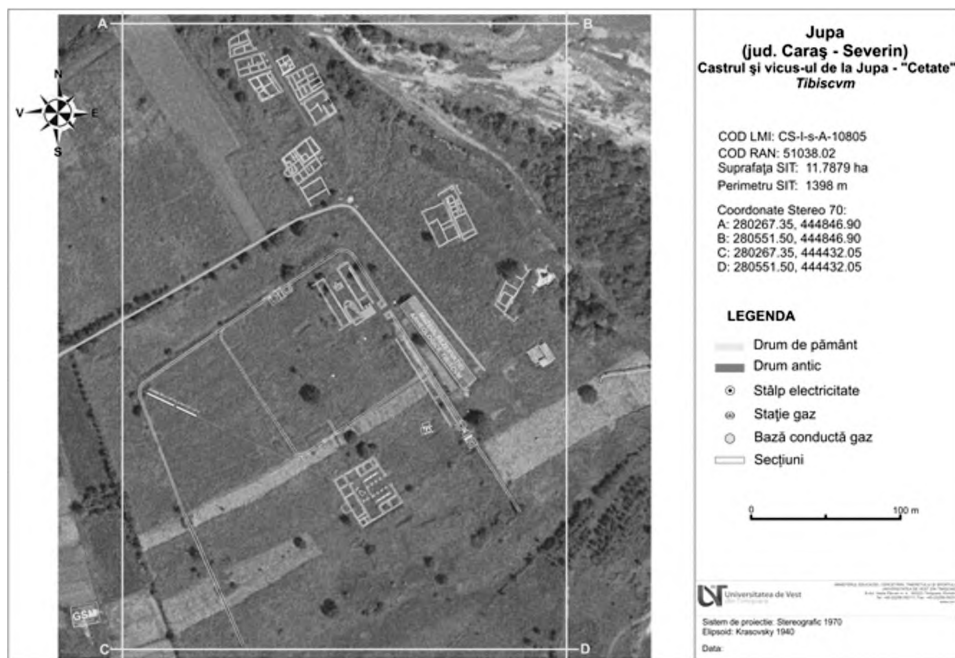
BIBLIOGRAFIE

- Benea 2009,
D. Benea, *Sulle Guerre con i daci al tempio di Antoninus Pius (anni 144/147/ – 155/157 d. Chr.)*, în *Per Teresa un obiettivo Romania. Studi e ricerche in ricorda di Teresa Ferro* (a cura G. Borghello, D. Lombardi, D. Pantaleone), Udine, 2009, p. 65–80.
- Benea 2011,
D. Benea, *Câteva observații privind Cohors I Sagittariorum de la Tibiscum și transferul la Drobeta*, în *Drobeta XXI*, 2011, p. 42–53.
- Benea, Bona 1994,
D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994.
- Benea et alii 2005,
D. Benea, M. Crînguș, S. Regep, A. Ștefănescu, *Arta și tehnica emailului în Dacia Romană*, Timișoara, 2005.
- Böhme 1972,
A. Böhme, *Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel*, în *SaalburgJb*, 29, 1972, p. 5–112.
- Cociș 2004,
S. Cociș, *Fibulele din Dacia Romană/ The Brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2004.
- Gostar 1968,
N. Gostar, *Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum*, în *ActaMN*, 5, 1968, p. 471–477.
- IDR III,1
Inscriptiones Daciae Romanae, Pars Occidentalis III/1, I. Russu, M. Dușanić, N. Gudea, V. Wollmann ed., 1977.
- Johnson 1987,
A. Johnson, *Römische Kastele des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und der germanischen Provinzen der Römerreiches*, Mainz am Rhein, 1987.
- Sommer 1984,
S C. Sommer, *The Military vici in Roman Britain. Aspects of their Origins, their Location and Layont Administration, Functions and End*, în *BAR, British Series*, 29, 1984.

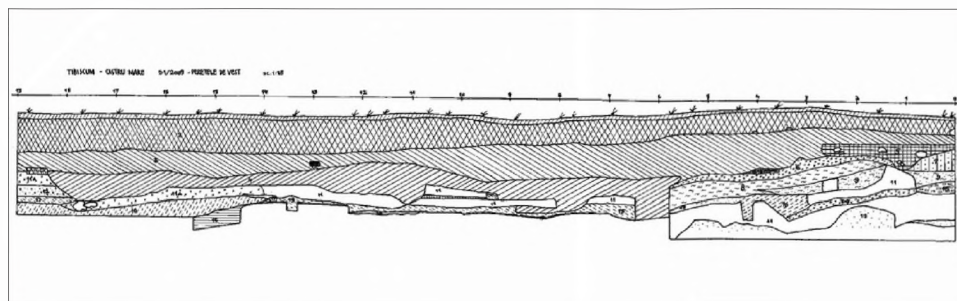
ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS
IN THE GREAT ROMAN CAMP FROM TIBISCUM

Abstract

The Roman late camp building at Tibiscum was part of Antonius Pius' measures after the great attacks of the free Dacians and other tribes against the Roman Empire European borders. In a large measure the new fortification building was a result of a Moors' unit placing there, which was organized under the name of *numerus Maurorum Tibiscensium*.

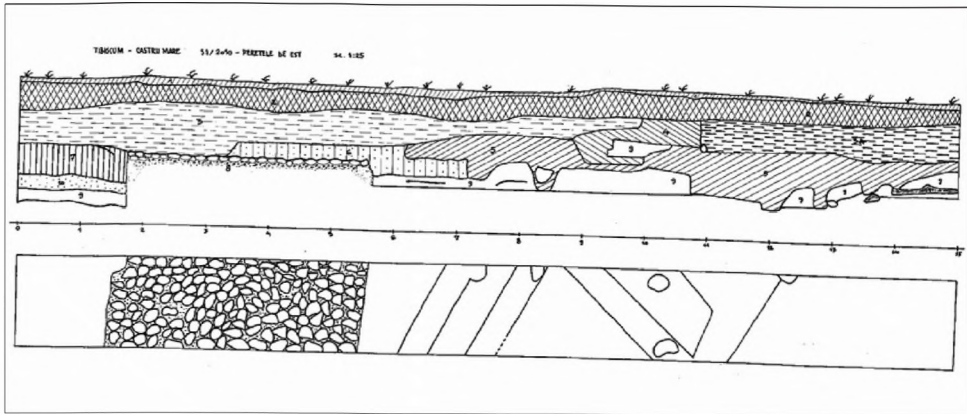

Pl. I. *Tibiscum*, castru mare cu amplasamentul secțiunilor I/2009, I/2010. / *Tibiscum*, the great camp with the sections I/2009 and I/ 2010 location.

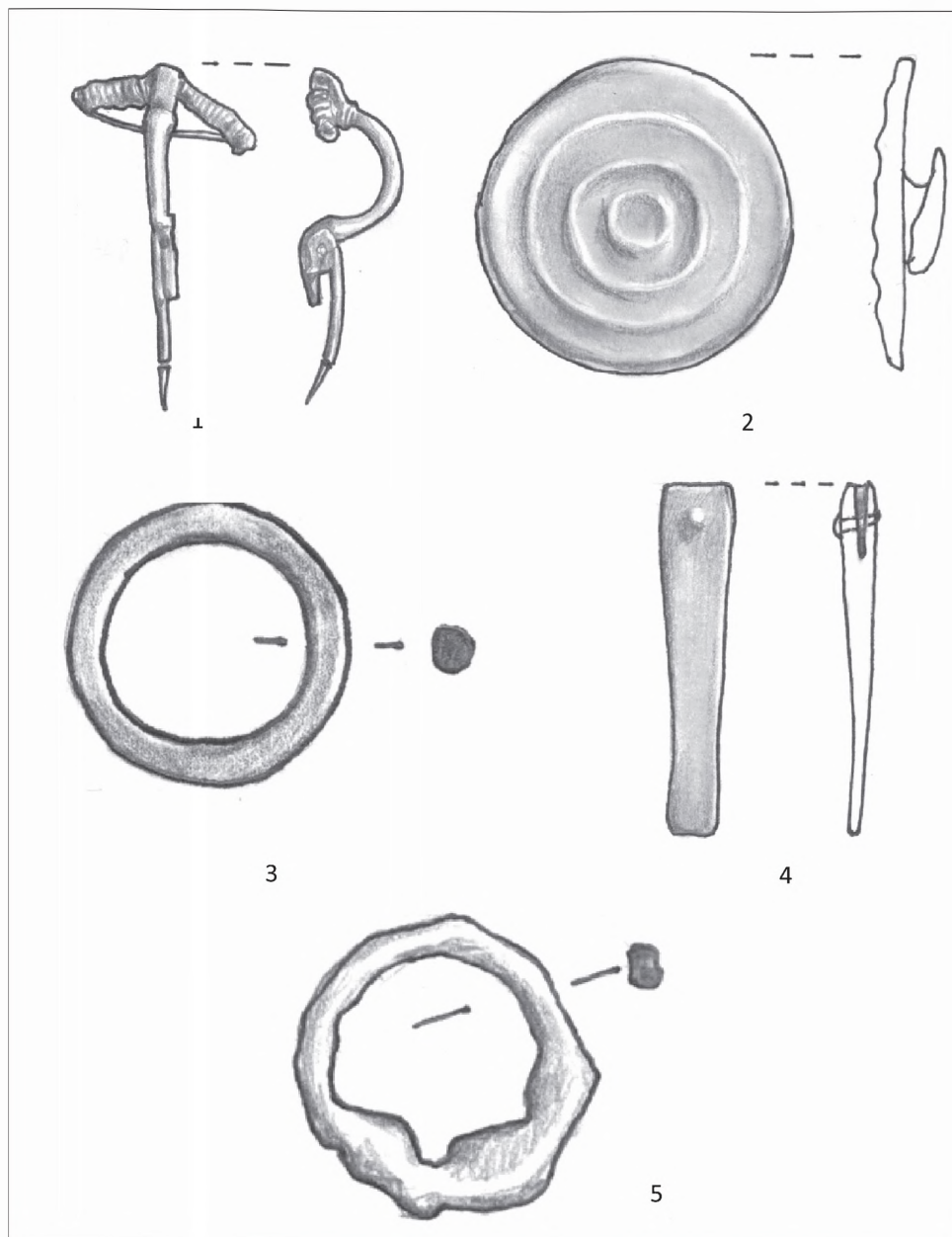
Pl. II. *Tibiscum*, profilul secțiunii I/2009: 1. humus vegetal; 2. nivel de depunere antică modernă de culoare gălbuie cu pigmentație slabă de cărămidă; 3. strat de pământ de culoare castanie cu pigmentație de cărămidă din epoca romană târzie; 4. nivel de locuire aparținând unei barăci de lemn cu chirpici incendiat la roșu (nivelul II de locuire); 5. nivel de distrugere a zidului de incintă, prin dezafectare; 6. *via sagularis* (faza a II-a); 7. amenajare fragment de *agger* surprins în săpătură; 8. lentila de lut compact, nivelatoare; 9. nivel de depunere pe *agger* și *via sagularis* constând din lut și pigmentație de mortar; 10. baracă de lemn din prima fază de locuire; 11. strat de lut bătut de amenajare; 11. lut bătut cu pigmentație de mortar din podeaua barăcii; 12. lentilă de pietriș; 13. nivel de lut galben; 14. *via sagularis* (prima fază); 15. fragment din *agger*-ul castrului mare – prima amenajare; 16. strat de lut cu pigmentație de lemn ars; 17. podeaua de mortar identificată în interiorul barăcii; 18. lentilă de chirpici; 19. zona necercetată.

Pl. II. *Tibiscum*, the profile of section I/2009: 1. humus; 2. antique modern deposition of a yellowish color and light pigmentation of brick; 3. late Roman ground of brown color with pigmentation of brick; 4. settlement level belonging to a wood hutment, with burn to red adobe (settlement level II); 5. destroying of precincts wall through decommissioning; 6. *via sagularis* (II phase); 7. a fragment of *agger* fitting out, in excavation; 8. the leveling lens of compact clay; 9. deposition on *agger* and *via sagularis*, consisting in clay and pigmentation of mortar; 10. a wood hutment from the 1st settlement phase; 11. beaten clay stratum following the fitting out; 11. beaten clay with pigmentation of mortar from the hutment floor; 12. gravel lens; 13. yellow clay; 14. *via sagularis* (the 1st phase); 15. a fragment from the *agger* in the great camp – the 1st fitting out; 16. clay stratum with pigmentation of burnt wood; 17. the floor of mortar inside the hutment; 18. adobe lens; 19. uninvestigated area.

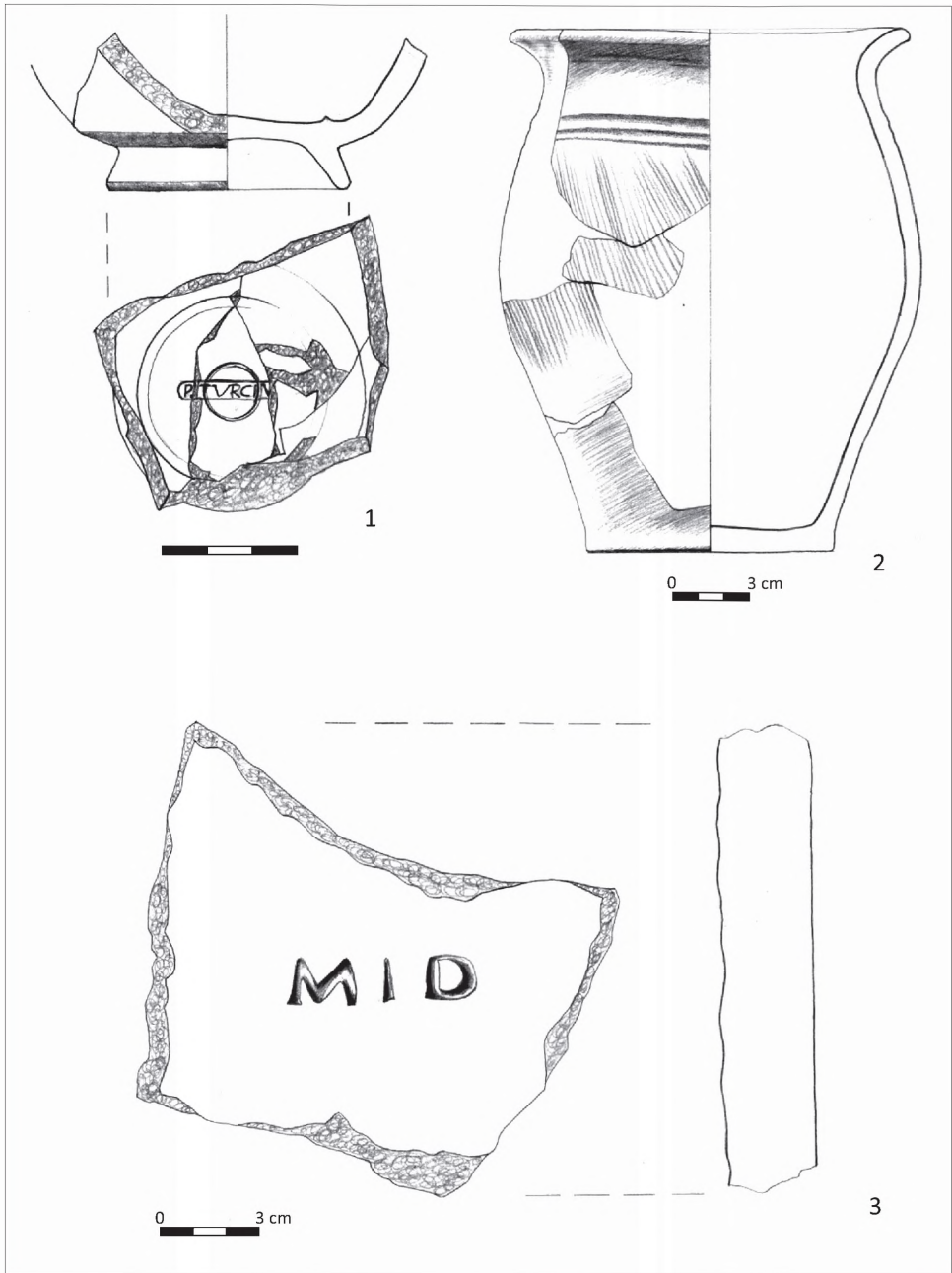

Pl. III. *Tibiscum*, profilul secțiunii I/2010: 1. humus vegetal; 2. nivel de depunere medievală și modernă; 3. nivel de depunere antică romană târzie; 3. A. nivel de depunere antică romană târzie cu pigmențare de cărămidă; 4. nivel de chirpici incendiat; 5. nivel de locuire aparținând unei barăci de lemn cu chirpici incendiat la roșu (nivelul II de locuire); 6. strat de lut bătut, nivel de amenajare; 7. nivel de locuire anterior construirii castrului mare; 8. drum construit dintr-un rând de pietre de râu fixate în pământ; 9. nivel de locuire cu pigmențare de lemn ars anterior construirii castrului mare; 10. strat de lut cu pigmențare de cărămidă; 11. lentila de lemn ars din primul nivel de locuire.

Pl. III. Tibiscum, the profile of section I/2010: 1. humus; 2. medieval and modern deposition; 3. antique late Roman deposition; 3. A. antique late Roman deposition with pigmentation of brick; 4. burnt adobe; 5. settlement level belonging to a wood hutment with burnt to red adobe (settlement level II); 6. beaten clay, filling out level; 7 settlement level, previously dated to the great camp building; 8. a road of fixed in ground boulders; 9. settlement level with pigmentation of wood burnt previously to the great camp building; 10. clay stratum with brick pigmentation; 11. the lens of burnt wood belonging to the 1st settlement level.

Pl. IV. *Tibiscum* 1. fibula de bronz descoperită în SI/2009; 2. aplica de bronz emailată descoperită în baraca din SI/2009; 3. veriga de bronz din SI/2010; 4. limba de curea din SI /2010; 5. inel cu caboșon din SI/2010. / *Tibiscum*. 1. the bronze fibula from SI/2009; 2. the enameled bronze bracket from the hutment in SI/2009; 3. the bronze link from SI/2010; 4. the belt end from SI/2010.

Pl. V. *Tibiscum* 1. fragment de vas *terra sigillata* din SI/2009; 2. oala de factură norico-panonică din SI/2010; 3. fragment de țiglă cu ștampila MID din SI/2009. / *Tibiscum*. 1. fragment of a *terra sigillata* pot from SI/2009; the Norico-Pannonic pot from SI/2010; 3. fragment of a tile with MID stamp from SI/2009.

DATE PRELIMINARE DESPRE SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE EFECTUATE PE TRASEUL AUTOSTRĂZII TRANSILVANIA, TRONSON 3C, JUDEȚ SĂLAJ

*Ioan Bejinariu, Dan Băcuet-Crișan,
Dan Culic, Horea Pop, Sanda Băcuet-Crișan**

Cuvinte cheie: nord-vestul României, autostrada *Transilvania*, arheologie preventivă, descoperiri arheologice

Keywords: Northwestern Romania, Transylvania highway, preventive archaeology, archeological discoveries

Introducere

Proiectul Autostrăzii *Transilvania*, care ar urma să unească, rutier, Oradea cu Brașovul, reprezintă pentru arheologi o oportunitate deosebită pentru studierea trecutului îndepărtat sau mai apropiat, printr-o veritabilă “secțiune” ce unește vestul cu sud-vestul acestei provincii istorice. Traseul proiectat, ce depășește 400 km, a fost împărțit în mai multe tronsoane. Tronsonul 3C pornind de la Borș (jud. Bihor) se încheie în partea sud-vestică a Sălajului, în localitatea Ip. Practic, este vorba despre doar 7 km din traseul proiectat ce se desfășoară pe teritoriul județului Sălaj, restul, de aproape 80 km, aparținând altui tronson. Articolul nostru își propune să prezinte nu doar rezultatele preliminare ale cercetării, ci și o serie de aspecte legate de metodologia de abordare a săpăturii, precum și alte date semnificative pentru specialiștii angrenați în asemenea proiecte ample de cercetare preventivă.

Inițial, la sfârșitul anului 2003, a fost realizată o evaluare de teren pe întregul traseu al autostrăzii proiectată a traversa Sălajul. Informația, cuprinsă în repertoriile arheologice întocmite pentru această zonă a Sălajului, a fost completată pe baza materialelor inedite aflate în depozitele muzeului. Evaluarea teoretică a fost completată cu cercetări de teren (periegheze) efectuate pe întregul traseu. La finalul acestei acțiuni a rezultat o bază de date ce cuprindea câteva zeci de

---

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, str. Unirii, nr. 9, jud. Sălaj, e-mail: bion_1867@yahoo.com; bacuetz@yahoo.com; culicdaniel@yahoo.com; horeapopd@yahoo.com; sandabacuet2001@yahoo.ro. La campaniile de cercetare din anii 2006–2007, desfășurate pe acest tronson a participat și regretatul arheolog, Al. V. Matei de la MJIA Zalău.

situri arheologice aflate de-a lungul traseului proiectat, precum și informația necesară pentru localizarea acestora în teren, date despre potențialul arheologic al siturilor în baza artefactelor și ceramicii descoperite. În acest articol însă, ne vom referi doar la km 0–7 ai tronsonului 3C, acolo unde cercetarea arheologică preventivă a fost finalizată în vara anului 2012.

Sectorul celor 7 km se întinde între localitățile Ip (com. Ip) și Porț (com. Marca), de unde traseul acestui tronson pătrunde în spațiul administrativ al județului Bihor. Traseul autostrăzii urmează firul văii Barcăului, iar în cea mai mare parte se așterne pe malul drept al râului. Mai bine de 4 km din acest traseu se află în zona luncii Barcăului, după care urcă o înșeuare domoală, lungă de circa 400 m și lată de 100–150 m, cu altitudinea maximă de 212 m, ce face trecerea de la relieful montan al Masivului Șes (Plopiș) la cel al culmii Dealurilor Șumalului. În cele din urmă traseul coboară din nou spre zona luncii Barcăului, în spațiul de contact cu Bihorul, spre localitatea Suplacu de Barcău. Aici, la extremitatea nordică a culmii Munților Șes, Barcăul și-a croit în roca moale a masivului un defileu îngust și întortocheat.

Descoperiri și cercetări anterioare

Potențialul arheologic al zonei traversate de acest sector al tronsonului 3C era puțin cunoscut anterior demarării cercetărilor preventive pe traseul autostrăzii. Cea mai veche mențiune se referă la descoperirea unui tezaur de podoabe dacice din argint, descoperit în zona localității Marca, pe la 1845¹. La începutul secolului XX, între Ip și Marca, în malul Barcăului, a fost descoperit un depozit de bronzuri². În zona localității Ip, însă nu neapărat în proximitatea traseului autostrăzii, sunt menționate o serie de descoperiri de către M. Roska³. Primele săpături arheologice se desfășoară abia în 1972, pe Dealul *Cetate*, cu o poziție strategică excelentă, pe traseul defileului Barcăului. În acest context, colectivul de cercetare (S. Dumitrașcu, V. Lucăcel) efectua și un sondaj de mică amploare în incinta fortificată de pe *Iertașul Petacilor*, care străjuia intrarea în trecătoare dinspre est⁴. În 1973 demara cercetarea sistematică a sitului arheologic din punctul *Corău*, din care o parte importantă se află pe teritoriul Sălajului, în apropierea traseului autostrăzii⁵. În anul 2002 a fost începută investigarea acestui sit în zona Sălajului, de această dată având un caracter preventiv⁶,

¹ Pop 2008, 48–50, fig. 40a–b.

² Fetzer 1910, 69–70; Roska 1942, 171, nr. 146; Bejinariu 2008, 70–71.

³ Roska 1942, 111, nr. 18.

⁴ Dumitrașcu, Lucăcel 1974.

⁵ Ignat 1998, 19–20.

⁶ Băcuet-Crișan S., 2008, 20–26; Bejinariu, Pop 2008, 35–36; Băcuet-Crișan S. *et alii* 2011, 215–218; Băcuet-Crișan S. *et alii* 2012, 245–246; Băcuet-Crișan S. *et alii* 2013, 173–174.

iar săpăturile sunt în plină desfășurare. În anul 2003 a fost efectuat un sondaj arheologic pe suprafața sitului paleolitic de la Porț-Pădurea jidovului⁷.

Prezentarea rezultatelor cercetărilor preventive

În contextul evaluării de teren realizate în anul 2003, pe cei șapte kilometri ai tronsonului 3C aflați în zona Sălajului au fost depistate, în total, patru situri arheologice. Ulterior, după efectuarea unor sondaje de diagnostic, la finele anului 2008, au mai fost descoperite încă două situri. Tot în cadrul cercetărilor arheologice preventive care au vizat acest sector este necesar să menționăm și cele desfășurate în primăvara lui 2007 în zona localității Porț, pe suprafața unde a fost amenajată stația de betoane a constructorului autostrăzii⁸.

Cercetarea preventivă a unora dintre aceste situri a demarat încă din anul 2005. Deoarece problema accesului la unele terenuri a rămas nerezolvată vreme de mulți ani, lucrările au trenat. Bunăoară, această problemă a făcut ca investiția din punctul *Paliș* să se desfășoare doar prin intermediul suprafețelor dezvelite manual, deși suprafața ce necesita descărcarea de sarcină arheologică însuma peste 1 ha. Acest neajuns a determinat fragmentarea și lungirea nefirească a cercetărilor preventive, adesea acestea desfășurându-se în condiții de iarnă, în lunile noiembrie – decembrie.

Pornind de la km 0 al acestui tronson, din zona localității Ip, primul sit arheologic cercetat este cel din punctul *La concasoare* (Pl. I, pct. 1), amplasat pe prima terasă de pe malul stâng al Barcăului. A fost descoperit în contextul cercetării de teren efectuată în anul 2003, iar ulterior alte materiale arheologice au fost adunate cu ocazia altor periegeze. Decopertarea suprafeței sitului s-a făcut mecanic, după care s-a trecut la săpătură manuală, acolo unde a fost cazul. Pe baza dispersiei materialului arheologic provenit din periegezele efectuate am estimat că situl se întindea între km. 0+000 – km. 0+150 ai tronsonului. Ulterior, am constatat că materialul arheologic se concentra doar la extremitatea estică a zonei investigate, aproximativ pe primii 50 m ai tronsonului. În acest sector au fost descoperite doar cinci complexe arheologice (gropi), ceea ce sugerează că “nucleul” sitului se află spre est, acolo unde ar trebui să înceapă următorul tronson al autostrăzii. Pentru siguranță, dincolo de zona unde au apărut aceste complexe, spre vest au fost efectuate și alte sondaje suplimentare, fără a furniza însă alte descoperiri. Inventarul arheologic al complexelor cercetate este relativ modest și se compune din fragmente ceramice și o daltă din piatră șlefuită. Stratul în care au apărut vestigiile era suprapus de un strat consistent, care, pe alocuri, măsoară peste 1,00 m de depuneri aluvionare rezultate în urma revărsărilor Barcăului⁹.

⁷ Lazarovici *et alii* 2004, 247–248.

⁸ Matei, Băcuet-Crișan D. 2008, 239–244.

⁹ Băcuet-Crișan D. *et alii* 2013, 217–218.

Dincolo de acest sit, cursul Barcăului face un cot spre sud-vest, iar traseul autostrăzii se așterne de-a lungul malului drept, în zona de luncă a râului. Situl următor, aflat în locul numit *Husău* (Pl. I, pct. 2), se află pe teritoriul administrativ al comunei Marca. Perieghzele, efectuate în anul 2003 și ulterior, au furnizat foarte puține materiale arheologice, total ne semnificative pentru o încadrare mai precisă a acestui sit pe parcursul perioadei preistorice. Abia cu ocazia finalizării evaluării de teren a acestei zone, în primăvara anului 2012, întinderea sitului pe traseul viitoarei autostrăzi a fost ferm precizată, între km. 2+070 – km. 3+050, iar ceramica descoperită în secțiunile de sondaj a permis încadrarea evoluției sitului pe parcursul unei anumite perioade a Bronzului Târziu. Și în acest caz stratul depunerilor de natură antropică fusese acoperit de un nivel aluvionar, gros pe alocuri de până la 1,00 m. Cursul râului se așterne actualmente la aproape 200 m spre sud de traseul autostrăzii, iar acest fapt ne-a permis efectuarea unor observații referitoare la întinderea sitului cu o suprafață ce poate fi aproximată la cel puțin 3,5 ha. Din această suprafață a fost cercetată aproape 1/3, acea parte aflată pe traseul autostrăzii. Cercetarea arheologică a stabilit că spre est așezarea era delimitată de un fost meandru sau braț al Barcăului, probabil încă activ în perioada contemporană locuirii, din moment ce aceasta se oprește la bancul nisipos al malului. Suprafața sitului a fost împărțită în patru sectoare de cercetare (S1–4), delimitate de martori stratigrafici. Decopertarea mecanică, urmată de săpături manuale pentru delimitarea și procesarea complexelor descoperite, și înregistrarea datelor, s-a făcut succesiv, începând cu prima suprafață. 90 de complexe arheologice au fost descoperite pe suprafața care a necesitat descărcarea de sarcină arheologică a sitului de la Marca-*Husău*. Toate aparțin unei așezări care evoluează pe parcursul unei anumite perioade a Bronzului Târziu. Este vorba despre resturile unor construcții, presupuse locuințe. Nouă asemenea complexe au fost cercetate. Toate se adâncesc foarte puțin în steril (0,20–0,30 m), iar majoritatea au un contur poligonal, în timp ce una singură are o formă circulară. Suprafața acestor construcții variază între 8 și 25 m². Inventarul lor arheologic este destul de sărac și se rezumă la fragmente ceramice, resturi de vatră rulate în umplutura locuințelor (la doar două dintre construcții), puțin chirpici, obiecte fragmentare din lut ars (greutăți piramidale, roțițe), un rest de turnare din bronz. Doar la una dintre construcții (Cpx. 50) am sesizat un strat compact, gros, de chirpici, purtând amprenta împletiturii de lemn pe care a fost aplicat. Sub acest strat, indiciu al modului în care a sfârșit construcția, inventarul era la fel de modest. Impresia este că întreaga așezare a fost părăsită, însă nu în pripă, ceea ce a permis recuperarea aproape integrală a inventarului gospodăresc încă utilizabil. Pe lângă cele 9 construcții au fost cercetate numeroase gropi, mai ales gropi de stâlp, cilindrice în secțiune, cu un diametru mai mic de 0,50 m, dar și gropi tronconice sau neregulate în secțiune.

Cele mai multe au un inventar modest, compus din fragmente ceramice, resturi de la piese din lut ars, chirpici, lespezi plate din piatră utilizate probabil drept râșnițe. Facem o mențiune specială pentru două dintre gropi (Cpx. 1 și 47) a căror contur nu a putut fi precizat, dar ambele au în comun depunerea unor vase întregi, fenomen frecvent întâlnit în așezări ale Bronzului Târziu din zona Tisei Superioare¹⁰ și pe largi spații ale Europei acelei perioade¹¹. În prima dintre gropi (Cpx. 1) a fost depus cu gura în jos un vas pântecos, de mari dimensiuni. Sub acest vas au fost așezate șapte cești și un vas globular de dimensiuni medii. Toate cele nouă vase și, în special, ceștile și vasul globular, sunt produse de bună calitate, cu suprafețele bine finisate. Cinci dintre cești sunt aproximativ similare ca formă. Aceste exemplare au corpul scund, cu partea inferioară foarte oblică și cu toarta mult supraînălțată (aceasta reprezintă aproape 1/2 din înălțimea vasului). Diametrul maxim al ceștilor acestui tip este în zona mediană, unde la patru dintre exemplare apar câte trei proeminențe conice, aplatizate. Celelalte două aparțin unui alt tip, cu corpul înalt, svelt, cu partea inferioară tronconică și gâtul scurt. Am remarcat că, în ciuda diferențierii tipologice, șase dintre cele șapte cești au aceeași capacitate, în jur de 100 ml, iar una singură, dintre ceștile primului tip, are o capacitate dublă. “Depozitul” de vase descoperit în așezarea de la *Marca-Husău*, în care se asociază un vas mare cu alte vase mai mici pentru băut, reprezintă o asociere des întâlnită în mediile culturale ale perioadei pre-Gáva din regiunea Tisei Superioare¹², iar ceștile cu toarta supraînălțată reprezintă tipul ceramic cel mai bine reprezentat numeric în compunerea așa-numitelor “depozite” de vase din Bronzul Târziu¹³. Cealaltă depunere (Cpx. 47) constă dintr-un singur vas depus cu gura în jos. Sub recipient a apărut o foarte mică cantitate de oase arse, dar și pietre de râu și un fragment din fundul altui vas. Resturile osteologice arse, care nu au fost încă analizate, sunt într-o stare extremă de fragmentară. O altă descoperire semnificativă este reprezentată de un mormânt de incinerare în urnă, apărut în cuprinsul așezării. Jumătatea unui vas bitronconic a servit drept urnă, în care au fost depuse resturile incinerate ale unui defunct, împreună cu o piesă spiralică lucrată din bară de bronz. Gradul de fragmentare al oaselor arse este mai redus și pot fi ușor identificate bucăți de craniu sau fragmente din oasele lungi. Descoperirea este cu atât mai importantă cu cât comportamentul funerar al comunităților Bronzului Târziu din această parte a regiunii Tisei Superioare este cunoscut doar pe baza unor puține descoperiri¹⁴. Alăturându-se altor descoperiri, mormântul de incinerare de la

¹⁰ Szabó 2004, 81–113; Tóth, Marta 2005, 107–143; Nagy 2012, 255–280.

¹¹ Stapel 1999.

¹² Szabó 2004, 86–87.

¹³ Marta 2008, 120.

¹⁴ Ignat 1984, 12; Kacsó 1997, 90; Némethi 1996, 34; Némethi 2009, 206–208; Ghemiș 2014, 153–158.

Marca-*Husău* demonstrează perpetuarea din Bronzul Mijlociu pe parcursul Bronzului Târziu a unor aspecte ale comportamentului funerar al comunităților acestui spațiu. Este vorba despre practica înmormântărilor (fie de inhumatie sau de incineratie) în așezări¹⁵, deși existența cimitirelor ca spații consacrate, separate de așezări, este peremptoriu dovedită. Semnificația acestor descoperiri funerare din preistorie, aflate în spațiul locuit, este încă incertă¹⁶.

Inventarul arheologic rezultat în urma cercetărilor preventive de la Marca-*Husău* este compus, mai ales, din ceramică. Cu excepția vaselor întregi sau întregibile, descoperite în complexele nr. 1 și 47, este vorba mai ales despre fragmente sau recipiente parțial întregibile. Analiza formelor și decorului vaselor a stat la baza demersului de precizare a contextului cultural, dar mai ales a cadrului cronologic în care se înscrie evoluția așezării din Bronzul Târziu de la Marca-*Husău*. Cultural, așezarea poate fi atașată unei evoluții târzii a grupului Cehăluț-Hajdúbagos¹⁷, care, în zona aproximativ delimitată de bazinele Crasnei și a Barcăului, precede manifestările specifice primei faze a culturii Gáva. Cronologic, evoluția așezării, sau cel puțin a sectorului cercetat al acestei așezări, poate fi plasată la sfârșitul etapei a doua a Bronzului Târziu din nord-vestul României și pe parcursul celei de-a treia etapă¹⁸, adică echivalentul în cronologia central-europeană a finalului etapei Bronz D și prima jumătate a etapei Hallstatt A.

Următorul sit arheologic cercetat pe acest tronson al autostrăzii este cel aflat în locul numit *Șfărăuș*, localizat și acesta în hotarul satului Marca, între km. 3+782 – km. 3+850. Întrucât în zona acestui toponim, diagnosticul arheologic efectuat în toamna târzie a anului 2008 a condus la identificarea a două stațiuni arheologice, am procedat la diferențierea lor prin numerotare. Astfel, primul sit la care ne referim a fost identificat drept *Șfărăuș 2* (Pl. I, pct. 3). Suprafața care a necesitat cercetarea arheologică cu caracter preventiv din anul 2012 se află în zona de contact a unei terase întinse, cu expunere sudică, cu zona mai joasă, de luncă, a râului Barcău. Traseul proiectat al autostrăzii a atins doar periferia așezării, limita sa sudică, care în decursul timpului a fost supusă eroziunii provocate de revărsările Barcăului. Partea centrală a așezării se întindea spre nord, în zona mai înaltă a terasei, unde au fost descoperite

¹⁵ Chidioșan 1980, 23–26.

¹⁶ Stapel 1999, 221–229.

¹⁷ Kacsó 1987, 72 reunește sub noțiunea de “grup Cehăluț” descoperiri din nord-vestul României, anterior atribuite fazei Otomani IV. Anterior, în 1978 J. Némethi în contextul publicării unor descoperiri din zona Careiului, date în Bronzul Târziu atrăgea atenția asupra unora dintre aceste descoperiri și mai ales asupra încadrării lor, eronată, în evoluția culturală Otomani – Némethi 1978, 120. Cea mai recentă abordare, relativ sintetică, cu bibliografia la zi îi aparține tot lui J. Némethi – Némethi 2009, 203–221.

¹⁸ Gogâltan 2001, 196–199; Gogâltan 2005, 376.

materiale arheologice cu prilejul unor cercetări de suprafață efectuate în anul 2000. Așa cum precizăm, cercetarea preventivă a surprins doar periferia așezării, iar în total zece complexe arheologice au fost evidențiate. Stratul de cultură atinge în acest sector o consistență maximă de 0,45m/0,55m, ceea ce ar sugera o locuire umană destul de compactă și relativ îndelungată. Am constatat, însă, că grosimea stratului a fost artificial modificată, atât prin erodarea zonei mai înalte a sitului, dar mai ales prin acțiunea umană și anume datorită amenajării, în anii celei de-a doua conflagrații mondiale, a terasamentului căii ferate ce traversează o parte a sitului de la vest spre est. Cu o singură excepție, complexele cercetate aparțin categoriei gropilor. Excepția este reprezentată de resturile unei instalații de foc, aflate în poziție secundară. Gropile cercetate aveau un inventar foarte modest cu excepția complexului nr. 4 unde au apărut și recipiente parțial întregibile. Materialul arheologic descoperit dovedește că și această așezare a evoluat pe parcursul unei etape a Bronzului Târziu. O parte a ceramicii descoperite sugerează că așezarea din punctul *Șfărăuaș 2* a putut evolua o anumită perioadă în paralel cu cea din punctul *Husău*, în contextul manifestărilor târzii de tip Cehăluț-Hajdúbagos din această zonă. O parte a inventarului ceramic și pregnant cel descoperit în complexele nr. 4 și 9 atestă o evoluție ulterioară a așezării din punctul *Șfărăuaș 2*, care, prin forme și tehnicile de ornamentare, se plasează deja pe coordonatele etapei timpurii a culturii Gáva. Deși mai redus cantitativ, materialul ceramic provenit din această așezare indică o datare a evoluției sale, preponderent pe parcursul etapei Bronz Târziu III, poate chiar în a doua jumătate a sa (echivalentul etapei Ha A2), cu mențiunea că începuturile pot fi plasate în etapa anterioară. Materiale în parte similare, atribuite etapei timpurii a culturii Gáva, au fost descoperite, într-o cantitate redusă, e drept, cu ocazia cercetărilor preventive efectuate nu departe de punctul *Șfărăuaș*, în stațiunea arheologică descoperită pe locul unde a fost amenajată stația de betoane a firmei Bechtel¹⁹. În ambele așezări ale Bronzului Târziu cercetate pe această zonă a traseului proiectat al autostrăzii, deși suprafața excavată însumează peste 1,2 ha, au fost descoperite extrem de puține artefacte de metal. De fapt, este vorba despre doar două piese, ambele apărute în așezarea din punctul *Husău*. Una dintre cele două piese este însă un rest de turnare, iar acest aspect, coroborat cu descoperirea în aceeași așezare a unui cep de turnare realizat din gresie, constituie indicii clare ale activității unuia sau mai multor meșteri care prelucrau metalul în această așezare a Bronzului Târziu.

Un alt aspect asupra căruia dorim să stăruim pe scurt se leagă de sfera producției de ceramică în cele două așezări ale Bronzului Târziu cercetate pe acest segment al autostrăzii. Concret, este vorba despre categoria ceramică bicromă, cenușiu-închis sau neagră la exterior, respectiv roșu-cărămiziu la interior.

¹⁹ Sana 2010, 191.

Această categorie devine preponderentă în ansamblul ceramicii complexului Gáva-Holíhrady, însă producerea ei începe, în zona Tisei Superioare, ceva mai devreme față de debutul acestei culturi. Astfel, în așezarea de la Marca, punctul *Husău*, ceramica cu aceste caracteristici reprezintă doar 8,4% din ansamblul ceramicii provenite din complexe, în schimb în așezarea din punctul *Șfărăuș 2* ponderea ei se apropie de 20%. Dacă în cazul primei așezări produsele acestei categorii sunt încă departe de perfecțiunea vaselor Gáva, cu aspectul metalic al exteriorului, unele dintre fragmentele ce provin din așezarea de la *Șfărăuș* atestă deja o mai bună stăpânire a tehnicii de producere²⁰ a ceramicii cu colorit dublu.

Situl arheologic din punctul *Șfărăuș 1* (Pl. I, pct. 4) se află între km 4+050 – 4+250 ai tronsonului 3C al autostrăzii. A fost descoperit cu ocazia diagnosticului arheologic din anul 2008. Complexele descoperite, în număr de 58, aparțin, cu trei excepții, perioadei medievale timpurii. Așezarea din această perioadă s-a dezvoltat pe prima terasă neinundabilă din zona de luncă, cu o înclinație lină către răsărit. Printre complexele acestei așezări a apărut și o groapă cu material preistoric, ce datează din prima epocă a fierului, probabil în legătură cu stațiunea din această perioadă aflată ceva mai sus, pe dealul *Paliș*. Alte două complexe, constând în depuneri de vase, au apărut spre est, dincolo de zona locuirii medievale timpurii, către stațiunea din Bronzul Târziu. Cele două depuneri de vase trebuie puse în conexiune cu această ultimă stațiune, deși se află la circa 200 m de zona cercetată a acesteia. În cuprinsul zonei cercetate a așezării medievale timpurii au fost descoperite locuințe, anexe gospodărești, vetre, aparent amplasate în aer liber, și gropi menajere. Ca o caracteristică a construcțiilor medievale timpurii descoperite în așezarea din punctul *Șfărăuș 1* remarcăm amenajarea unei căi de acces pe una dintre laturile construcției, de obicei săpată ușor în pantă. Respectiva amenajare a fost surprinsă atât la construcțiile interpretate drept locuințe, cât și în cazul unor amenajări anexe în cadrul gospodăriilor. Instalațiile de foc documentate arheologic în așezarea medieval-timpurie sunt de trei tipuri: vetre simple, cuptor cu boltă, respectiv cuptor amenajat din lespezi de micașist. Inventarul ceramic descoperit evidențiază un repertoriu de forme relativ bogat. Este vorba despre recipiente precum oala fără toarte, tava, țestul, castronul, strachina, vasul amforoidal. Din inventarul construcțiilor cercetate provin și alte artefacte din metal, piatră sau lut, care constituie totodată indicii prețioase pentru activitățile desfășurate în așezare. Inventarul arheologic descoperit sugerează că evoluția așezării poate fi plasată pe parcursul unui interval cuprins aproximativ între a doua jumătate a secolului VII – prima jumătate a secolului VIII²¹.

²⁰ Anghel 2000, 172; Némethi 2010, 282, nota 96.

²¹ Băcuet-Crișan D. *et alii* 2013, 219.

Stațiunea arheologică din punctul *Paliș* (Pl. I, pct. 5) se află între km. 4+350 – 4+550 ai tronsonului 3C al autostrăzii. A fost descoperită în anul 2003, iar, ulterior, în anul 2005, a fost efectuată o cercetare de salvare pe o suprafață redusă²². Cercetarea preventivă a zonei sitului aflată pe traseul autostrăzii s-a desfășurat în etape, pe parcursul anilor 2006–2008. Extremitatea vestică a sitului a fost afectată de ceea ce astăzi pare un canal cu lățimea de circa 15m și adânc de peste 2 m. Din mărturiile localnicilor se pare că este vorba despre una dintre amenajările genistice realizate în această parte a României, în anii premergători începerii celui de-al Doilea Război Mondial. În suprafața cercetată, care depășește 1 ha, au fost descoperite 189 complexe arheologice. Cea mai mare parte a acestora aparține unei stațiuni arheologice de la sfârșitul primei epoci a fierului/începutul celei de-a doua epoci a fierului. Este vorba despre o așezare, precum și necropola aferentă acesteia. Așezarea este strategic amplasată, chiar pe înșeuarea care face legătura între extremitatea muntoasă a Masivului Șes și Dealurile Șumalului. Stațiunea se află pe panta lină a dealului cu înclinație est-sud-estică și, pe alocuri, a fost afectată atât de eroziunea naturală, proprie unor terenuri în pantă, dar și de lucrările agricole. Interpretarea contextului stratigrafic, surprins mai ales în partea nord-vestică a zonei cercetate, a evidențiat că inițial așezarea a fost nefortificată. Ulterior, din motive pe care le putem doar bănuși (amenințarea celților stabiliți deja în Câmpia Tisei?), așezarea a fost fortificată cu un val și palisadă, respectiv șanțul aferent. Incinta fortificată era de formă ovală, cu axul lung aproximativ pe direcția nord-est-sud-vest, închizând o suprafață cuprinsă aproximativ între 1,2 și 1,5 ha. Aspectul actual al amenajărilor defensive a fost și el modificat datorită eroziunii naturale, dar și factorilor antropici care se manifestă imediat după distrugerea fortificației. Amenajările genistice menționate au afectat, în mare măsură, elementele de fortificare de pe latura vest-nord-vestică. În partea vestică a zonei cercetate șanțul de apărare are un profil alveolat, cu deschiderea maximă la gură între 1 m și 2,5 m și adâncimea maximă de 0,50/0,75 m. Dimensiuni asemănătoare am constatat și pe latura sud-estică a incintei, însă aici șanțul defensiv are un aspect neregulat în profil, fiind mai afectat de fenomenul eroziunii. După distrugerea fortificației, șanțul a fost colmatat, iar unele locuințe ale noii etape de locuire îl suprapun. Valul, care probabil nu era foarte impunător, devine aproape aplatizat, pe alocuri complet nivelat și suprapus de unele locuințe ale etapei recente. Dovezi mai clare ale amenajării palisadei au fost surprinse tot în sectorul vestic al zonei cercetate. Este vorba despre o palisadă complexă, de la care pe latura exterioară (spre șanțul de apărare) s-a păstrat un șanț lat actualmente de 0,30 m și adânc de 0,20–0,45 m, șanț în care a fost implantată talpa de susținere a stâlpilor. Latura

²² O parte a materialului arheologic provenit din această cercetare a fost valorificat de către H. Pop și P. Pupeză la scurt timp după descoperire: Pop, Pupeză 2006, 188–189.

exterioară a palisadei apare la circa 5 m în spatele șanțului de apărare. În spatele acestora au fost surprinse alte gropi de stâlp, dintre care cel puțin o parte aparțin laturii interioare a palisadei. Pe o porțiune de 6 m de pe latura sudică a sistemului defensiv a fost sesizată o nivelare a terenului. Pe această suprafață au fost surprinse cinci gropi de stâlp care ar sugera o eventuală cale de acces pe această latură a incintei²³.

În suprafața investigată au fost descoperite resturile a 15–16 construcții. Majoritatea se adâncesc doar foarte puțin de la nivelul de conturare (0,20–0,30 m), dar sunt și două cazuri în care construcțiile sunt săpate în steril până la 0,70 m și chiar 1,50 m față de actualul nivel de conturare. În unele cazuri eroziunea naturală a modificat conturul și aspectul acestora, dar câteva s-au conservat relativ bine. Este vorba despre construcții (Cx. 58 și 117) ușor adâncite (–0,30 m) cu un contur circular, ce acoperă o suprafață de circa 9–10,5 m². Altele au un plan oval-alungit, chiar neregulat (Cx. 18, 31, 68), cu o suprafață de aproape 30m² și chiar mai mare. Există și construcții (Cx. 75) cu un contur patrulater, puțin adâncite (–0,20 m) și o suprafață în jur de 15 m². Unele, care ocupă o suprafață apreciabilă (Cx. 32) de aproape 78 m², probabil au altă destinație decât cea de locuință. Evident, nu toate sunt contemporane, iar acest aspect este dovedit nu doar de poziția stratigrafică a unora (Cx. 45, 58, 75 etc.), care, pe latura vestică, suprapun segmente ale sistemului defensiv. Acest aspect rezultă și din studierea inventarului ceramic. În niciuna dintre aceste construcții nu au fost surprinse instalații de foc *in situ*, însă indicii ale existenței acestora nu lipsesc. Este vorba despre bucăți de lipitură de vatră, dislocate probabil de lucrările agricole. Inventarul arheologic provenit din aceste construcții nu este foarte bogat și constă îndeosebi din fragmente ceramice, rare cazuri recipiente întregibile, artefacte din lut ars, oase și foarte rar piese de fier²⁴.

O serie de aspecte preliminare referitoare la descoperirile cu caracter funerar din acest sit au fost publicate în anul 2008²⁵. Este vorba despre 62 de complexe cu caracter funerar, sigur sau posibil. Ele se grupează în două zone, ambele aflate în interiorul zonei fortificate, aproximativ la est de zona unde se grupează majoritatea locuințelor. Una dintre locuințe (Cx. 117) este localizată în centrul primei grupări de morminte, ceea ce sugerează că la un moment dat spațiul funerar a fost mutat mai departe. Prima grupare, teoretic mai veche este compusă din 45 complexe funerare, iar următoarea includea restul mormintelor. Eroziunea naturală și lucrările agricole au afectat și aceste complexe. Astfel că unele se adâncesc foarte puțin de la actuala suprafață a solului (în jur de 0,10 m) și doar foarte puține sunt mai adânci. Ritul funerar al comunității

²³ Pop *et alii* 2007, 276–285.

²⁴ Pop *et alii* 2007; Pop *et alii* 2008, 233–239; Pop *et alii* 2009, 330–331.

²⁵ Bejinariu, Pop 2008, 36–38.

care a sălășluit în această așezare a fost incinerarea. Majoritatea mormintelor sunt de incinerare în groapă simplă, doar în trei cazuri am constatat depunerea resturilor cinerare în urne acoperite cu alte vase. Doar în 23 de cazuri au fost găsite oase arse în gropi, iar în alte 15 cazuri asemenea oase au apărut la nivelul de conturare a gropii funerare, probabil împrăștiate de lucrările agricole. În alte 23 de cazuri în gropi nu au apărut urme de oase arse, ceea ce face chestionabilă încadrarea acestora în rândul complexelor cu caracter funerar. Un complex aparte, de asemenea cu presupus caracter funerar, este Cx. 147. Este vorba despre o incintă circulară cu un diametru de 4,5 m, delimitată de un șanț lat de 0,10–0,43 m și adânc de maxim 0,25 m. Șanțul are o întrerupere de circa 1 m spre sud. Au fost adunate oase arse atât din interiorul incintei cât și din șanțul ce o delimitează.

Inventarul arheologic provenit din cercetarea preventivă a sitului din punctul *Paliș* constă mai ales din ceramică. Au mai fost descoperite și alte obiecte confecționate din lut ars și câteva piese de fier, însă acestea din urmă fără valoare cronologică. Este vorba mai ales despre fragmente de cuțițe curbe cu tăișul pe interior. Dintr-un complex provine o jumătate dintr-o mărgea din pastă de sticlă. Materialul ceramic, descoperit în cea mai mare parte a complexelor așezării și necropolei din acest punct, are analogii foarte apropiate în cadrul descoperirilor ceramice ale grupului Sanislău-Nir, documentat arheologic în zona Câmpiei Careiului, la finalul primei epoci a fierului²⁶. Ca și în cadrul descoperirilor de acest tip, constatăm prezența, alături de forme ceramice lucrate cu mâna (care, cantitativ, predomină net), a unor tipuri de vase lucrate la roata olarului. Formele transpuse la roată sunt, în general, forme locale, mai ales străchini cu buza invazată și căni bitronconice cu toarta supraînălțată. Ponderea ceramicii lucrate la roata olarului în ansamblul ceramicii din această stațiune nu a fost încă analizată, dar este vizibil mai redusă comparativ cu descoperirile aflate mai spre nord-vest, analizate de J. Némethi²⁷. Interesantă este însă apariția unor vase lipsite de antecedente în mediul local. Este vorba despre fragmente ce provin de la recipiente cu toarte dispuse orizontal pe peretele vasului, amintind prin aceasta de produse ceramice provenite din mediul grecesc. Spre același mediu cultural fac trimitere și fragmentele de amforă descoperite în complexul Cx. 58, în asociere cu un fragment cu grafit în pastă.

Din motive obiective, materialul arheologic provenit din această săpătură nu a fost încă analizat decât într-o formă primară. Oricum, în afara ceramicii nu sunt alte artefacte care să permită o datare solidă, între limite cronologice clare. Preliminar, pe baza analogiilor formale ale ceramicii cu cea din mediul

²⁶ Némethi 1982, 130; Némethi 1990, 52; Némethi 2003, 162.

²⁷ În cazul așezărilor grupului Sanislău-Nir, cercetate în zona Careiului, ceramica lucrată la roata olarului atinge un procent de 25,6% . Némethi 2003, 163.

Sanislău-Nir, considerăm că descoperirile pot fi atașate cultural celor de acest tip. Momentul de început al așezării poate fi plasat cândva pe la jumătatea secolului V î.Hrs., poate în a doua jumătate, iar finalul așezării s-ar data pe la mijlocul secolului IV î.Hrs. sau chiar în doua jumătate. Un argument indirect pentru această datare a sfârșitului așezării găsim în apropiere, în grupul de morminte celtice descoperite la Zăuan-*Dâlma Cimitirului*²⁸. Până la analiza completă a materialului arheologic provenit din situl de la Porț-*Paliș*, putem afirma cu certitudine că în perioada premergătoare pătrunderii celtice spre răsărit, către Transilvania, în acest loc obligatoriu de trecere (zona Marca, de pe cursul Barcăului) a existat o așezare inițial nefortificată, care, la scurt timp (probabil datorită iminenței unor raiduri celtice), este întărită. După distrugerea ei, așezarea este refăcută fără a mai fi fortificată, iar locuințele din această ultimă etapă au sfârșit tot prin incendiere, probabil în urma unor evenimente violente.

Din totalul complexelor cercetate în acest sit unul singur aparține culturii Coțofeni, iar un altul este modern. Cu ocazia ultimelor cercetări efectuate în toamna anului 2008²⁹, în colțul sud-vestic al zonei investigate au fost descoperite alte două morminte de incinerare, unul în groapă și unul în urnă. Ambele descoperiri sunt departe de cele două grupări funerare cercetate anterior. Cel puțin mormântul de incinerare în urnă aparține unei alte perioade istorice și poate fi pus în legătură cu așezarea medieval-timpurie cercetată în punctul *Șfârăuș 1*.

În anul 2002 au fost descoperite, la suprafața solului, în punctul *Pădurea jidovului* (Pl. I, pct. 6) din localitatea Porț, comuna Marca, o serie de artefacte din cuarțit care au atras atenția specialiștilor preocupați de cercetarea paleoliticului. În anul următor, cercetarea a vizat o suprafață de 6x6 m, săpată doar parțial. Cercetările au evidențiat pentru suprafața respectivă existența unui lot de materiale realizate pe suporturi din cuarțit, atribuit de autorii excavației unei etape târzii de dezvoltare a unui tehnocomplex musterian. Un alt orizont de locuire, documentat prin relativ puțin utilaj microlitic, preponderent realizat din silex și chiar obsidian, sugera o etapă de locuire foarte târzie a paleoliticului superior³⁰. Cercetarea, de această dată cu caracter preventiv a sitului, a fost reluată în primăvara anului 2012, dat fiind că acest tronson al Autostrăzii *Transilvania* se suprapune peste un segment al stațiunii paleolitice. Zona vizată de cercetarea preventivă se plasează între km. 4 + 800 – 4 + 900, iar suprafața cercetată anterior, în 2003, se află la circa 100m sud de aceasta. Sistemul de săpătură, caracteristic siturilor paleolitice, după caroierea cu ajutorul stației totale, a constat în împărțirea întregii suprafețe vizate (circa 7000 m²) în carouri de 1x1 m. O primă constatare se referă la întinderea zonei cu vestigii.

²⁸ Matei 1978, 29–37; Matei 1979, 23; Nămeti, Lakó 1993, 79–82.

²⁹ Pop *et alii* 2009, 330.

³⁰ Lazarovici *et alii* 2004, 247–248.

La extremitatea estică a suprafeței vizate nu au apărut materiale litice, nici în stratul vegetal, nici în suprafețele excavate. Pe traseul proiectat al autostrăzii zona cu piese paleolitice *in situ* este mai restrânsă ca suprafață și constă într-o fâșie lată de aproximativ 15–20 m și lungă de circa 25 m, aflată aproximativ în zona centrală a arealului caroiat. Pe această zonă au putut fi delimitate, în urma săpăturilor, trei zone sau contexte diferite. Prima zonă este reprezentată de un strat paleolitic *in situ*, prezervat în argila galbenă, cu o grosime de până la 1 m, în jumătatea estică a zonei cu vestigii. Interpretarea descoperirilor, fiind vorba îndeosebi de spărturi, deșeuri de cioplire, așchii, nuclee, permite considerarea acestei zone drept atelier de cioplire a cuarțitului. În asociere cu acestea apar izolat și piese confecționate din alte materii prime, precum silex, obsidian, jasp, menilit, gresie silicioasă. De la periferia estică a acestei zone provine o piesă litică, aproximativ ovală, cu puternice irizații metalice, cu suprafața foarte netedă, despre care presupunem că este un meteorit. Cea de-a doua zonă, aflată aproximativ în colțul sud-estic al zonei cu vestigii, deși prezintă indicii asociate unei posibile zone de prelucrare (deșeuri de cioplire), se individualizează mai ales prin resturile de paleofaună, bucăți de ocru, cărbune și prezența în număr mai ridicat a unor piese confecționate din alte materii prime decât cea locală (cuarțitul). Toate acestea, și în plus o grupare de pietre neprelucrate, par să indice resturile unei zone destinată locuirii. În ultima zonă, de această dată puternic erodată, aflată în partea de vest a suprafeței cu vestigii paleolitice cercetată pe acest segment al autostrăzii, piesele litice se află în poziție secundară, majoritatea înclinate sau în plan vertical, ajunse aici grație erodării celor două zone descrise anterior. Majoritatea pieselor litice (peste 90%) au fost realizate din resursa locală, cuarțit alb sau cu nuanțe apropiate. Cele mai numeroase sunt spărturile, deșeurile de cioplire și așchiile, dar apar și nuclee în diverse stadii de epuizare și, în cele din urmă, unelte propriu-zise, precum racloare, lame și gratoare pe bot de lamă. Piesele litice din alte materii prime nu lipsesc, așa cum spuneam. Sunt prezente mai ales așchii și resturi de cioplire dar și unelte, precum gratoare, lame și lamele. Se remarcă un vârf microgravette din gresie silicioasă, ce provine însă din stratul vegetal. Resturile de paleofaună (neanalizate) constă în 19 resturi de dinți de la erbivori și un fragment de os masiv. Întrucât materialul arheologic rezultat din cercetarea preventivă (peste 10 000 piese) nu a fost încă analizat riguros, autorii cercetării propun doar o atribuire culturală și cronologică cu caracter de ipoteză. Situl este atribuit unei etape a paleoliticului superior vechi, iar tipologic piesele litice confecționate din alte materiale decât cuarțitul prezintă caracteristici ale Aurignacianului. În ceea ce privește industria litică pe cuarțit (cea mai numeroasă), unele piese au caracteristici musteriene (ex. racloarele), dar există și piese specifice paleoliticului superior (gratoare pe bot de lamă și lamele). Unele piese ce provin

din stratul vegetal (ex. vârful de tip *microgravette*) sugerează că a existat și o locuire sporadică gravettiană sau epi-gravettiană, azi complet distrusă datorită eroziunii și a lucrărilor agricole intense. Alte piese litice, confecționate mai ales din obsidian și apărute tot în stratul vegetal, ar putea aparține ori (epi)gravettianului, ori poate fi vorba despre dovezi ale unei prezențe neolitice sporadice, dovedită și prin prezența izolată a unor fragmente ceramice și a două fusaiole. Nu excludem posibilitatea ca atât unele cât și altele să provină din situri amplasate pe un etaj superior, ajunse aici grație eroziunii produse de paleovalea lângă care se afla stațiunea din paleoliticul superior de la Porț – *Pădurea jidovului*³¹. Importanța acestor cercetări rezidă în ultimă instanță în identificarea unei stațiuni din prima vârstă a pietrei, dintr-o zonă care, până în urmă cu un deceniu, era practic necunoscută din punct de vedere al potențialului arheologic specific acestei perioade.

Ultimul sit arheologic care a beneficiat de cercetări preventive în contextul acestui proiect nu se află pe traseul autostrăzii, ci în imediata sa apropiere. Descărcarea de sarcină arheologică a fost impusă de necesitatea amenajării unei stații de betoane și subansamble din beton de către constructorul autostrăzii. Stațiunea arheologică de la Porț, punctul *La Baraj* (Pl. I, pct. 7), a fost identificată în anul 2006 în urma unor cercetări de suprafață. În urma evaluării de teren care a precedat cercetarea propriu-zisă s-a stabilit că zona cu vestigii ocupă o suprafață de 1,1 ha din totalul celor peste 16 ha care urmau să fie afectate de realizarea investiției menționate. Săpăturile arheologice s-au derulat în lunile februarie-martie ale anului 2007³².

Întrucât rezultatele cercetării au fost valorificate deja într-o formă monografică³³, nu insistăm foarte mult decât asupra prezentării concluziilor. Doar două dintre cele 35 complexe cercetate aparțin altor epoci, în timp ce majoritatea o reprezintă resturile unor construcții și amenajări aparținând unei așezări din Evul Mediu Timpuriu. Alte câteva descoperiri, interpretate inițial de către autori drept “complexe arheologice” s-au dovedit, la o analiză mai temeinică, a nu fi amenajări antropice³⁴. Așezarea medievală timpurie este printre puținele (poate chiar unica) din nord-vestul României aproape integral cercetată, autorii aproximând că investigația a vizat circa 75% din suprafața locuită³⁵.

Complexele ce aparțin perioadei medieval-timpurii sunt reprezentate de locuințe (9), anexe gospodărești (8), gropi menajere (6), o instalație de foc în aer liber, gropi de stâlp (5) și patru complexe cu caracter “special”³⁶. Limitele unei

³¹ Băcuet-Crișan S. *et alii* 2013 A, 226–228.

³² Matei, Băcuet-Crișan D. 2008, 239.

³³ Matei, Băcuet-Crișan D. 2011.

³⁴ Matei, Băcuet-Crișan D. 2011, 40–41.

³⁵ Matei, Băcuet-Crișan D. 2011, 16.

³⁶ Matei, Băcuet-Crișan D. 2011, 18.

datări foarte strânse a acestei aşezări sunt determinate mai ales de posibilităţile de raportare reduse, ce decurg din insuficienţa cercetărilor arheologice. Pe baza analizei tipurilor de construcţii, a analogiilor formale pentru formele ceramice şi alte artefacte ce provin din aşezare, se propune un cadru mai amplu în care s-ar înscrie evoluţia sa. Coordonatele între care s-ar plasa locuirea umană din această staţiune sunt în general cele acceptate pentru perioada avară târzie, adică începutul secolului VIII – începutul secolului IX³⁷.

Celelalte două complexe care nu aparţin locuirii medievale-timpurii sunt, probabil, resturile a două construcţii. Una dintre ele (Cx. 2/2007) a fost o construcţie ce se adâncea de la nivelul de conturare circa 0,45 m. Avea o formă aproximativ circulară, cu o groapă de stâlp în interior. Cealaltă (Cx. 24/2007) pare să fi fost o locuinţă de suprafaţă, identificată mai ales prin gruparea unor lespezi de micaşist, chirpici şi material ceramic. În perimetrul delimitat de aceste materiale au fost surprinse şi două gropi de stâlp³⁸. Inventarul celor două complexe era destul de modest şi consta mai ales din puţine fragmente ceramice, cu cioburi pisate în amestec, unele cu colorit dublu (negru la exterior, roşu-cărămiziu la interior), decorate cu caneluri³⁹. Cultural, materialele arheologice sugerează o locuire modestă, atribuită primei faze a evoluţiei culturii Gáva din Depresiunea Şimleului⁴⁰. O descoperire cu caracter unicat o reprezintă o cană cu corpul globular şi gâtul cilindric, decorată pe corp cu grupuri de incizii verticale. Este vorba despre un tip ceramic caracteristic mediului cultural de tip Cehăluţ-Hajdúbagos din Bronzul Târziu. Complexe aferente acestei perioade nu au fost însă descoperite pe parcursul cercetării staţiunii de la Porţ – *La Baraj*.

Cercetările arheologice cu caracter preventiv desfăşurate în această parte a Sălajului, în contextul proiectului Autostrada *Transilvania*, au furnizat o serie de descoperiri din diferite perioade ale trecutului, mai îndepărtat sau mai apropiat. Baza de date disponibilă pentru cunoaşterea unor aspecte particulare ale trecutului acestei părţi aflată la extremitatea sud-estică a regiunii Tisei Superioare s-a îmbogăţit graţie cercetărilor care au vizat staţiuni arheologice din paleolitic, Bronzul Târziu şi perioada secolelor VII–IX. O parte a acestor staţiuni se află în zona de luncă a Barcăului şi actualmente sunt acoperite de straturi consistente de aluviuni depuse în urma repetatelor inundaţii. Descoperirea lor evidenţiază necesitatea unei abordări foarte serioase a etapei diagnosticului arheologic în asemenea zone, unde, aparent, amplasarea unor aşezări umane ar fi exclusă. În această zonă a văii Barcăului s-a dovedit că, cel puţin în decursul perioadei târzii a Epocii bronzului (a doua jumătate a mil. II î.Hrs.), unele aşezări au

³⁷ Matei, Băcuet-Crişan D. 2011, 63.

³⁸ Matei, Băcuet-Crişan D. 2008, 239, 242.

³⁹ Sana 2010, 212–213.

⁴⁰ Sana 2010, 191.

fost întemeiate în zona joasă, de luncă, a râului, probabil în condiții climatice prielnice, caracterizate printr-un mediu mai uscat și cu precipitații reduse.

BIBLIOGRAFIE

- Anghel 2000,
D. Anghel, *Influența condițiilor de ardere asupra ceramicii*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie-istorie-muzeologie*, Universitatea “1 Decembrie 1918” Alba Iulia, 6, 2000.
- Băcuet-Crișan D. *et alii* 2013,
D. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, D. Culic, *Marca, com. Marca, jud. Sălaj. Punct Țfărăuș I (Autostrada Transilvania, tronson 3C, km. 4+050 - 4+250)*, în *CCA, Campania 2012*, Craiova, 2013.
- Băcuet-Crișan S., 2008,
S. Băcuet-Crișan, *Cultura Starčevo-Criș în Depresiunea Șimleului*, Cluj-Napoca 2008.
- Băcuet-Crișan S. *et alii* 2011,
S. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, D. Băcuet-Crișan, D. Culic, H. Pop, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Corău*, în *CCA, Campania 2010*, ed. M. V. Angelescu, C. Bem, I. Oberländer-Târnoaveanu, F. Vasilescu, Muzeul Național Brukenthal, 2011.
- Băcuet-Crișan S. *et alii* 2012,
S. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, D. Culic, D. Băcuet-Crișan, H. Pop, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Corău*, în *CCA, Campania 2011*, ed. M. V. Angelescu, Institutul Național al Patrimoniului, 2012.
- Băcuet-Crișan S. *et alii* 2013,
S. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, D. Culic, D. Băcuet-Crișan, H. Pop, M. Dunca, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Corău*, în *CCA, Campania 2012*, red. R. Iosipescu, D. Mihai, R. Șerban, Craiova, 2013.
- Băcuet-Crișan S. *et alii* 2013 A,
S. Băcuet-Crișan, C. Astaloș, E.C. Cordoș, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Sub Pădurea Jidovului, (Autostrada Transilvania, tronson 3C, km. 4+800 - 4+900)*, în *CCA, Campania 2012*, red. R. Iosipescu, D. Mihai, R. Șerban, Craiova, 2013.
- Bejinariu 2008,
I. Bejinariu, *Descoperiri de bronzuri din Sălaj*, în *ActaMP*, XXX, 2008.
- Bejinariu, Pop 2008,
I. Bejinariu, H. Pop, *Funerary discoveries dated at the End of the First Iron Age from the South-Eastern Region of the Upper Tisa Basin (Sălaj County, Romania)*, în *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology, Bistrița, Romania, 9th-11th May 2008*, ed. V. Sirbu, D. L. Vaida, Cluj Napoca, 2008.
- Chidioșan 1980,
N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980.

Dumitrașcu, Lucăcel 1974,

S. Dumitrașcu, V. Lucăcel, *Cetatea dacică de la Marca (jud. Sălaj)*, Zalău, 1974.

Fetzer 1910,

J. F. Fetzer, *Szilágysági leletekről*, în *AE*, u.f., 30, 1910.

Ghemiș 2014,

C. Ghemiș, *O descoperire aparținând finalului epocii bronzului de la Valea lui Mihai (jud. Bihor)*, în *Studii de arheologie. Studia in Honorem Doina Ignat*, G. Fazecaș ed., Oradea 2014.

Gogâltan 2001,

F. Gogâltan, *The settlement of Cășeiu and some problems concerning the Late Bronze Age in the Center and Northern Transylvania*, în *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit/ Spațiul Nordcarpatic în epoca bronzului. Symposium Baia Mare, 7–10 Oktober 1998*, C. Kacsó ed., Bibliotheca Marmatia I, Baia Mare, 2001.

Gogâltan 2005,

F. Gogâltan, *Zur Bronzeverarbeitung im Karpatenbecken. Die Tüllenhämmer und Tüllenambosse aus Rumänien*, în *Bronze funde aus Rumänien. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metal funde in europäischem Zusammenhang/ Descoperiri de bronzuri din România. Contribuții la publicarea și interpretarea descoperirilor de metal din epoca bronzului și din prima vârstă a fierului în context european*, T. Soroceanu ed., Bistrița, Cluj-Napoca, 2005.

Ignat 1984,

D. Ignat, *Așezarea de la sfârșitul epocii bronzului de la Suplacu de Barcău (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XIV, 1984.

Ignat 1998,

D. Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Timișoara, 1998.

Kacsó 1987,

C. Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis der Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus-Kultur*, în *Dacia*, XXXI, 1–2, 1987.

Kacsó 1997,

C. Kacsó, *Faza finală a culturii Otomani și evoluția culturală ulterioară acesteia în nord-vestul României*, în *StComSM*, XIV, 1997.

Lazarovici et alii 2004,

Gh. Lazarovici, I. Bâlțean, F. Pendea, E. Săsăran, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Pădurea jidovilor*, în *CCA, Campania 2003*, ed. M. V. Angelescu, I. Oberländer-Târnoveanu, F. Vasilescu, Institutul de Memorie Culturală, 2004.

Marta 2008,

L. Marta, *Groapa 154 a așezării din epoca bronzului de la Lazuri. Depunere de obiecte aflate în legătură cu producerea berii preistorice?*, în *StComSM, Seria arheologie*, XXIII–XXIV/1, 2006–2007 (2008).

Matei 1978,

A. V. Matei, *Trei morminte din secolul III î.e.n. descoperite la Zăuan (jud. Sălaj)*, în *ActaMP*, II, 1978.

Matei 1979,

A. V. Matei, *Repertoriul de așezări și descoperiri dacice pe teritoriul județului Sălaj*, în *ActaMP*, III, 1979.

Matei, Băcueț-Crișan D. 2008,

A. V. Matei, D. Băcueț-Crișan, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Stația de betoane Bechtel / La baraj – Barul lui Guti*, în *CCA, Campania 2007*, ed. M. V. Angelescu, F. Vasilescu, Institutul de Memorie Culturală, 2008.

Matei, Băcueț-Crișan D. 2011,

D. Matei, D. Băcueț-Crișan, *Contribuții arheologice privind topografia și structura internă a satului medieval timpuriu din nord-vestul României. Așezarea de la Porț – La baraj (județul Sălaj)*, Cluj-Napoca 2011.

Nagy 2012,

L. M. Nagy, *Neue Beiträge zu spätbronzezeitlichen Gefäßdeponierungen im Oberen Theißgebiet*, în *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania/ Die Gáva-Kultur in the Theißebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 17–18 June/Juni 2011*, L. Marta ed., în *StComSM*, Seria arheologie, XXVIII/I, Satu Mare, 2012.

Németi 1978,

I. Németi, *Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului în zona Careiului*, în *SCIV(A)*, 29,1, 1978.

Németi 1982,

I. Németi, *Descoperiri arheologice din hotarul orașului Carei*, în *StComSM*, V–VI, 1981–1982 (1982).

Németi 1990,

I. Németi, *Problema relațiilor dintre traci și celți în nord-vestul României în lumina izvoarelor arheologice*, în *ST*, XIII, Satu Mare – Carei, 1990.

Németi 1996,

J. Németi, *Câteva considerații privind descoperirile funerare din epoca bronzului din nord-vestul României*, în *StComSM*, XIII, 1996.

Németi 2003,

J. Németi, *Tracii și celții*, în *In Memoriam Nicolae Chidioșan*, L. Cornea, C. Ghemiș, G. Moisa ed., Oradea, 2003.

Németi 2009,

J. Németi, *The Hajdúbagos/Pișcolt – Cehăluț Group*, în *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 24–26 October 2008*, S. Berecki, R. Németh, B. Rezi ed., Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica I, Cluj-Napoca, 2009.

Németi 2010,

J. Németi, *Acâș-Râtul lui Vereș (Veres-rét). The Late Bronze Age settlement*, în *Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania/ Das Ende des 2. Jahrtausendes v. Chr. auf der Theiß-Ebene und Siebenbürgen. Simpozion/ Symposium, Satu Mare 18–19 iulie 2008*, L. Marta ed., în *StComSM*, XXVI/I, Satu Mare, 2010.

Németi, Lakó 1993,

J. Németi, Ę. Lakó, *Noi descoperiri celtice în județul Sălaj*, în *ActaMP*, XVII, 1993.

Pop 2008,

H. Pop, *Argint dacic sălăjean*, Cluj-Napoca, 2008.

Pop, Pupeză 2006,

H. Pop, P. Pupeză, *Dacians and Celts in the Northwestern Romania*, în *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița, 18–20 mai 2006*, V. Sîrbu, D. L. Vaida ed., Cluj-Napoca, 2006.

Pop et alii 2007,

H. Pop, A.V. Matei, I. Bejinariu, D. Băcuet-Crișan, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Paliș*, în *CCA, Campania 2006*, ed. M. V. Angelescu, F. Vasilescu, Institutul de Memorie Culturală, 2007.

Pop et alii 2008,

H. Pop, I. Bejinariu, D. Băcuet-Crișan, S. Băcuet-Crișan, A. V. Matei, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Paliș*, în *CCA, Campania 2007*, ed. M. V. Angelescu, F. Vasilescu, Institutul de Memorie Culturală, 2008.

Pop et alii 2009,

H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, *Porț, com. Marca, jud. Sălaj. Punct: Paliș*, în *CCA, Campania 2008*, ed. M. V. Angelescu, I. Oberländer-Târnoveanu, F. Vasilescu, O. Cârștina, Gh. Olteanu, CNMCD și Institutul de Memorie Culturală, Târgoviște, 2009.

Roska 1942,

M. Roska, *Erdély régészeti repertórium I. Öskor, Thesaurus antiquitatum transsilvanicarum*, Kolozsvár (Cluj), 1942.

Sana 2010,

D. Sana, *Prima epocă a fierului în Depresiunea Șimleului și în zonele învecinate. Descoperirile de tip Gáva*, Teză de doctorat (mss.), Alba Iulia, 2010.

Stapel 1999,

A. Stapel, *Bronzezeitliche Deponierungen im Siedlungsbereich. Altdorf-Römerfeld und Altheim, Landkreis Landshut*, Münster, New York, München, Berlin, 1999.

Szabó 2004,

V.G. Szabó, *A tiszacsegei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához*, în *MFME-StudArch*, X, 2004.

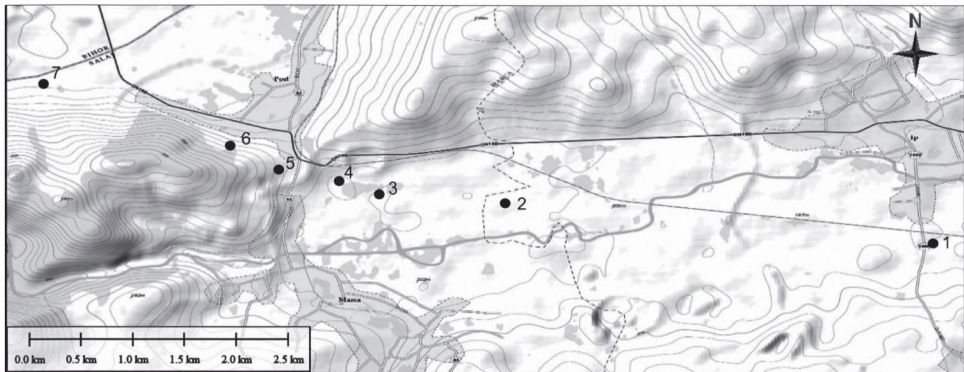
Tóth, Marta 2005,

K. Tóth, L. Marta, *Gefaßdeponfund der Felsőszöcs / Suciul de Sus-Kultur in Nyírmada–Vályogvető*, în *NJAMÉ*, XLVII, 2005.

PRELIMINARY DATA ON THE PREVENTIVE EXCAVATIONS ON TRANSYLVANIA
HIGHWAY, 3C SECTION, THE COUNTY OF SĂLAJ

Abstract

Preventive archaeological investigations and diagnosis were made in 2006–2012, on 7 km about from 3C section of Transylvania highway, in the southwestern part of Sălaj County. There were identified and investigated six archaeological sites from Paleolithic, Neolithic, the Last Bronze Age, and the end of the First Iron Age, and the early Middle Ages, respectively. In the same area, on the Barcău valley, a settlement from the early Middle Ages was investigated in the context of a concrete mill arrangement by the highway builder. The researches there allowed us to find out extremely utile data regarding some particular aspects of the human civilization development within the Up Tisza area, through some stages of prehistory and the Middle Ages beginning.

Pl. I. Harta cu localizarea siturilor arheologice cercetate pe sectorul 3C al Autostrăzii Transilvania din județul Sălaj. 1. Ip Concasoare; 2. Marca Husău; 3. Marca Șfărăuș 2; 4. Marca Șfărăuș 1; 5. Porț Paliș; 6. Porț Pădurea jidovului; 7. Porț La Baraj. / Map of the investigated archeological sites location on 3C section of Transylvania highway, county of Sălaj; 1. Ip Concasoare; 2. Type Husău; 3. Type Șfărăuș 2; 4. Type Șfărăuș 1; 5. Porț Paliș; 6. Porț Pădurea jidovului; 7. Porț La Baraj.

**ELITE ȘI CENTRE DE PUTERE DIN TRANSILVANIA ÎN A
DOUA JUMĂTATE A SEC. IX – PRIMA JUMĂTATE A SEC. X.
ANALIZA VESTIGIILOR ARHEOLOGICE
DESCOPERITE PE TERITORIUL ORAȘULUI ALBA IULIA**

Dan Băcueț-Crișan*

Cuvinte cheie: elite, centre de putere, sociologie, vestigii, Evul Mediu timpuriu
Keywords: elites, centers of power, sociology, vestiges, the early Middle Ages

I. Introducere. Motivație. Metodologie

Problematica elitelor și a centrelor de putere din Transilvania în a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X a mai fost abordată în anul 2012¹, ocazie cu care s-au propus o serie de criterii care să stea la baza metotologiei de lucru².

Am pornit demersul de la teoria elitelor care susține că în orice societate sarcina conducerii vieții sociale îi revine unui grup restrâns de oameni – elitele³. Societatea umană dezvoltată în diverse etape cronologice a avut întotdeauna un sistem intern de stratificare, care cuprindea masa mare a indivizilor și un grup restrâns conducător. Din cadrul grupului conducător s-au evidențiat elemente care și-au asumat rolul de lideri.

Formarea elitelor (a celor medievale timpurii în special) este o problemă care nu trebuie studiată numai din punct de vedere istoric ci și din punct de vedere sociologic, această știință având metode specifice de analiză și interpretare prin care poate oferi o serie de explicații și răspunsuri la chestiuni pe care nu avem cum să le surprindem arheologic. În acest domeniu științific s-a dezbătut deseori problema utilizării termenului de elită sau elite, ajungându-se la concluzia că ambii termeni sunt corecți deoarece elita/elitele se manifestă pe paliere diverse ale societății umane: politic, militar, economic, religios, social⁴.

Cercetările privind sociologia elitelor au evidențiat în cazul acestora o serie de caracteristici⁵:

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Strada Unirii, nr. 9, e-mail: bacuetz@yahoo.com.

¹ Băcueț-Crișan 2012, 279–299. Varianta în lb. engleză a acestui studiu.

² Băcueț-Crișan 2012, 281–290.

³ Zăpârțan 1979, 57, 62.

⁴ Coenen-Huther 2007, 136, 159.

⁵ Coenen-Huther 2007, 13, 41, 47, 65, 93, 110, 120, 123, 141.

- o societate istorică poate avea mai multe tipuri de elite: conducătoare, militară, comercială, religioasă.
- societăți diferite pot avea elite diferite (de ex.: o societate războinică are o elită militară).
- elita poate fi deschisă sau nu la schimbare.
- elita nu este întotdeauna un grup unit, în interiorul acesteia pot exista mici grupuri care au alte elemente comune.
- limba vorbită de membrii elitei poate fi diferită de cea a comunității supuse.
- membrii mai multor elite diferite (uneori și ca etnic) se pot alia pentru a conduce comunitățile.
- elita are puterea de a-și impune gusturile și preferințele în comunitate.
- elita are forța (nu întotdeauna și interesul) de a promova inovația.
- elita are o mare putere de influență.
- puterea și prestigiul sunt atribute clare ale elitei.
- elitele pot fi locale sau zonale, din rândul lor evidențiindu-se liderii.

Având în vedere cele prezentate mai sus, credem că ar trebui să acordăm o mai mare importanță unor astfel de cercetări atunci când, pe baza vestigiilor arheologice, încercăm să înțelegem și să explicăm aspecte legate de viața socială (societate, stratificare socială) ori chestiuni legate de etnicul comunităților umane din perioada medievală timpurie și nu numai.

Structură și stratificare socială, elită/elite și centre de putere sunt teme de cercetare care din păcate au fost și rămân încă în afara sferei de interes a majorității specialiștilor români care se ocupă de perioada medievală timpurie. Transilvania sec. IX–X a beneficiat, totuși, de contribuțiile științifice ale arheologului R. Heitel care, în câteva studii, pe baza descoperirilor arheologice a abordat probleme legate de civilizația medievală timpurie și geneza raporturilor de tip feudal⁶.

Pentru Transilvania sec. IX–X este de presupus existența unei stratificări sociale și nașterea unor relații incipiente de tip feudal. Ele sunt rezultatul apariției elitelor și a potentatilor locali, care, teoretic și practic, ar trebui să se diferențieze social de restul membrilor comunității/comunităților. Identificarea/evidențierea elementelor aparținătoare unei/unor elite sociale este posibilă numai prin analiza comparativă a artefactelor și a contextelor arheologice.

În prezentul demers ne-am propus să restrângem aria geografică și să încercăm un studiu de caz. Vom analiza vestigiile arheologice databile în a doua jumătate a sec. IX-prima jumătate a sec. X descoperite pe teritoriul actual al orașului Alba Iulia (pl. I/1), vestigii identificate în urma diverselor tipuri de

⁶ Heitel 1975, 343–351; Heitel 1983, 93–115.

cercetări arheologice: sondaje, sistematice, preventive. Analiza noastră nu vizează și descoperirile arheologice funerare atribuite războinicilor unguri timpurii care, de altfel, au făcut obiectul mai multor studii⁷.

II. Motivarea limitelor cronologice

Vestigiile pe care le supunem analizei aparțin unei etape cronologice care are limita inferioară a doua jumătate a sec. IX iar cea superioară prima jumătate a sec. X.

Această etapă cronologică s-a derulat între două momente extrem de importante pentru spațiul transilvănean: prăbușirea Khaganatului Avar și pătrunderea ungarilor. După cum se cunoaște, Khaganatul Avar s-a destrămat în urma înfrângerilor suferite în luptele cu francii în vest și cu bulgarii în est. Victoria asupra avarilor a permis extinderea controlului bulgarilor asupra sudului Transilvaniei⁸. Desigur că dispariția Khaganatului Avar a generat un vid de putere în aceste zone, fapt care a permis afirmarea elitelor locale și apariția unor potențați locali⁹. Prin urmare, existența unor centre de putere trebuie acceptată, apariția lor fiind strâns legată de afirmarea elitelor și a potențaților locali.

III. De ce vestigiile arheologice de la Alba Iulia?

Rezultatele cercetărilor arheologice derulate până acum pe teritoriul actual al orașului Alba Iulia fac din acest spațiu cel mai complex obiectiv medieval timpuriu din Transilvania: densă locuire istorică, număr mare de situri arheologice, mare diversitate și varietate de artefacte, stratigrafie complexă, contexte arheologice extrem de interesante¹⁰.

Studierea tuturor contextelor arheologice surprinse aici poate contribui la clarificarea unor aspecte importante ale civilizației medievale timpurii din Transilvania, implicit și a celor privind stratificarea socială, apariția elitelor și a centrelor de putere. Credem că cele precizate mai sus constituie suficiente motive și, în același timp, răspunsuri la întrebarea de ce vestigiile arheologice de la Alba Iulia?

În acest studiu de caz, aplicând criteriile propuse în anul 2012¹¹, vom analiza artefactele și contextele arheologice constatate la Alba Iulia ținând cont de tipul (cimitir, așezare, fortificație) și caracteristicile sitului, cu scopul identificării și definirii elitei/elitelor locale.

⁷ Gáll 2001, 121–150.

⁸ Madgearu 2002–2003, 44, 51, 55; Cosma 2004, 94; Cosma 2004–2005, 195.

⁹ Madgearu 2001, 186–187; Cosma 2004, 101, 104.

¹⁰ Dragotă 2006, 133; Marcu Istrate 2010, 263.

¹¹ Băcuet-Crișan 2012, 281–290.

IV. Analiza vestigiilor și a contextelor arheologice

Conform criteriilor la care am făcut deja referire, descoperirile arheologice databile în secvența cronologică care ne interesează vor fi analizate având în vedere tipul de sit din care provin (cimitir, așezare, fortificație).

Vestițiile cu caracter funerar

Studierea cimitirelor și a descoperirilor cu caracter funerar a fost și este încă axată pe descrieri ale poziției defunctului, inventarului funerar, rit și ritual funerar, cronologie și atribuire culturală, fără să fie abordate și aspecte legate de structură și stratificare socială. Aspecte privind stratificarea socială pot fi surprinse în cazul unui cimitir (studiu de caz), dar mai ales în urma unor analize comparative a cimitirelor din aceeași etapă cronologică de pe spații geografice largi.

În procesul de analiză a descoperirilor funerare urmărim evidențierea tipurilor mai aparte de morminte și practici funerare, bogăția, diversitatea, materialul și raritatea inventarului funerar. Avem în vedere și aspectele legate de caracteristicile gropii mormântului, grija față de defunct, modul de depunere a defunctului și poziția ocupată de acesta în structura internă a cimitirului.

a. Caracteristicile mormântului și modul de depunere a defunctului (înmormântări speciale/complexe)

Majoritatea înhumărilor din această perioadă din Transilvania s-au făcut în morminte simple, prin așezarea defunctului direct în groapă. Cercetările arheologice derulate în diverse cimitire au reliefat și practicarea unor înmormântări mai speciale/complexe: înmormântări în sicrie de lemn, înmormântări în ciste din cărămizi romane refolosite, morminte placate cu cărămizi, bolovani de râu, lespezi din calcar (pl. II).

Aceste forme mai complexe de înmormântare au fost practicate și în unele cimitire de la Alba Iulia (Tabel 1). La Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I (sec. IX – începutul sec. X¹²) s-au descoperit morminte cu ciste din cărămizi romane refolosite¹³. În cimitirul de la Alba Iulia – *Izvorul Împăratului* (primele decenii ale sec. X¹⁴) s-au cercetat morminte placate cu cărămizi fragmentare sau întregi, bolovani de râu și lespezi din calcar. Mormântul de femeie M. 65 era acoperit cu o lespede masivă din piatră prelucrată grosier¹⁵. Un singur defunct (M. 65) a fost înmormântat într-un sicriu din lemn¹⁶.

¹² Ciugudean 1996, 6; Dragotă, Ciugudean 2002, 11; Ciugudean 2007, 244.

¹³ Ciugudean 1996, 6; Ciugudean 2006, 14.

¹⁴ Blăjan 2006, 53.

¹⁵ Blăjan 2006, 53; Blăjan 2007, 56.

¹⁶ Blăjan 2007, 56.

Tabel 1

Cimitir	Morminte cu sicrie din lemn	Morminte cu ciste din cărămizi	Morminte placate cu cărămizi, bolovani de râu, lespezi din calcar
Alba Iulia – <i>Stația de Salvare</i> – Faza I		◆	
Alba Iulia – <i>Izvorul Împăratului</i>	◆		◆

b. Bogăția inventarului funerar

Un alt element important în analiza noastră este legat de bogăția și varietatea inventarului funerar: obiecte metalice de podoabă și de port, vase ceramice, alte categorii de artefacte.

Număr mare de artefacte din metal:

Un mare deziderat rămâne încă publicarea integrală a cimitirului de la Alba Iulia – *Stația de Salvare*. Lipsa acestor date împiedică formarea unei imagini clare și coerente privind bogăția sau sărăcia comunității/comunităților înmormântate aici, în cazul de față interesându-ne mai ales mormintele din Faza I (sec. IX – începutul sec. X) a cimitirului.

Număr mare de vase ceramice:

Din datele publicate până în prezent despre cimitirul de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I reținem faptul că majoritatea mormintelor conțineau câte două vase ceramice, nouă morminte aveau numai câte un vas și doar patru morminte conțineau fiecare câte trei vase ceramice¹⁷.

c. Metalul din care sunt confecționate artefactele din inventarul funerar

În mormintele de inhumație din a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X din Transilvania s-au descoperit obiecte de podoabă și de port variate ca tip și formă. Metalul din care sunt confecționate este și el divers (pl. VI), pornind de la bronz care este cel mai comun, urmat de argint și, în cazuri foarte rare, de aur (Tabel 2)¹⁸.

Artefacte din aur:

Rezultatele publicate până în prezent nu oferă o imagine foarte clară privind descoperirea (sau nu) unor artefacte confecționate din aur în mormintele de la Alba Iulia aparținând acestei faze cronologice¹⁹.

¹⁷ Ciugudean 2007, 244.

¹⁸ Băcueț-Crișan 2012, 284.

¹⁹ M. Blăjan precizează că în cimitirul de la Alba Iulia *Stația de Salvare*, în campaniile de cercetări din perioada 1980–1981 s-au descoperit și artefacte din aur (Blăjan 2006, p. 26) fără să specifice dacă acestea au apărut în mormintele din Faza I sau în cele din Faza II.

Artefacte din argint:

Piese de podoabă confecționate din argint au fost descoperite în unele morminte din cimitirul de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I și în cel de la Alba Iulia *Izvorul Împăratului*²⁰.

Tabel 2

Cimitir	Artefacte din aur	Artefacte din argint	Artefacte din bronz
Alba Iulia – <i>Stația de Salvare</i> – Faza I	?	◆	◆
Alba Iulia – <i>Izvorul Împăratului</i>		◆	◆
Alba Iulia – <i>Palatul Episcopal</i>			◆

d. Raritatea unor tipuri de artefacte metalice

Artefactele descoperite în mormintele de înmormântare sunt în general piese comune, dar au fost descoperite și morminte a căror inventar funerar conțineau obiecte rare ca formă și tip (pl. IV).

Cercei:

La Alba Iulia *Stația de Salvare* – Faza I, într-un mormânt cu cistă din cărămizi romane refolosite²¹ a fost descoperită o pereche de cercei (pl. V/1a–1b) din argint cu placă semilunară și lăntișoare prevăzute cu pandantive rombice din tablă²².

Un cercei (pl. V/3) cu placă lunulară din bronz decorat în tehnica filigranului care nu provine dintr-un complex arheologic ci dintr-un nivel stratigrafic a fost descoperit în urma unor cercetări efectuate în zona *Palatului Episcopal*²³.

O altă piesă interesantă (pl. V/2a–2c) a fost descoperită în anul 2007, tot în apropierea *Palatului Episcopal*. Este vorba despre un pandantiv rombic din bronz (decorat cu mici impresiuni circulare) prins cu un lăntișor, piesă care provine probabil de la un cercei cu placă semilunară și lăntișoare cu pandantive²⁴.

Cruci pectorale și pandantive decorate cu motive cruciforme (pl. VII):

Din cimitirul de la Alba Iulia – *Izvorul Împăratului* provin cinci cruci pectorale (3 cruci duble de tip relicvar (pl. V/2a–2b) din bronz, 1 cruciuliță simplă din bronz, 1 cruciuliță simplă din plumb) decoperite în inventarul a

²⁰ Ciugudean 2006, 14; Blăjan 2006, 53.

²¹ Dragotă 2006, 65–66.

²² Ciugudean 2006, 14, 117/34.

²³ Marcu Istrate 2008, 82, fig. 27. Probabil că piesa provine din inventarul unui mormânt distrus din vechime.

²⁴ Marcu Istrate 2009, 31/nr. catalog 54, 245/54.

cinci morminte – M. 10, M. 24, M. 30, M. 81, M. 89²⁵. La Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I au fost descoperite pandantive din plumb (pl. VIII/1) decorate cu motive cruciforme²⁶.

Pandantive:

În cimitirul de la Alba Iulia *Stația de Salvare* – Faza I, unul dintre morminte a avut ca inventar un șirag de mărgel (din agat și ceramică) cu un pandantiv din argint decorat cu figuri geometrice realizate din granule sudate²⁷.

e. Raritatea unor forme ceramice depuse în morminte

O parte din mormintele studiate conțineau ca inventar funerar forme ceramice mai rar întâlnite în mediul transilvănean (pl. IX).

La Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I în unele morminte erau depuse străchini (pl. X/3) și căni/pahare (pl. X/4–5)²⁸. În același cimitir, printre ulcioarele/vasele amforoidale prevăzute cu una sau două torți sunt și exemplare cu caracteristici formale deosebite (pl. X/1–2)²⁹.

f. Arme

Inventarele funerare ale unor morminte conțineau și cuțite din fier (Tabel 3) depuse lângă corpul defunctului (pl. XI). Astfel de artefacte cu dimensiuni și forme diverse au fost descoperite în cimitirele de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I³⁰ și Alba Iulia – *Izvorul Împăratului*³¹.

Tabel 3

Sit arheologic	Morminte cu arme (cuțite)	Morminte fără arme
Alba Iulia – <i>Stația de Salvare</i> – Faza I	◆	◆
Alba Iulia – <i>Izvorul Împăratului</i>	◆	◆

Vestigiile din așezări nefortificate:

În cazul așezărilor, elementele care ar putea fi luate în calcul ar fi construcțiile cu planimetrie, dimensiune și structură deosebită (dimensiuni mari, cu mai multe camere) sau construcțiile cu inventar arheologic bogat și diversificat sau cu tipuri și forme rare de artefacte.

²⁵ Blăjan 2007, 56; Moga 2007, fig. 23; Blăjan 2010, 274–275.

²⁶ Ciugudean 2006, 14, 29, 108/28.

²⁷ Ciugudean 2006, 31, 109/60.

²⁸ Ciugudean 1996, 7; Ciugudean 2006, 114/5; Ciugudean 2007, pl. VI/1, VII/1, 6.

²⁹ Ciugudean 2007, pl. V/2, VI/5.

³⁰ Ciugudean 2006, 117/26, 64.

³¹ Blăjan 2010, 273.

La Alba Iulia, studierea cimitirelor a cunoscut un real progres³² (chiar dacă cel de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* este nepublicat!), în schimb, cercetarea așezărilor medievale timpurii nu a beneficiat încă de o abordare serioasă. Sărăcia datelor de care dispunem despre urmele de locuire identificate cu diverse ocazii în mai multe puncte de pe teritoriul actual al orașului Alba Iulia ne împiedică să analizăm sub acest aspect – al elitelor – tipurile de construcții și inventarele arheologice descoperite în acestea.

Vestigiile din așezări fortificate:

Fortificațiile de pământ și lemn au fost un produs clar al stratificării sociale, un apanaj al elitelor conducătoare, ele reprezentând ”centrele de comandă” al potențailor locali. Cea mai importantă problemă pe care o pun aceste așezări fortificate este cea a cronologiei. În literatura de specialitate au existat și există încă multe discuții legate de începuturile/apariția fortificațiilor medievale timpurii din Transilvania.

Despre fortificația din sec. X de la Alba Iulia și caracteristicile sale, dispunem de date extrem de puține și de multe ori confuze, realitate subliniată și de către cei care studiază această categorie de obiective arheologice³³

Din puținele date publicate reținem faptul că o parte din suprafața castrului roman în care a staționat Legiunea XIII Gemina a fost ocupată de o astfel de fortificație care avea ca elemente defensive o parte din zidurile antice și probabil și șanțurile castrului. Se pare că incinta medievală timpurie a fost separată de restul suprafeței castrului printr-un val de pământ³⁴ despre care nu știm foarte multe.

Același volum de informații și în cazul așezării³⁵ dezvoltată între zidurile castrului roman, în incinta fortificației medievale timpurii. Despre această așezare s-a afirmat că ar fi avut un caracter protourban și că ar aparține sec. IX–X³⁶ ori sec. IX – începutul sec. X (posibil începând cu a doua jumătate a sec. IX)³⁷.

³² Remarcăm aici contribuțiile domnului dr. A. Dragotă, rezultatele cercetărilor proprii sau mai vechi fiind publicate în mai multe studii și volume monografice (ex. Dragotă 2006; Dragotă *et al.* 2009). De asemenea, trebuie să menționăm aici contribuția domnului dr. H. Ciugudean care, în calitate de membru în colectivul de cercetare din anii 1981–1985, a publicat cele mai multe date despre rezultatele săpăturilor din cimitirul de la Alba Iulia *Stația de Salvare* (campaniile 1981–1985).

³³ Rusu 1994, 333, 339; Rusu 2005, 500; Țiplic 2007, 120–121.

³⁴ Heitel 1983, 105; Rusu 1994, 333.

³⁵ Interesante sunt situațiile constatate arheologic în cazul unor locuințe aparținând așezării medievale timpurii din incinta castrului roman. Pe podelele din lut bătătorit ale unor locuințe au fost plasate cărămizi sau țigle romane, într-un caz acestea erau așezate și pe treptele de acces în locuință (Heitel 1983, 104). Aceste amenajări mai speciale ar putea constitui un posibil indicator cu privire la statutul unor membri din comunitatea respectivă.

³⁶ Heitel 1983a, 446; Ciugudean 1996, 3.

³⁷ Heitel 1983a, 446.

Construcții cu caracter religios:

Într-o comunitate umană care se află în proces de stratificare socială ocazie cu care are loc și desprinderea/evidențierea elitei/elitelor conducătoare, existența unor locuri special amenajate ori a unor construcții în care se derulau activități cu caracter religios/cultic nu trebuie pusă la îndoială. Momentul cronologic analizat (a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X), aflat sub semnul creștinismului, ar trebui să fie marcat de prezența unor construcții legate de acesta.

În cadrul analizei noastre privind identificarea elitelor prin analiza vestigiilor și a contextelor arheologice, un rol extrem de important l-ar fi avut rotonda identificată prin săpături arheologice de către R. Heitel³⁸, dacă problemele legate de cronologia construirii și funcționării acestui important monument eclesastic³⁹ ar fi fost clarificate! Pentru momentul construirii rotondei R. Heitel a propus următoarele ipoteze cronologice: a doua jumătate a sec. IX ori la sfârșitul sec. IX⁴⁰. În mediul științific, ipotezele privind cronologia rotondei au generat serioase discuții urmate de avansarea altor propuneri, una dintre acestea având în vedere secvența cronologică reprezentată de prima jumătate a sec. X⁴¹.

V. Care sunt lipsurile strategiei de cercetare arheologică a evului mediu timpuriu la Alba Iulia?

Importanța complexului obiectiv arheologic de la Alba Iulia în studierea civilizației medievale timpurii din Transilvania a fost evidențiată deseori în literatura arheologică românească și nu numai. Însă, tocmai această valoare științifică deosebită a vestigiilor și contextelor arheologice identificate aici ne obligă să atragem atenția (la fel cum au făcut-o și alți colegi cu diverse ocazii⁴²) asupra unor lipsuri/neaajunsuri pe care le suferă cercetarea evului mediu timpuriu la Alba Iulia.

Prin urmare, pe bună dreptate trebuie să ne întrebăm care sunt lipsurile strategiei de cercetare arheologică a evului mediu timpuriu la Alba Iulia și ce problematici ar trebui abordate pentru ca lumea științifică să beneficieze de o imagine de ansamblu coerentă și clară asupra realităților arheologice surprinse

³⁸ Heitel 1983a, 446; Heitel 1983, 102.

³⁹ Pentru problematica elitei/elitelor și a centrului de putere de la Alba Iulia, extrem de importantă este biserița cercetată în anul 2011. Biserița a fost datată preliminar în jurul anului 1000 și a fost legată ipotetic de misiunea episcopului Hierotheus de la mijlocul sec. X (Marcu Istrate 2013, 22).

⁴⁰ Heitel 1983, 102.

⁴¹ Țiplic 2007, 74.

⁴² Curta 2002, 276; Dragotă 2006, 133; Marcu Istrate 2010, 263.

acolo. Urmărind evoluția cercetărilor privind perioada medievală timpurie la Alba Iulia și raportându-se la stadiul atins de acestea, am sesizat următoarele:

- cimitire extrem de importante, chiar cheie în înțelegerea anumitor fenomene și transformări ale societății medievale timpurii din Transilvania sunt încă total sau parțial nepublicate.
- cercetarea evului mediu timpuriu s-a orientat în principal pe cimitire și mai puțin (aproape deloc) spre așezări.
- există puține date referitoare la caracteristicile elementelor componente ale fortificației medievale timpurii din castrul roman.
- există puține date referitoare la așezarea dezvoltată în incinta fortificată medievală timpurie din castrul roman.
- este necesară o strategie de cercetare coerentă care să vizeze în paralel și comparativ cele două laturi definitorii ale habitatului uman: viața și moartea, așezarea și cimitirul.
- chiar dacă sunt puține datele oferite de cercetările din așezări, coroborarea lor cu cele din cimitire ar contribui la creionarea unei imagini, incipientă în acest moment, dar care poate fi îmbogățită pe parcurs, privind locul, întinderea și succesiunea cronologică a așezărilor.
- cronologia rotondei de la Alba Iulia a rămas încă insuficient explicată.
- deși aparține unui orizont cronologic ulterior celui de care ne ocupăm acum (post mijlocul sec. X), în contextul discuțiilor referitoare la elite și centre de putere din Transilvania în jurul anului 1000, extrem de interesantă este biserița excavată în anul 2011, rezultatele cercetărilor fiind așteptate cu mare interes de lumea științifică.

VI. În loc de concluzii: elite locale la Alba Iulia, centru de putere din Transilvania în a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X

După cum am mai precizat, aspecte legate de stratificarea socială, elită/elite și centre de putere au fost extrem de puțin abordate de arheologia românească. În prezentul demers, pe baza criteriilor propuse⁴³, am încercat identificarea acestor elite la Alba Iulia, prin analizarea vestigiilor, a contextelor arheologice și a datelor științifice acumulate până în prezent. Desigur, criteriile propuse nu sunt definitive și inatacabile, ele pot fi îmbunătățite, completate și adaptate situațiilor arheologice viitoare.

Acest set de criterii a fost gândit ca un instrument de lucru dezvoltabil în timp, care poate sta la baza unei ample cercetări privind elitele medievale timpurii din Transilvania. Setul de criterii nu rezolvă problematica apariției și evoluției elitelor medievale timpurii din Transilvania, scopul lui fiind cel de

⁴³ Băcucț-Crișan 2012, 281–290.

stabilire/creionare a unor elemente/caracteristici prin care acestea pot fi identificate, evidențiate și definite.

Din păcate, realizarea prezentului demers s-a lovit de o serie de dificultăți: lipsa unor descrieri corecte și amănunțite a inventarului funerar, a caracteristicilor mormântului/mormintelor, numărul artefactelor, metalul din care sunt confecționate, lipsa unei documentații grafice complete (desene, planuri, fotografii). Este trist faptul că au fost publicate doar parțial rezultate ale cercetărilor din cimitire extrem de importante pentru arheologia evului mediu timpuriu din Transilvania (cazul cimitirelor de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* și Alba Iulia – *Izvorul Împăratului*).

Descoperirile arheologice au evidențiat existența unor situații mai aparte în cadrul siturilor. Urmărind inventarele arheologice (mai ales pe cele funerare) am putut identifica cazuri care se deosebesc vizibil de restul descoperirilor prin materialul din care sunt confecționate artefactele, prin bogăție, raritate ca formă și tip. În cadrul practicilor de înhumare există și cazuri speciale (morminte cu sicrie, morminte cu cistă din cărămizi sau piatră) care prin modul de protejare a corpului defunctului după moarte arată grijă și respect față de individ, fapt datorat poate și importanței pe care aceștia și/sau familiile lor au avut-o în cadrul comunității/comunităților respective.

De altfel, și în alte medii culturale, mormintele cu cistă din cărămizi, țigle sau pietre precum și cele cu sicrie de lemn cu scoabe din fier sunt considerate exemple de distincție socială, caracteristice unei/unor elite⁴⁴. În mediul slav vestic unele categorii ceramice cu forme rare (de ex., ulcioarele/vasele amforoidale) sunt considerate obiecte de import destinate unor persoane ce aveau o poziție socială și economică importantă în cadrul comunității⁴⁵.

Publicarea documentației grafice de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* va permite cunoașterea locului ocupat de aceste morminte deosebite – cu cistă din cărămizi- în structura internă a cimitirului. Aceeași situație și în cazul mormintelor placate cu cărămizi fragmentare sau întregi, bolovani de râu și lespezi din calcar sau a celui cu sicriu din lemn descoperite în cimitirul de la Alba Iulia – *Izvorul Împăratului*.

Pentru momentul cronologic de care ne ocupăm, la Alba Iulia s-au constatat și alte forme speciale de înhumare: înmormântări în poziție chircită⁴⁶. Astfel de înmormântări au fost evidențiate în cimitirele de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I și Alba Iulia – *Izvorul Împăratului*. În cimitirul de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I au fost descoperite câteva morminte în care defuncții au fost

⁴⁴ Gáll, Gergely, Gál 2010, 46; Ruttkay 2005, pl. 20, 22–23.

⁴⁵ Pankiewicz 2005, 378.

⁴⁶ Băcuet-Crișan 2011, 162.

depuși în groapă culcați pe-o parte în poziție chircită fără inventar funerar⁴⁷ iar în cimitirul de la Alba Iulia–Izvorul Împăratului au fost descoperite trei morminte de inhumați în poziție chircită: M. 67, M. 69 și M. 124⁴⁸.

Nepublicarea tuturor rezultatelor cercetărilor și, mai ales, a planurilor generale ale săpăturilor (cimitirelor) face ca și în cazul mormintelor chircite să nu cunoaștem unde și cum erau acestea dispuse în structura internă a cimitirelor de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I și Alba – Iulia *Izvorul Împăratului*⁴⁹.

Informațiile acumulate până acum arată faptul că în Transilvania momentul cronologic de care ne ocupăm, înhumarea în poziție chircită s-a făcut fără inventar funerar. Factorii care au determinat înhumarea în poziție chircită nu au fost pe deplin lămuriiți, unele abordări au avut în vedere un anumit statut social al defuncților, altele s-au referit la etnicul cestora, nefiind exclusă posibilitatea ca și alte cauze să fi stat la baza acest tip special de înhumare⁵⁰.

Desigur, la Alba Iulia mai sunt multe aspecte de clarificat, pentru noi, în contextul discuției referitoare la elitele sociale, importante ar fi cele referitoare la așezarea fortificată din sec. IX–X și la rotonda cu absidă semicirculară.

De asemenea, este necesară o reanalizare exigentă a contextelor arheologice în paralel cu studierea la modul serios a tuturor categoriilor de artefacte descoperite în acest extrem de important obiectiv arheologic (Alba Iulia). Rezultatele cercetărilor derulate până acum ne obligă să acceptăm fără rezerve faptul că la Alba Iulia au fost descoperite artefacte, situații și contexte arheologice speciale care indică o formă de stratificare socială și prezența elitei/elitelor locale în a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X.

Fortificația medievală timpurie, ce ocupa o parte din suprafața castrului Legiunii XIII Gemina, trebuie să fi avut un rol esențial în supravegherea văii Mureșului, importantă cale de acces în și dinspre Transilvania. Poziția strategică este incontestabilă, apariția unei astfel de fortificații aici trebuie explicată în primul rând prin existența unei elite locale și a unui potentat local care controla zona.

Pe parcursul analizei, publicate în anul 2012, privind elitele și centrele de putere din Transilvania în a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X am evidențiat siturile care conțin elemente ce corespund criteriilor enunțate atunci și am constatat că există un grup din care face parte și Alba Iulia (pl. XII), grup care ocupă o zonă distinctă pe cursul mijlociu al Mureșului⁵¹. Dacă

⁴⁷ Dragotă, Ciugudean 2002, 11; Ciugudean 2006, 14, fig. 5/1; Ciugudean 2007, pl. II/3.

⁴⁸ Blăjan 2007, 56.

⁴⁹ Băcuet-Crișan 2011, 165.

⁵⁰ Băcuet-Crișan 2011, 165.

⁵¹ Băcuet-Crișan 2012, 295, fig. 19. Ne referim aici la siturile de la Blandiana – *La brod* / Blandiana A, Alba Iulia *Stația de Salvare* – Faza I, Alba Iulia *Izvorul Împăratului*, Ghirbom – *Gruul fierului*, Ciumbrud – *Podireu* și Orăștie – *Dealul Pemilor X8*.

elementele evidențiate mai sus au aparținut unei/unor elite, atunci concentrarea lor într-un spațiu geografic relativ restrâns sugerează/creionează existența unei puteri zonale. Varietatea, diversitatea și numărul mare de descoperiri arheologice medievale timpurii făcute la Alba Iulia ne determină să presupunem că aici a fost centrul/nucleul, astfel că nu excludem varianta aceluia voievodat al Bălgradului a cărui existență a fost susținută de mai multă vreme în literatura de specialitate⁵².

Nu putem afirma cu certitudine că toate aceste descoperiri evidențiate au aparținut unei/unor elite. Putem interpreta bogăția unora dintre mormintele descoperite ca expresie/manifestare a unei forme de stratificare socială, ceea ce nu înseamnă neapărat și apartenența decedatului la grupul lider/conducător al comunității respective. Aceste artefacte, alături de celelalte categorii de piese și de situații arheologice prezentate mai sus, sunt importante, în primul rând, pentru faptul că indică existența unei forme de diferențiere/departajare în cadrul comunității/comunităților, iar, în al doilea rând, pentru că sugerează posibilitatea ca dintre aceste elemente deosebite unele să fi făcut parte din elita/elitele conducătoare.

Desigur, ar fi interesant de stabilit dacă elitele de la Alba Iulia exercitau un control politic și asupra zonelor învecinate în a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X. Chiar dacă este dificil de realizat în stadiul actual al cercetărilor, această posibilitate nu trebuie exclusă.

Identificarea etnicului care se “ascunde” în spatele artefactelor medievale timpurii, a comunității/comunităților care au vehiculat aceste artefacte este o chestiune pe cât de interesantă și de fascinantă, pe atât de greu de clarificat. În procesul de analiză a acestui aspect, la fel ca și în societatea contemporană, ar trebui să avem în vedere mai multe aspecte:

- posibil ca etnicul persoanei/producerului care a creat un anumit artefact (pentru vânzare/schimb) să nu fie identic cu cel al persoanei/beneficiarului care folosește (prin cumpărare/schimb) artefactul.
- un artefact este produs fie la comanda specială a unui individ sau a unei comunități (ținând cont de tradiția, gustul individului/comunității), fie, pur și simplu, pentru că acesta este obiectul preferat în epocă (este în ton cu moda vremii), devenind astfel caracteristic epocii.
- apariția unui alt individ care intermediază schimbul/comercializarea produselor între producător și beneficiar, intermediarul putând fi diferit etnic și de producător și de beneficiar.

În literatura de specialitate s-a discutat mult despre descoperirile din cimitirul de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I, coroborate cu cele din cimitirele de la Ciurbrud – *Podireu*, Orăștie – *Dealul Pemilor X8*, Ghirbom

⁵² Horedt 1954, 504; Dragotă 2006, 44; Dragotă 2010, 285; Băcucet-Crișan 2012, 295.

– *Gruul Fierului* și Blandiana *La brod* (Blandiana A). Discuțiile din lumea științifică românească, și nu numai, referitoare la cronologia și etnicul vestigiilor mai sus amintite au generat și atribuiri etnico-culturale. Pentru a nu mai relua întreaga argumentație am selectat principalele ipotezele de lucru emise:

- cimitirul de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I, în conexiune cu descoperirile de la Blandiana – *La brod* (Blandiana A), sunt manifestări ale dominației bulgare în zonă, centrul de putere fiind la Alba Iulia în fortificația din incinta castrului roman⁵³.
- alte opinii leagă acest cimitir de mediul cultural moravian, în conexiune cu descoperirile din cimitirele de la Ciumbud – *Podireu* și Orăștie – *Dealul Pemilor X8*⁵⁴.
- pe de altă parte, există și opinii care subliniază puternica influență exercitată de mediul bizantin⁵⁵.
- populație slavo-română aflată sub control bulgar⁵⁶.

O posibilă explicație pentru diversitatea practicilor și ritualurilor funerare identificate în cimitirele din a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X de la Alba Iulia ar putea fi aceea că, mai multe *gentes* își înmormântează în acest spațiu membrii (fie cei din elită, fie cei de rând), cel mai elocvent exemplu fiind cimitirul de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I. În acest moment este dificil să stabilim cu certitudine caracterul etnic al vestigiilor, dar putem accepta ipoteza prezenței mai multor *gentes* și a elitelor lor:

- o componentă romană, în condițiile în care ne aflăm într-un areal intens locuit și după retragerea romană (argumentat foarte bine arheologic), aceste elemente de continuitate a locuirii fiind clar evidențiate în incinta fostului castru roman (spațiu fortificat din epoca romană, care datorită caracterului defensiv a putut fi utilizat ca excelent loc de refugiu atât în perioada migrațiilor, cât și în cea medievală timpurie).
- o componentă slavă locală, având în vedere realitățile istorice ale Transilvaniei după pătrunderea slavilor.
- o componentă slavă sudică/bulgară, având în vedere realitățile istorice zonale legate de controlul exercitat de bulgari.
- descoperirile arheologice de la Alba Iulia nu conțin elemente care să poată fi atribuite unei elite militare avare post Khaganat.
- descoperirile arheologice de la Alba Iulia databile în etapa cronologică de care ne ocupăm nu conțin elemente care să indice o elită militară carolingiană stabilită aici după conflictul cu avarii.

⁵³ Madgearu 2002–2003, 55.

⁵⁴ Rusu 1971, 724; Pinter, Boroffka 1999, 328–329.

⁵⁵ Dragotă 2006, 44.

⁵⁶ Madgearu 2002–2003, 55.

Probabil că în mediul științific vor exista opinii critice la adresa celor exprimate mai sus, acestora le reamintim faptul că ne-am raportat la cercetările privind sociologia elitelor, cercetări care au identificat anumite elemente definitorii extrem de interesante. Dacă se va face abstracție de aceste rezultate, cercetarea și interpretarea/înțelegerea proceselor de structurare a societății medievale timpurii nu va obține rezultate pertinente.

Până la urmă, în cazul cimitirului de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I, trebuie să recunoaștem faptul că acesta conține un melanj de elemente de tip Blandiana A cu elemente de tip Ciumbrud și elemente clasice bizantine, fiind rezultatul unei întrepătrunderi culturale care a avut loc la Alba Iulia și nu numai. În literatura românească, caracterul aparte al descoperirilor aflate în discuție a mai fost subliniat și cu alte ocazii, propunându-se denumirea de “orizont cultural Alba Iulia”⁵⁷, denumire cu care suntem de acord deoarece definește foarte bine vestigiile și contextele arheologice analizate.

Tot legat de etnic și etnicitate, în literatura de specialitate din România există și opinii critice (în diverse ocazii)⁵⁸ la adresa interpretărilor/atribuirilor etnice a artefactelor și contextelor arheologice medievale timpurii. Desigur, în lipsa unor rezultate și date concludente, considerațiile referitoare la etnic și etnicitate trebuie emise cu prudență, acest fapt neângrădind însă libertatea de a avansa ipoteze de lucru. Etnicul comunității/comunităților este unul din aspectele societății medievale timpurii din Transilvania pe care trebuie să le cercetăm, pe de altă parte, însă, stabilirea etnicității nu trebuie să devină unicul scop al cercetării în detrimentul celorlalte aspecte.

Suntem conștienți de faptul că toate afirmațiile făcute cu această ocazie nu sunt inatacabile și, de asemenea, nu sunt definitive. Pornind de la criteriile enunțate⁵⁹, de la general la particular, în rândurile de față ne-am propus un studiu de caz aplicând aceste criterii la realitățile arheologice de la Alba Iulia. Criteriile de identificare și creionare a elitei/elitelor – prezentate mai sus – constituie doar o propunere care poate fi cu siguranță îmbunătățită. Concluziile preliminare formulate cu acest prilej au la bază descoperirile arheologice din stadiul actual al cercetărilor, prezentul demers constituind o etapă a cercetării acestui subiect, cercetare care cu siguranță trebuie extinsă și aprofundată.

⁵⁷ Dragotă 2006, 134–135; Dragotă *et al.* 2009, 120.

⁵⁸ Una dintre acestea este cea a lui Erwin Gáll care recent s-a exprimat că atribuirea etnică este “o problemă desuetă” (Gáll 2013, p. 178). Această afirmație ar fi de acceptat în situația în care ne-am ocupa numai de istoria obiectelor/artefactelor, făcând abstracție de comunitatea/comunitățile umane care le-au creat. Ca istorici nu putem să ne limităm doar la o descriere corectă a artefactului sau a contextului arheologic, ci trebuie să trecem dincolo de ele, să aflăm utilitatea obiectului, scopul depunerii sale într-un mormânt, motivația ritualului funerar, ritual care, uneori, poate fi caracteristic numai unui anumit etnic.

⁵⁹ Băcucț-Crișan 2012, 281–290.

BIBLIOGRAFIE

Băcuet-Crișan 2011,

D. Băcuet-Crișan, *Forme speciale de inhumare în Transilvania secolelor IX–XI*, în *Apulum*, XLVIII, 2011, 161–171.

Băcuet-Crișan 2012,

D. Băcuet-Crișan, *Contributions to the study of elites and power centers in Transilvania during the second half of the 9th – first half of the 10th centuries. Proposal of identification criteria based on archeological discoveries*, în *EphNap*, XXII, 2012, 279–299.

Blăjan 2006,

M. Blăjan, *Alba Iulia – Izvorul Împăratului*, în H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu (ed.), *Habitat-Religie-Etnicitate: descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2006, 53–56.

Blăjan 2007,

M. Blăjan, *Alba Iulia – Izvorul Împăratului*, în *CCA. Campania 2006, 2007*, 54–57.

Blăjan 2010,

M. Blăjan, *Descoperiri paleocreștine în bazinul mijlociu al Mureșului (secolele II–X)*, în I. A. Pop, J. Nicolae, O. Panaite (ed.), *Sfântul Ierotei Episcop de Alba Iulia*, Alba Iulia, 2010, 272–278.

Ciugudean 1996,

H. Ciugudean, *Anul 1000 la Alba Iulia-între istorie și arheologie. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 1996.

Ciugudean 2006,

H. Ciugudean, *Necropola de la Alba Iulia – Stația de Salvare*, în H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu ed., *Habitat-Religie-Etnicitate: descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2006, 12–25.

Ciugudean 2007,

H. Ciugudean, *Pottery offerings in the early Middle Age cemetery of Alba Iulia – Stația de Salvare*, în C. Cosma ed., *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st millennium A. D. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca, 2007, 243–262.

Ciugudean, Dragotă 2002,

H. Ciugudean, A. Dragotă, *Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar în secolele IX–XI. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2002.

Ciugudean, Pinter, Rustoiu 2006,

H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu ed., *Habitat – Religie – Etnicitate: descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2006.

Coenen-Huther 2007,

J. Coenen-Huther, *Sociologia elitelor*, Iași, 2007.

Cosma 2004,

C. Cosma, *Centru politic și periferie. Statutul politic al vestului și nord-vestului României*

în secolele IX–X d.H., în C. Gaiu, H. Bodale ed., *Centru și periferie. Lucrările colocviului național, Bistrița 23–25 aprilie 2004*, Cluj-Napoca, 2004, 94–111.

Cosma 2004–2005,

C. Cosma, *Pinteni medievali timpurii descoperiți pe teritoriul Transilvaniei (secolele VII–X)*, în *EphNap*, XIV–XV, 2004–2005, 177–210.

Curta 2002,

Fl. Curta, *Transilvania în jurul anului 1000*, în *EphNap*, XII, 2002, 267–288.

Dragotă 2006,

A. Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și ritual funerar în Transilvania și în Europa Centrală și de Sud-Est (sec. IX–XI)*, Alba Iulia, 2006.

Dragotă et al. 2009,

A. Dragotă et al., *Necropola medievală timpurie de la Alba Iulia-Str. Brândușei. Cercetările arheologice din anii 1997–2008*, Alba Iulia, 2009.

Dragotă 2010,

A. Dragotă, *Bălgardul în jurul anului 1000. Repere istorice și arheologice: aspecte funerare în secolele X–XI*, în I. A. Pop, J. Nicolae, O. Panaite ed., *Șfântul Ierotei Episcop de Alba Iulia*, Alba Iulia, 2010, 279–295.

Dragotă, Ciugudean 2002,

A. Dragotă, H. Ciugudean, *Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar în secolele IX–XI. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2002.

Gáll 2001,

E. Gáll, *Tipologia mormintelor de secol X cu însemne de rang din bazinul carpatic*, în *BCȘS*, 7, 2001, 121–150.

Gáll, Gergely, Gál 2010,

E. Gáll, B. Gergely, Sz. Gál, *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul orașului Cluj-Napoca în secolele X–XIII*, Cluj-Napoca, 2010.

Gáll 2013,

E. Gáll, *Dăbâca: necropola din jurul bisericii din Grădina lui A. Tâmaș. Câteva idei privind evoluția habitatului de la Dăbâca*, în *AnB (S.N.)*, Arheologie–Istorie, XXI, 2013, 159–210.

Heitel 1975,

R. Heitel, *Contribuții la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia*, în *MN*, II, 1975, 343–351.

Heitel 1983,

R. Heitel, *Unele considerații privind civilizația din Bazinul Carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice*, în *SCIV(A)*, 2, 1983, 93–115.

Heitel 1983a,

R. Heitel, *Săpăturile arheologice din așezarea de la Alba Iulia*, în *MCA. A XV-a Sesiune anuală de rapoarte. Brașov 1981, București*, 1983, 446–448.

- Horedt 1954,
K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad-Alba Iulia*, în *SCIV(A)*, 5, 3–4, 1954, 487–512.
- Madgearu 2001,
Al. Madgearu, *României în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.
- Madgearu 2002–2003,
Al. Madgearu, *Transylvania and the bulgarian expansion in the 9th and 10th centuries*, în *ActaMN*, 39–40, II, 2002–2003, 41–62.
- Marcu Istrate 2008,
D. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică “Șfântul Mihail” și Palatul Episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000–2002)*, Alba Iulia, 2008.
- Marcu Istrate 2009,
D. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică și Palatul Episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2009.
- Marcu Istrate 2010,
D. Marcu Istrate, *Cetatea Alba Iulia. Scurt istoric și stadiul cercetărilor*, în I. A. Pop, J. Nicolae, O. Panaite ed., *Șfântul Ierotei Episcop de Alba Iulia*, Alba Iulia, 2010, 239–271.
- Marcu Istrate 2013,
D. Marcu Istrate, *Biserica de secol X de la Alba Iulia: un reper patrimonial excepțional. Considerații preliminare*, în A. Cristea, J. Nicolae, D. Floroian ed., *Rolul patrimoniului în contextul crizei valorilor*, Alba Iulia, 2013, 21–28.
- Moga 2007,
V. Moga, *Creștinismul la Apulum și în teritoriul său (secolele III–X)*, Alba Iulia, 2007.
- Pankiewicz 2005,
A. Pankiewicz, *Die Torflaschen vom Fundplatz in Gilów bei Niemcza*, în P. Kouřil (Hrsg.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Brno, 2005, 375–379.
- Pinter, Boroffka 1999,
Z. K. Pinter, N. G. O. Boroffka, *Neue mittelalterliche Gräber der Ciumbrudgruppe aus Broos/Orăștie, Fundstell Böhmerberg/Dealul Pemilor X8*, în N. Boroffka, T. Soroceanu ed., *Transsilvanica. Archäologische ntersuchungen ur älteren geschichte des südöstlichen mitteleuropa. Gedenkschr.ft fur Kurt Horedt*, Rahden, 1999, 313–330.
- Rusu 1971,
M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanică din Transilvania (sec. VI–X)*, în *Apulum*, IX, 1971, 713–730.
- Rusu 1994,
A. A. Rusu, *Cetatea Alba Iulia în secolele XI–XV. Cercetări vechi și noi*, în *EphNap*, IV, 1994, 331–351.
- Rusu 2005,
A. A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, Cluj-Napoca, 2005.

Ruttkay 2005,

Al. T. Ruttkay, *Frühmittelalterliche gesellschaftliche Eliten im Gebiet der Slowakei und ihre Sitze*, în P. Kouřil ed., *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, Brno, 2005, 225–254.

Țiplic 2007,

M. Țiplic, *Istoria fortificațiilor medievale timpurii din Transilvania (927/934–1257) între mit, naționalism și arheologie*, Iași, 2007.

Zăpârțan 1979,

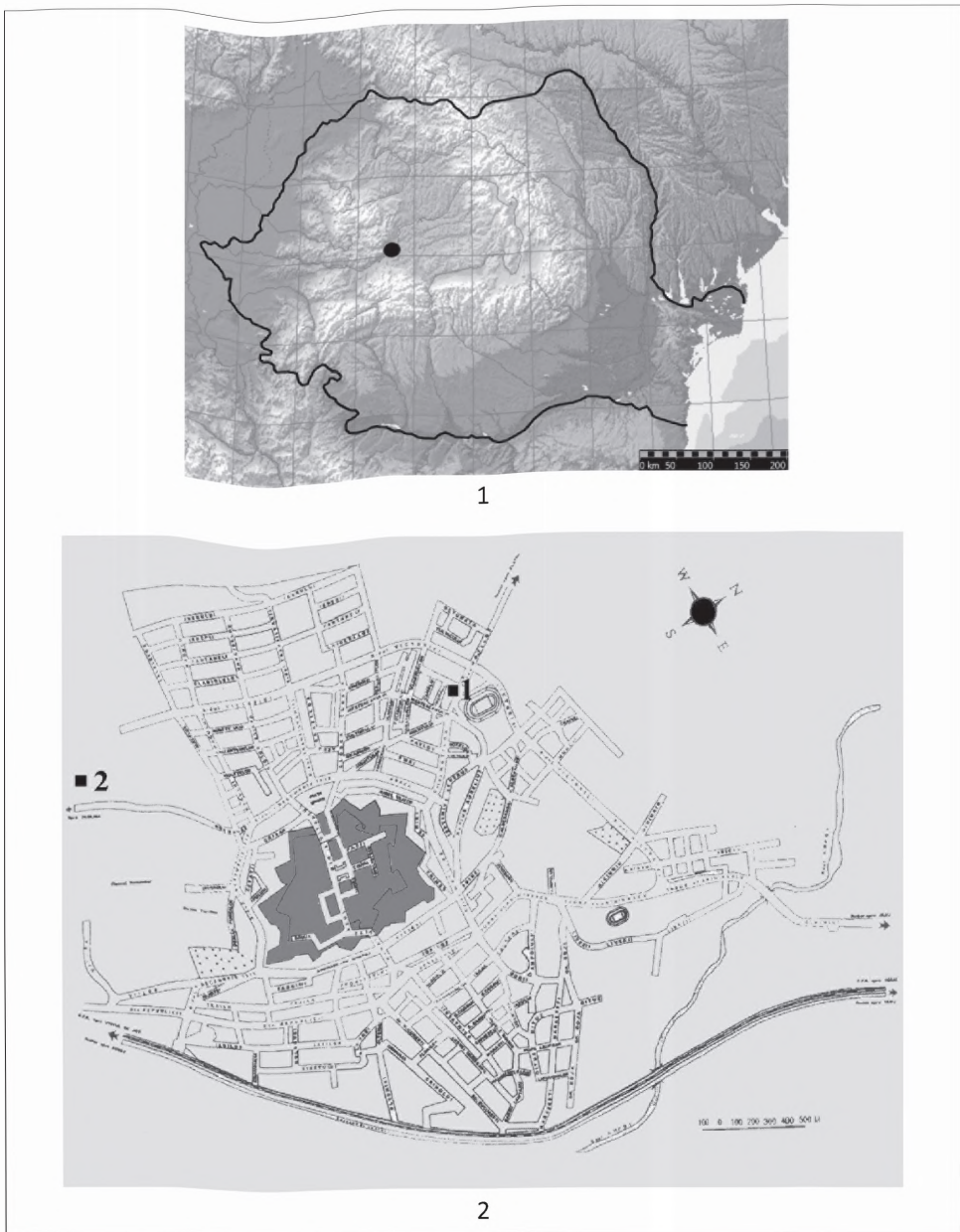
L. Zăpârțan, *Contribuții la critica teoriilor elitare*, Cluj-Napoca, 1979.

ELITES AND CENTERS OF POWER IN TRANSYLVANIA IN THE SECOND HALF
OF THE 9TH CENTURY – THE FIRST ONE OF THE 10TH CENTURY
AN ANALYSIS OF THE ARCHAEOLOGICAL VESTIGES
FROM THE TOWN OF ALBA JULIA TERRITORY

Abstract

I have tackled the question of the elites and centers of power in Transylvania in the second half of the 9th century – the first one of the 10th century, in 2012 too, the moment I have proposed a series of criteria that may underlie the working methodology. The elites setting up (especially those ones of the early Middle Ages) is a question that must be investigated not only from a historical point of view but also from a sociological one as sociology has specific researching and interpreting methods which can offer a series of explanations and answers to questions that archeology cannot survey to.

Social structure and stratification, elite/ elites and centers of power are unfortunately researching subjects still out of the majority of the Romanian specialists' interest even they are dealing with the early Medieval Ages. The so far results of the archaeological researches within the town of Alba Julia territory turn it into the most complex early medieval objective in Transylvania: a dense historic settlement, a great number of archaeological sites, and a large variety of artifacts, as well as a complex stratigraphy and extremely interesting archaeological contexts.

Pl. I. Dispunerea oraşului Alba Iulia pe teritoriul României (1); Harta oraşului Alba Iulia cu dispunerea cimitirelor de la Alba Iulia Staţia de Salvare – Faza I (1) şi Alba Iulia – Izvorul Împăratului (2) (prelucrare şi adaptare hartă după Ciugudean, Pinter, Rustoiu 2006) (2). / Location of Alba Iulia on the Romanian territory (1); Alba Iulia. Location map of the cemeteries from Staţia de Salvare – Phase I (1) and Izvorul Împăratului (2) (map adapted after Ciugudean, Pinter, Rustoiu 2006) (2).

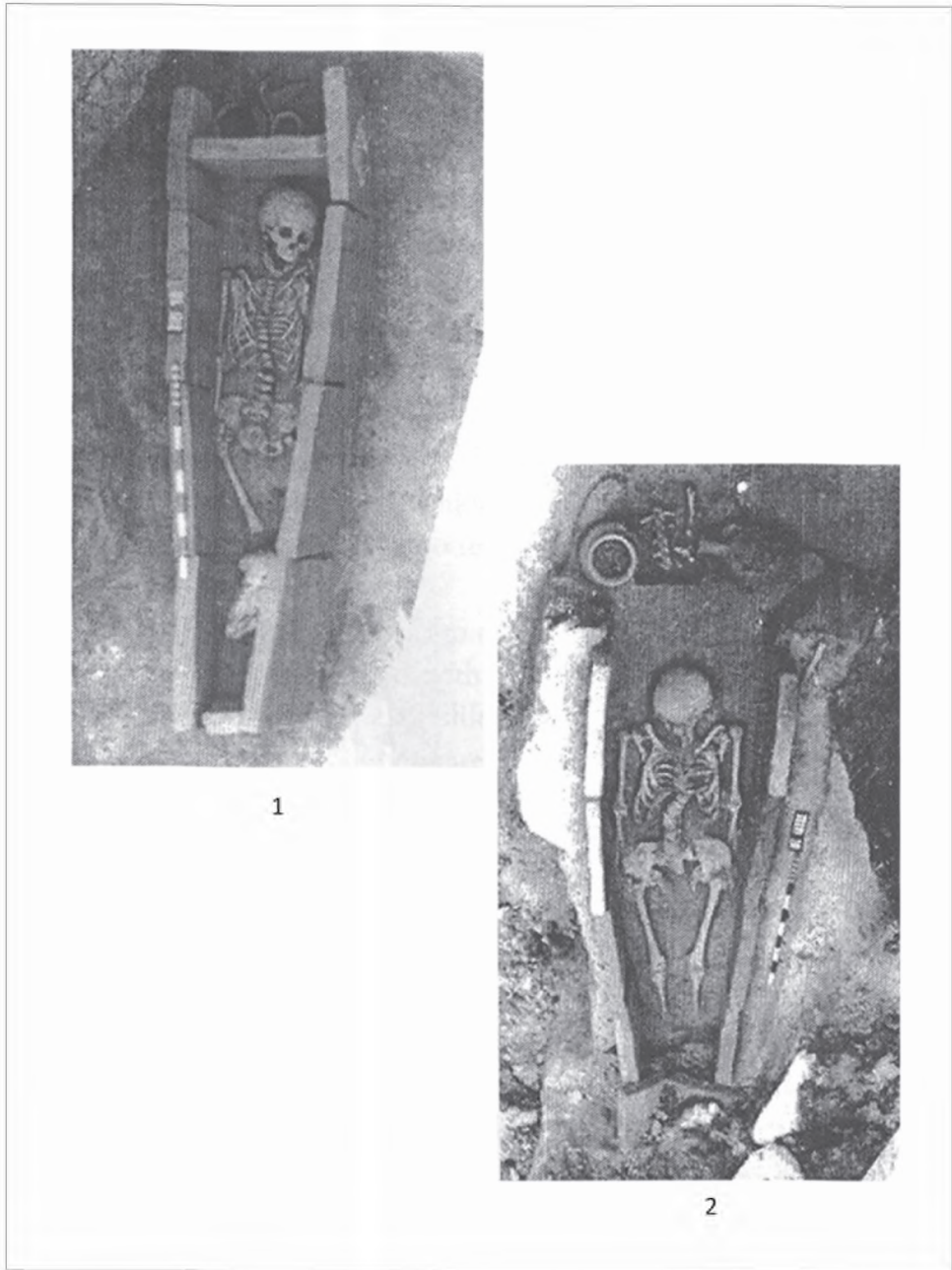

- morminte cu sicrie de lemn
- ▬ morminte cu ciste din cărămizi
- morminte placate cu cărămizi, bolovani de râu, lespezi de calcar

1. Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I

2. Alba Iulia – *Izvorul Împăratului*

Pl. II. Alba Iulia. Morminte cu amenajări speciale/complexe: morminte cu sicrie de lemn, morminte cu ciste din cărămizi, morminte placate cu cărămizi, bolovani de râu, lespezi din calcar. / *Alba Iulia. Tombs with special arrangements: coffin burials, brick cist burials, stone plate burials.*

Pl. III. Cimitirul de la Alba Iulia – Stația de Salvare – Faza I. (1–2) Tipuri de morminte cu ciste din cărămizi romane refolosite (după Ciugudean 1996, Ciugudean 2006). / Alba Iulia – Stația de Salvare – Phase I. (1–2) Brick cist burials types (after Ciugudean 1996, Ciugudean 2006).

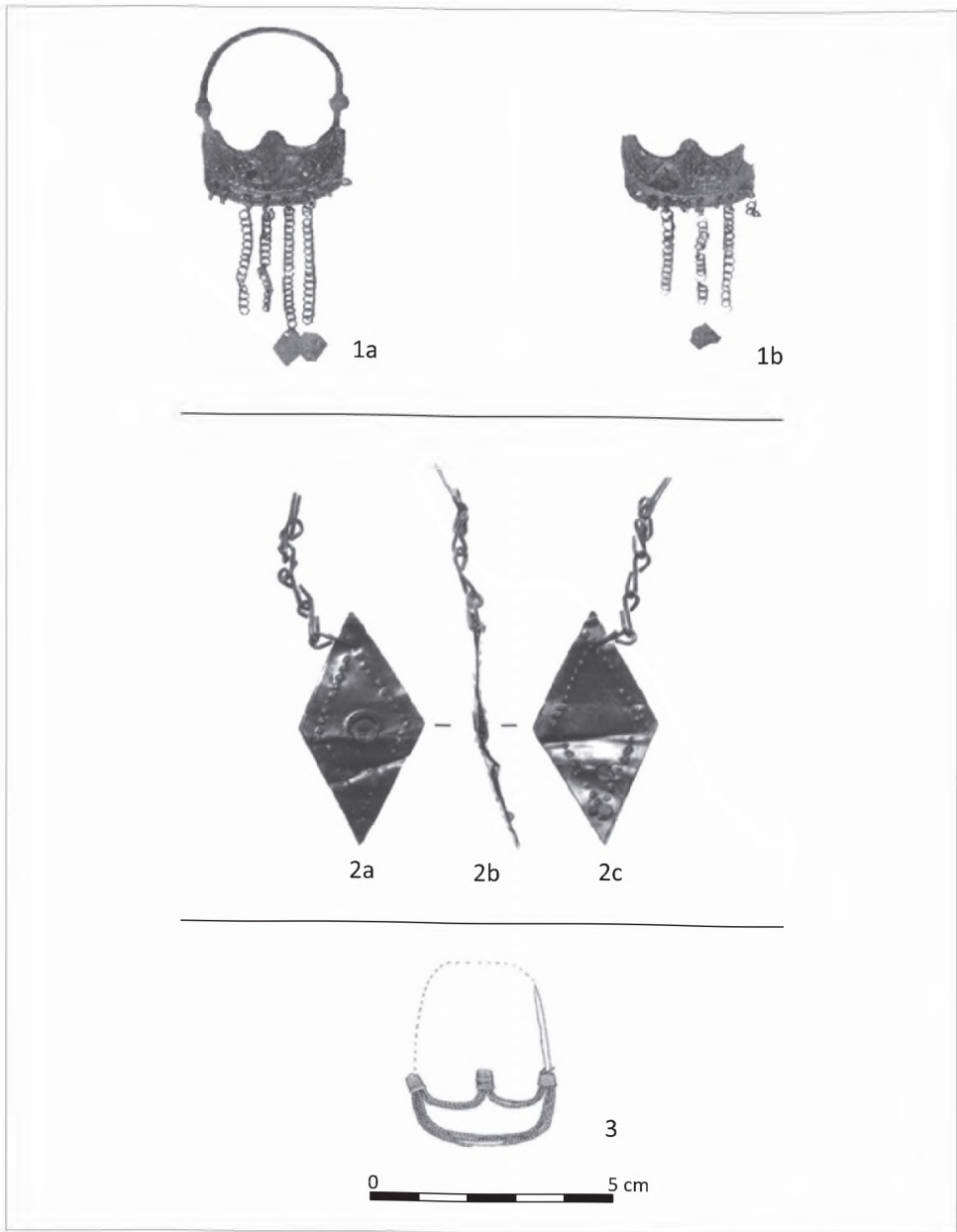

1. Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I

2. Alba Iulia – *Palatul Episcopal*

Pl. IV. Alba Iulia. Tipuri rare de artefacte metalice (podoabe) descoperite în contexte funerare. / *Alba Iulia. Rare types of metal burial artifacts.*

Pl. V. Tipuri rare de cercei. Cimitirul de la Alba Iulia – Stația de Salvare – Faza I (după Ciugudean, Dragotă 2002) (1a–1b). Alba Iulia Palatul Episcopal (după Marcu Istrate 2008 și Marcu Istrate 2009) (2a–2c, 3). / Rare types of earrings. Alba Iulia – Stația de Salvare – Phase I (after Ciugudean, Dragotă 2002) (1a–1b). Alba Iulia Palatul Episcopal (after Marcu Istrate 2008 and Marcu Istrate 2009) (2a–2c, 3).

■ bronz

● argint

? aur

1. Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I

2. Alba Iulia – *Izvorul Împăratului*

3. Alba Iulia – *Palatul Episcopal*

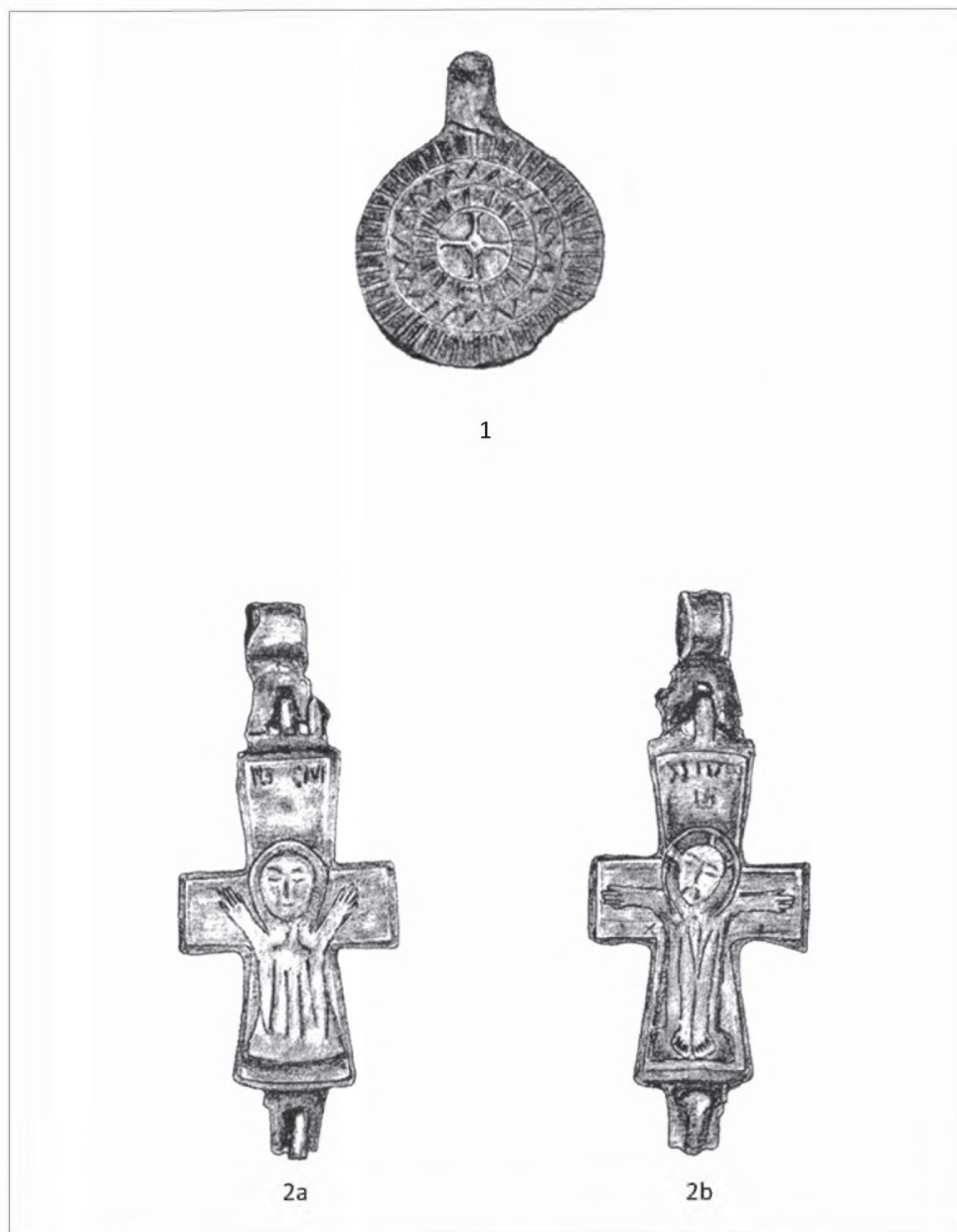
Pl. VI. Alba Iulia. Tipul de metal din care sunt confecționate artefactele descoperite în contexte funerare. / *Alba Iulia. The material of the metal artifacts in the funerary inventory.*

1. Alba Iulia – Stația de Salvare – Faza I

2. Alba Iulia – Izvorul Împăratului

Pl. VII. Alba Iulia. Cruci pectorale și pandantive decorate cu motive cruciforme descoperite în contexte funerare. / Alba Iulia. Pectoral crosses and pendants decorated with crosses discovered in funerary contexts.

Pl. VIII. Pandantiv din plumb (desen) descoperit în cimitirul de la Alba Iulia *Stația de Salvare* – Faza I (după Moga 2007) (1). Cruciuliță relicvar (desen) descoperită în cimitirul de la Alba Iulia – *Izvorul Împăratului* (după Moga 2007) (2a–2b). / Lead pendant (drawing) found at Alba Iulia – *Stația de Salvare* – Faza I (after Moga 2007) (1). Reliquary cros (drawing) found at Alba Iulia – *Izvorul Împăratului* (after Moga 2007) (2a–2b).

● ulcior / vas amforoidal

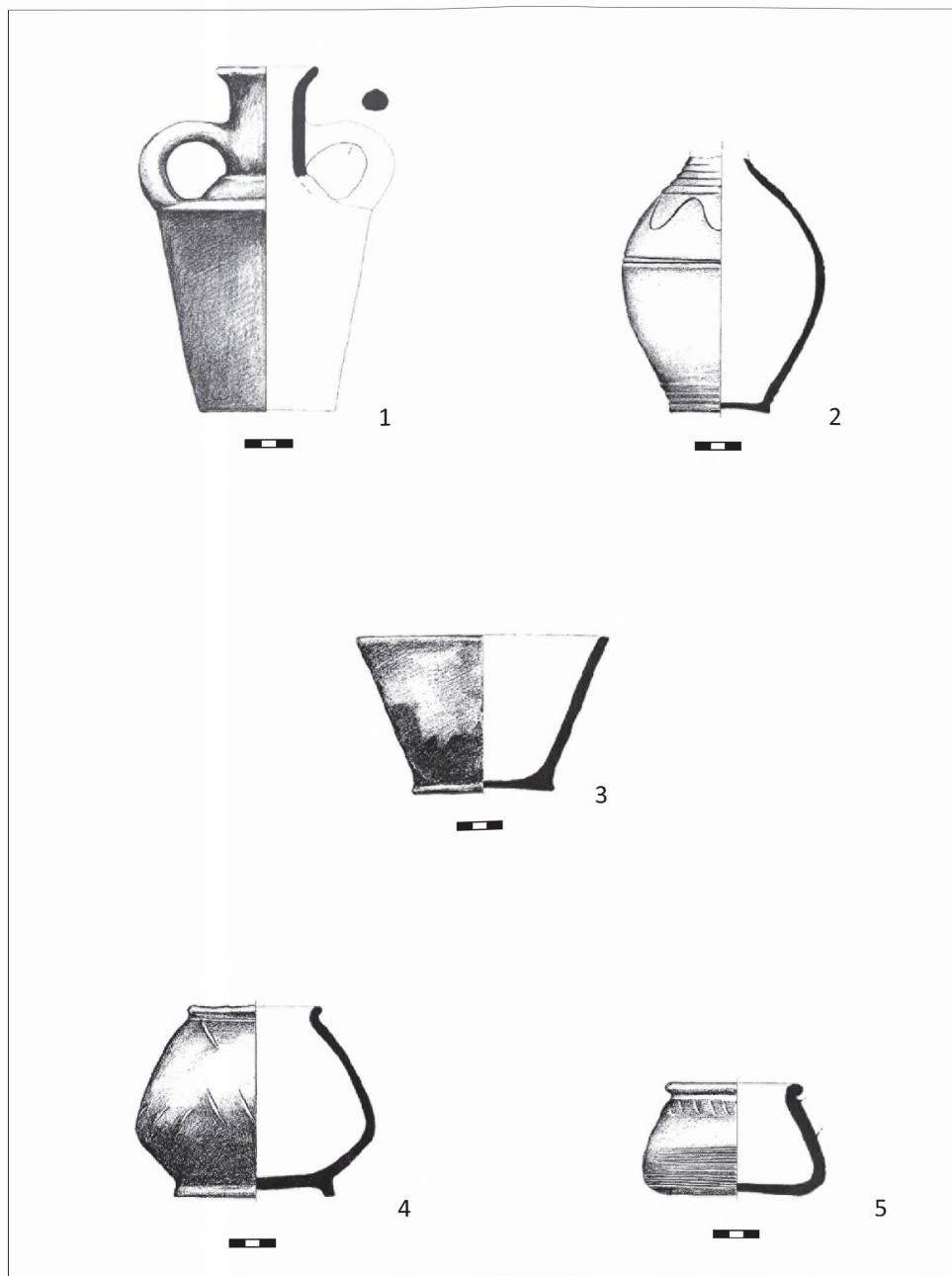
● strachină

■ cană / pahar

1. Alba Iulia – Stația de Salvare – Faza I

2. Alba Iulia – Izvorul Împăratului

Pl. IX. Alba Iulia. Forme ceramice rare descoperite în contexte funerare. / Alba Iulia. Rare pottery forms in the funerary inventory.

Pl. X. Forme ceramice rare descoperite în cimitirul de la Alba Iulia – Stația de Salvare – Faza I: (1–2) ulcioare/vase amforoidale, (3) strachină, (4–5) căni/pahare (după Ciugudean 2007). / Rare pottery forms found at Alba Iulia – Stația de Salvare – Phase I: (1–2) jugs/amphora type vessels, (3) dish, (4–5) cups (after Ciugudean 2007).

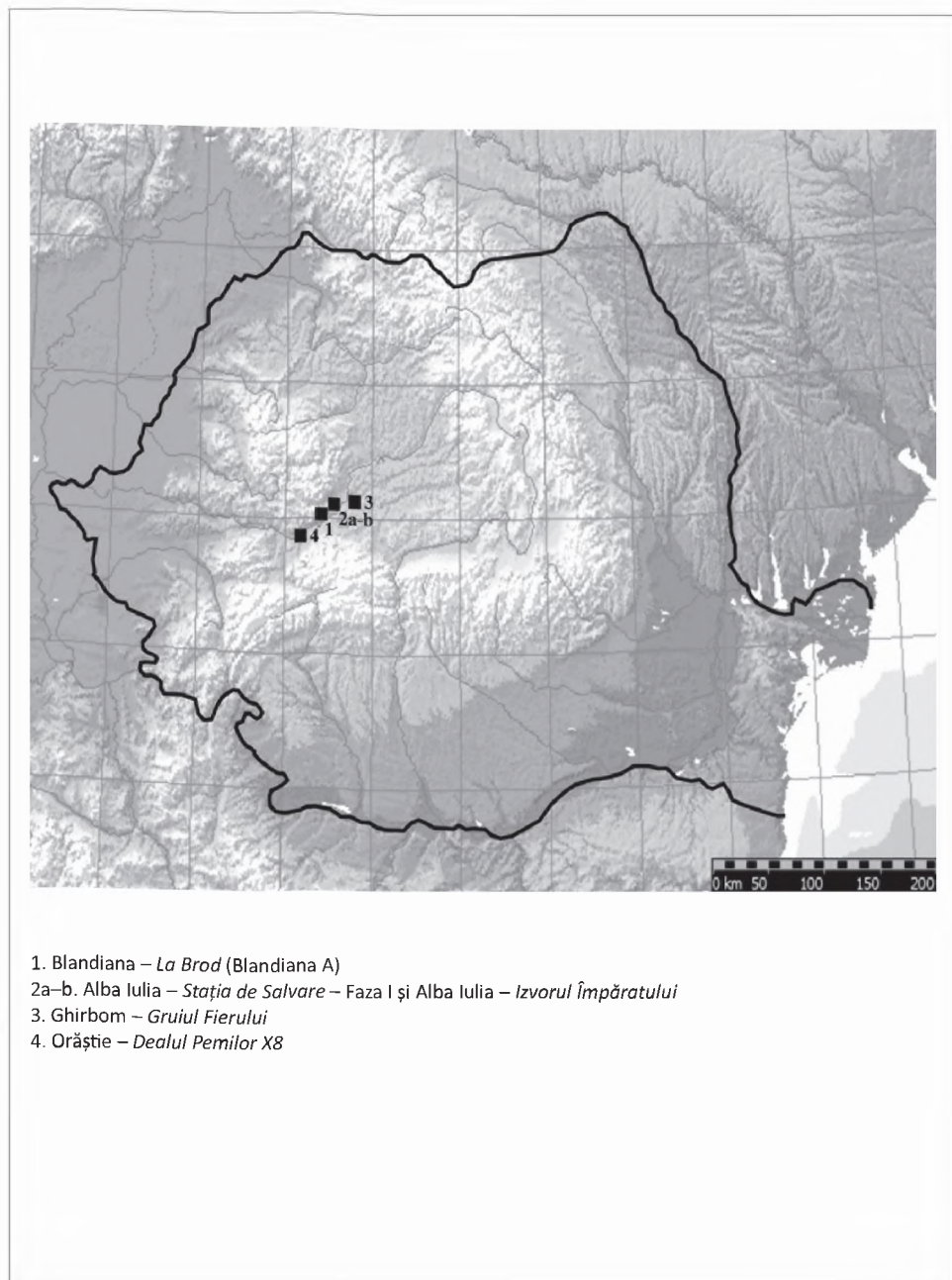
■ cuțite

1. Alba Iulia – Stația de Salvare – Faza I

2. Alba Iulia – Izvorul Împăratului

Pl. XI. Alba Iulia. Arme (cuțite) descoperite în contexte funerare. / Alba Iulia. Weapons (knives) in the funerary inventory.

Pl. XII. Cimitire din a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X de pe cursul mijlociu al Mureșului. / *Location map of the cemeteries from the middle course of the Mureș river (second half of the 9th – first half of the 10th centuries).*

INVESTIGAȚII ARHEOLOGICE LA BISERICA REFORMATĂ DIN IERMATA NEAGRĂ (JUD. ARAD)*

Florin Mărginean, George P. Hurezan, Victor Sava**

Cuvinte cheie: biserica reformată, Iermata Neagră, ev mediu, morminte, județul Arad

Keywords: Reformed church, Iermata Neagră, the Middle Ages, graves, Arad County

Localizarea și existența bisercii parohiale medievale din Iermata Neagră (*Gaumad, Garmad, Fekete Gyarmath*) a fost confirmată datorită frescelor (re) descoperite în anul 2000 pe peretele sudic al navei. Pornind de la acest reper cronologic oferit de martorii iconografiei medievale a monumentului, a rămas în sarcina arheologiei medievale stabilirea planimetriei inițiale a acesteia și transformările suferite.

Începerea primelor investigații arheologice la biserica reformată din Iermata Neagră au fost determinate de necesitatea demarării unor lucrări de reparație și restaurare ale monumentului¹. Cu ocazia realizării unui studiu geotehnic am putut efectua două sondaje arheologice pe latura nordică și sudică a bisericii, în porțiunile în care fisurile din elevația monumentului sugerau probleme de statică. Rezultatele acestui diagnostic arheologic sumar ne-au oferit oportunitatea prezentării monumentului medieval de la Iermata Neagră.

---

* Cercetare finanțată prin FONDUL SOCIAL EUROPEAN, Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, Axa prioritară nr.1 “Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice și dezvoltării societății bazate pe cunoaștere”, Domeniul major de intervenție 1.5 “Programe doctorale și post-doctorale în sprijinul cercetării”, Titlu: “MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, Contract: POSDRU 159/1.5/S/137832.

** Complexul Muzeal Arad, e-mail: finnlands@yahoo.com; gphurezan@yahoo.com; sava_vic@yahoo.com.

¹ Colectivul de cercetare a fost compus din: George P. Hurezan (responsabil științific), Florin Mărginean, Victor Sava (CM Arad) și arhitect Tamás P. Émodi (Eparhia Reformată Piatra Craiului).

Localizare geografică

Accesul spre Iermata Neagră se face prin drumul comunal 119, care se desprinde din drumul european E 671 (fig. 1). Situl este poziționat la 150 m SE de digul râului Crișul Negru, și la circa 15 m nord de un vechi braț mort al aceluiași râu (v. pl. 1). Unitatea geografică căreia îi aparține este Câmpia Crișurilor.

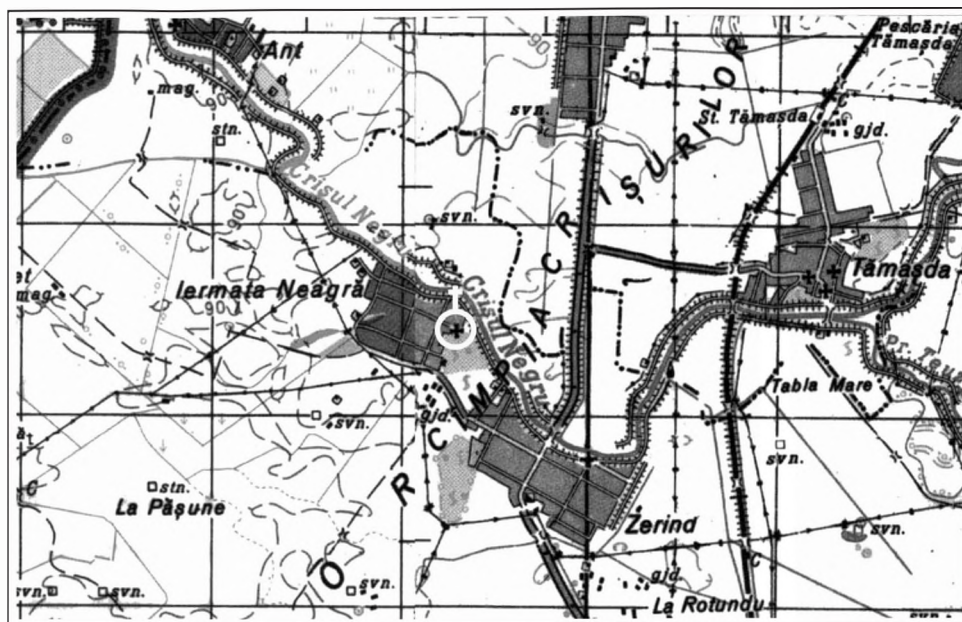

Fig. 1

Date istorice

Satul apare menționat în scrierile călugărului Rogerius printr-un personaj Waydam de Geroth, legat de invazia tătară, însă fără să fie menționată existența unei biserici², care însă ar putea fi doar presupusă. Parohia apare în documente pentru prima dată în registrele de dijmă papală între anii 1332–1333 și 1336–1337, prin preoții Nicolae³ și Elias (Ilie)⁴, care plăteau o sumă de șase groși anual. Biserica făcea parte din arhidiaconatul de Coleșer, aflată în dieceza de Oradea. În opinia mai veche a lui Rácz, bisericii de la Iarmata i s-a atribuit, în anul 1555, statutul de filie a parohiei din Zerindul Mare⁵. Existența unei

² Rogerius 2006, 80, 85.

³ DIR C, XIV, III, 57, 60, 97.

⁴ DIR C, XIV, III, 57, 60, 97, 107, 118.

⁵ Rácz 1880, 182–183.

reprezentări a Sf. Gheorghe a fost considerată un indiciu probabil al hramului acestei biserici. În realitate biserica era închinată Sfintei Fecioare, lucru dovedit de una dintre inscripțiile din biserică⁶.

Structura actuală a bisericii reformate are la bază un edificiu medieval, transformat în etape succesive, până în secolul al XIX-lea. Cele mai multe informații despre monument și intervențiile de refacere și prelungire a acestuia ne parvin după secolul al XVIII-lea⁷.

Dovada existenței unui monument medieval la Iermata au reprezentat-o frescele de pe peretele sudic al navei, redescoperite în anul 2008⁸. Pictura murală acoperită a fost considerată pierdută în secolul trecut. Specialiștii au datat pe baza analogiilor fresca de la Iermata Neagră în a doua jumătate a secolului al XIV-lea⁹.

Scopul proiectului

Cercetarea arheologică preventivă a fost determinată de necesitatea realizării unui studiu geotehnic, și deopotrivă de necesitatea confirmării arheologice a informațiilor istorice și de artă cu privire la monumentul de la Iarmata Neagră. Acestea vor constitui etape necesare în vederea obținerii avizelor pentru începerea lucrărilor de reparații și restaurare ale monumentului. În acest sens s-au efectuat două sondaje, unul pe latura nordică S01 (3/2m) și altul pe latura sudică S02 (2,5/2 m), în porțiunile de la care vechea biserică a fost prelungită în epoca modernă spre vest și est. Acest lucru ne-a fost indicat de crăpăturile existente în elevația pereților actualei biserici.

Cele două sondaje arheologice efectuate au avut scopul de a delimita structura inițială a bisericii suprapuse de cea actuală. Astfel, pe latura nordică a fost surprinsă cezura dintre biserica inițială și prelungirea vestică a acesteia, care a suprapus colțul de nord-vest al bisericii romanice, la care s-a adosat ulterior un contrafort oblic de cărămidă (pl. 5/1–4). Sondajul de pe latura sudică a identificat fundația de cărămidă a primei biserici cu un contrafort de cărămidă dispus perpendicular, probabil pe umărul de sud-est al acesteia, precum și cezura dată de prelungirea estică a vechii biserici (pl. 5/5–8). În jurul bisericii medievale a funcționat cu certitudine un cimitir, în săpătură fiind descoperite trei morminte.

Stratigrafia a fost puternic deranjată, atât de gropile de morminte în nivelele inferioare, cât și de intervențiile ulterioare legate de refacerea și prelungirea edificiului.

⁶ Rusu, Hurezan 2000, 108.

⁷ Rusu, Hurezan 2000, 109.

⁸ Lángi, Mihály 2002, 36–37.

⁹ Rusu, Hurezan 2000, 111.

Alte elemente păstrate din biserica medievală au fost descoperite la exterior, pe paramentul sudic al navei. Analiza de parament¹⁰ a dus la redescoperirea unui șir de patru ferestre înguste cu ancadramente gotice (pl. 4/2–3), care au fost obturate probabil în momentul transformării lăcașului în biserică reformată. Dintre acestea a treia fereastră dinspre altar a avut afectată partea inferioară în momentul realizării unui șir nou de ferestre, mai mari, la noua biserică.

Circumstanțele și datele obținute din evaluări anterioare

Cu toate că este unul din puținele monumente care mai păstrează elemente medievale din județul Arad, fiind încă folosit, biserica din Iermata Neagră a rămas în afara câmpului cercetării arheologice, aceasta fiind prima intervenție de acest gen. Acest fapt este foarte important deoarece demararea lucrărilor de restaurare am putea obține recuperarea planimetriei inițiale a bisericii ridicate la Iermata Neagră în Evul Mediu.

Până în anul 2000 se știa de existența frescelor, doar dintr-o imagine păstrată la OMF¹¹ Budapesta, înscrisă de literatura de specialitate¹². Analizele de parament făcute în anul 2000 cu ocazia unor restaurări interioare au dus la redescoperirea frescelor pe peretele sudic al navei bisericii. Picturile murale se întind pe o suprafață de 7×2 m, fiind compuse din două panouri, din care unul reprezintă scena Mariei întreite (Sf. Ana, Sf. Maria și Iisus copilul), iar pe celălalt apare scena Sf. Gheorghe în luptă cu balaurul¹³.

Stratigrafia generală a sectoarelor cercetate

Stratigrafia de interes arheologic a fost puternic bulversată, sub nivelul gliei de circa 0,10 cm, în pământul brun amestecat cu bucăți de cărămidă și mortar au fost descoperite la adâncimi diferite fragmente ceramice medievale târzii și din epoca neolitică (cultura Starcevo Criș¹⁴). În jurul bisericii medievale a existat un cimitir, din care au fost descoperite trei morminte la adâncimea de 2,65 m. La -2,90 m s-a ajuns la pământul steril din punct de vedere arheologic, care este de culoare gălbui-argilos.

Prezentarea principalelor descoperiri

Caracterul restrâns al cercetărilor nu ne-a permis decât obținerea unor date preliminare, utile însă pentru investigațiile viitoare, care ar urma o dată cu începerea procedurilor de restaurare ale monumentului.

¹⁰ Realizată de arhitect Tamás Emödi, căruia îi mulțumim pentru sprijinul și informațiile puse la dispoziția noastră.

¹¹ OMF = Direcția Monumentelor Maghiare, Budapesta.

¹² Rusu, Hurezan 2000, 109.

¹³ Lángi, Mihály, 36–37.

¹⁴ Materialul se află în curs de prelucrare de către domnul Victor Sava.

Principalele cîstiguri imediate de natură științifică sunt: surprinderea cezurilor dintre părțile vechi ale bisericii și prelungirile din epoca modernă, aflarea nivelului de fundare al fundațiilor bisericii, precizarea stratigrafiei, înregistrarea contextelor funerare și recuperarea materialului arheologic. Prin executarea săpăturii arheologice preventive atât reprezentanții oficiali ai Parohiei reformate Iermata Neagră, cât și membrii comunității locale au putut conștientiza ideea importanței respectării legislației de protejare a patrimoniului local, în cazul de față al vechii bisericii a satului¹⁵.

În suprafața cercetată de 11 m², au fost descoperite o parte din substructurile primei biserici, precum și adăugirile ulterioare aduse edificiului medieval și modern. În S 01 s-a putut delimita colțul de nord-vest al primei biserici, la care s-a adosat ulterior un contrafort oblic de cărămidă (L = 1,22 m, l = 1,03 m). Din acesta s-a păstrat doar baza și umărul de fundare (l = 0,2 cm), talpa fundației fiind la -2,63 m. Talpa fundației navei în S 01 se află la -2,80 m și -2,75 în S 02, iar a prelungirii vestice la -2,90 m, față de vagris. Ulterior în epoca modernă s-a ridicat turnul clopotniță și prelungirea vestică a bisericii actuale. În S 02 s-a surprins sub zidul actualei biserici, un șir de cărămidă al unei centuri a fundației actualei biserici. În profilul estic al secțiunii a fost surprinsă latura vestică a unui contrafort adosat ulterior de cărămidă (L = 1,20 m). Acesta a fost dispus perpendicular pe această centură.

Materialul arheologic recuperat a constat mai ales în fragmente ceramice descoperite în nivele bulversate, fără nici o relevanță din punct de vedere stratigrafic. De asemenea, în pământul amestecat cu bucăți de cărămidă și mortar au fost descoperite mai multe oase umane dispartate, alături de fragmente ceramice premoderne și din epoca neolitică.

Cimitirul

În cele două sondaje au fost descoperite și trei morminte, două în S 01 (M 02 – parțial deranjat și M03) și unul (M 01) parțial deranjat în S 02.

M 01. Mormîntul a fost descoperit în colțul de nord-est al S 02, -2,65 m, lângă fundația de cărămidă a bisericii (pl. 6/1-2). Se pare că este vorba de mormîntul unui copil deranjat în cea mai mare parte, depus în decubit dorsal, orientat vest-est. Nu s-a putut delimita forma gropii sepulcrale, doar se poate preciza că în pământul de umplere al gropii pământul era amestecat cu pigmenți de cărămidă și mortar. S-au păstrat doar părți din calota craniană, oasele brațelor, coaste, vertebre și părți din bazin. În locul oaselor membrelor inferioare, lângă profilul estic al secțiunii s-a păstrat în poziție secundară partea superioară a unei calote craniene. Nu s-au descoperit piese de inventar funerar.

¹⁵ Ținem să aducem pe această cale mulțumiri preotului paroh și întregii comunități care a sprijinit acest demers.

M 02. A fost identificat în S 01, -2,65 m, între contrafortul oblic, de cărămidă, al primei biserici și profilul estic al secțiunii (pl. 6/3-4). Defunctul a fost deranjat în mare parte, doar craniul, latura stângă a toracelui și bazinul păstrându-se nederanjate. Acesta a fost așezat în decubit dorsal, cu brațul stâng întins pelângă corp, orientat vest-est și privirea spre stânga (nord). În pământul de umplere al gropii pământul era amestecat cu pigmenți de cărămidă și mortar, spre fundația bisericii păstrându-se oase umane dispartate, care puteau să aparțină defunctului. În cazul acestui mormânt s-a putut delimita doar latura nordică a gropii sepulcrale, restul fiind deranjat probabil de intervențiile de reparație și consolidare a edificiului din epoca modernă. Nu s-au descoperit piese de inventar funerar.

M 03. Singurul mormânt păstrat nederanjat a fost descoperit în colțul de nord-est al S 01, -2,82 m, surprins doar de la bazin în sus (pl. 6/5-6). Defunctul a fost depus în groapa sepulcrală în decubit dorsal, cu brațele întinse pe lângă corp și privirea spre stânga (nord), orientat vest-est. Nu s-a putut delimita foarte clar forma gropii și datorită faptului că latura nordică s-a aflat lângă profilul sondajului. Cert este însă faptul că, defunctul a fost depus într-un sicriu de lemn, din acesta păstrându-se mai multe cuie de fier, unul în zona brațului drept, altul în partea dreaptă a craniului și unul lângă umărul stâng. De asemenea, în pământul de umplere al gropii s-au păstrat fragmente de cărămidă și pigmenți de mortar. Nu s-au descoperit piese de inventar funerar.

Caracterul restrâns al cercetărilor nu ne permite în acest stadiu să spunem prea multe despre întinderea și fazele de înhumare ale defuncțiilor. Inhumarea defuncțiilor orientați vest-est, lipsa inventarului funerar ne sugerează faptul că regulile creștine au fost respectate de membrii comunități în perioada medievală.

Elemente de cronologie

Satul apare menționat în scrierile călugărului Rogerius, legate de invazia tătară, fără a fi consemnată și existența bisericii la momentul 1241. Parohia apare în documente pentru prima dată în regsitrele de dijmă papală așa cum aminteam mai sus.

Cele mai importante elemente păstrate din edificiul medieval sunt frescele, redescoperite în anul 2000 pe perețele sudic al bisericii. Specialiștii au datat pe baza analogiilor fresca de la Iermata Neagră în a doua jumătate a secolului al XIV-lea¹⁶. Există deja o analiză asupra stilului și celui care a executat pictura, din care cauză ne vom raporta la concluzile deja enunțate, oricum foarte importante pentru înțelegerea întregului ansamblu¹⁷.

¹⁶ Rusu, Hurezan 2000, 111.

¹⁷ Lángi, Mihály, 36-37; Rusu, Hurezan 2000, 111.

Concluzii

Primele investigații arheologice ne-au permis să surprindem părți din fundațiile bisericii medievale și de asemenea, prin descoperirea celor trei morminte dovezi ale funcționării unui cimitir în jurul acestui edificiu ecleziastic. Stabilirea unei cronologii în lipsa inventarului funerar s-a putut face pe baza contextelor identificate în săpătură, ceea ce a permis o datare a mormintelor ulterioară primei faze de existență a bisericii medievale. Foarte posibil o dată cu trecerea edificiului la cultul protestant să fi încetat și înhumările.

Dat fiind caracterul restrâns al cercetărilor noastre, deocamdată nu ne putem pronunța în privința planimetriei și datării fazelor de construcție ale bisericii medievale, suprapuse de actuala biserică reformată. Se poate doar presupune că se încheia pe latura estică printr-o absidă semicirculară (v. pl. 2/2), tipică construcțiilor de cărămidă de la finalul epocii romanice cu analogii în spații apropiate¹⁸. Nu trebuie exclusă, deși ne păstrăm rezervele, în ceea ce privește o posibilă variantă cu altar poligonal¹⁹. Pe latura vestică, datorită turnului actual, până nu se vor face cercetări arheologice nu vom putea vorbi despre existența a altor elemente sau faze constructive. Cert rămâne doar faptul că cele două contraforturi adosate la colțurile navei au fost ridicate la un moment dat, cel mai probabil datorită unor probleme de statică, care puteau fi cauzate și de boltirea navei²⁰ sau construirea turnului pe fațada vestică.

BIBLIOGRAFIE

Avram 2006,

Al. Avram, *Arhitectura romanică din nord-vestul României*, Sibiu, 2006.

Dávid 1974,

K. Dávid, *Az Árpád-Kori Csanád vármegye művészeti topográfiaja*, Budapest, 1974.

DIR, C, XIV, III, 1954,

Documente privind istoria României, C. Transilvania, sec. XIV, vol. III, București, 1954.

Lángi, Mihály 2002,

J. Lángi, F. Mihály, *Erdély falképek és festett faberendezések*, I, Budapest, 2002.

Mărginean 2007,

F. Mărginean, *Biserica romanică de la Tauș*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, IV, Satu Mare, 2007, 95–105.

Rogierius 2006,

Rogierius, *Carmen miserabile* (Cântecul de jale), Oradea, 2006.

¹⁸ Dávid 1974, ; Rusu, Hurezan 2000; Szatmári 2005; Avram 2006; Mărginean 2007.

¹⁹ Rusu, Hurezan 2000, 111.

²⁰ Rusu, Hurezan 2000, 111.

Rusu, Hurezan 2000,

A. A. Rusu, G.P. Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000.

Rácz 1880,

K. Rácz, *Zarándi egyházmegye története*, 1880.

Szatmári 2005,

I. Szatmári, *Békés megye középkori templomai*, Békéscsaba, 2005.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT THE REFORMED CHURCH FROM IERMATA NEAGRĂ (ARAD COUNTY)

Abstract

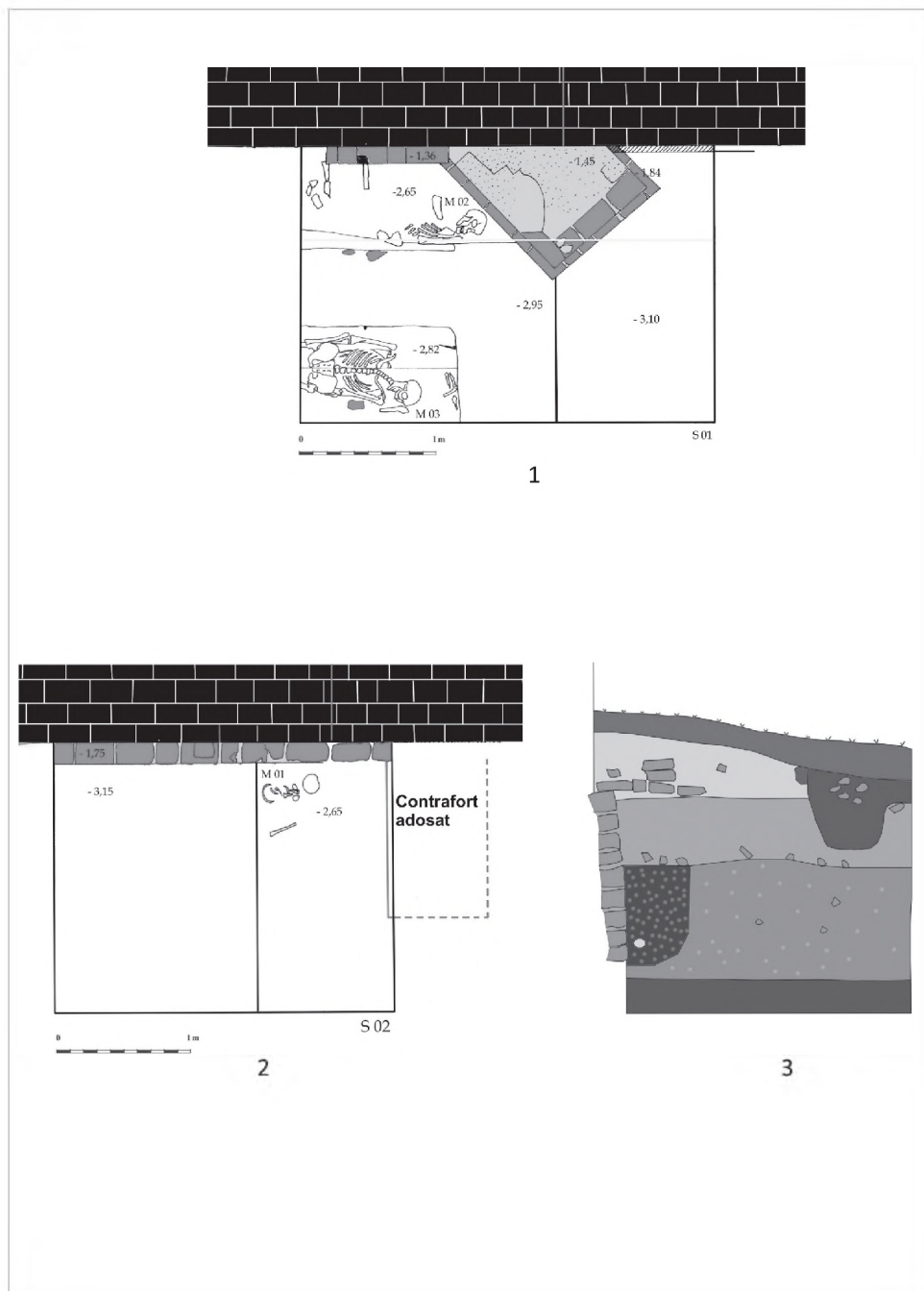
The article represents a brief report on the archaeological investigations at the Reformed Church from Iermata Neagră occasioned by the geotechnical study there. The planimetry and the medieval stages of the church survey, as well as the impact of the modern restoration on the church were the research objectives.

It is already known that on the southern side of the church nave fragments of fresco from the second half of the 14th century are still preserved. All this above were clear signs of the existence of certain remains of the medieval church structure, which are less known due to its modification in the course of time, and have been partly identified through the archaeological tests there.

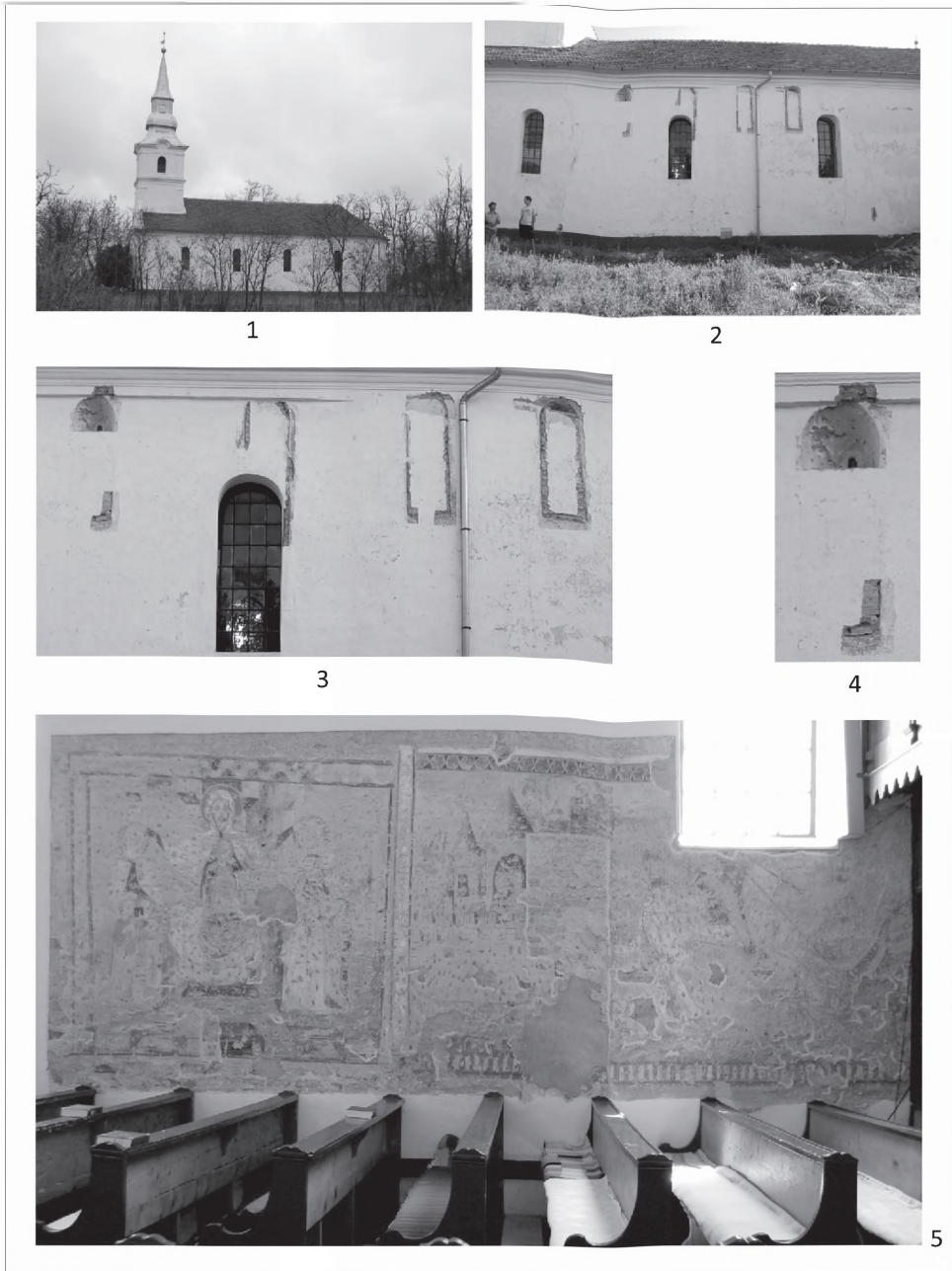

Pl. 1. Localizarea bisericii după *Ridicarea Iosefină* (1763–1783); Hartă cu localizarea și coordonatele geografice ale localității Iermata Neagră (N46o 38.202', E 21o 30.284'). / *The Church location according to Military Mapping Survey of Austria-Hungary (1763–1783); Location and geographic coordinates of Iermata Neagră (N46o 38.202', E21o 30.284')*.

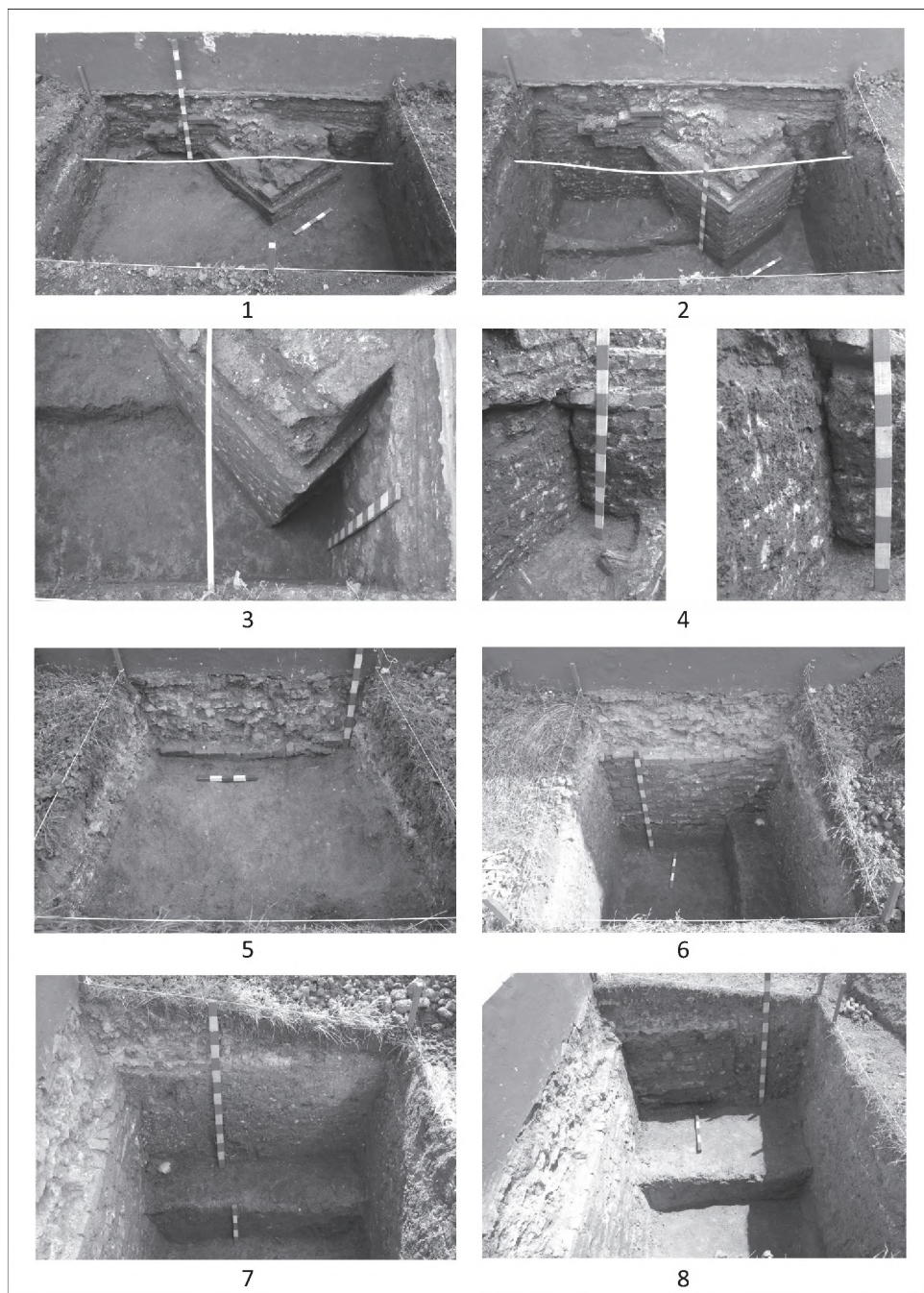

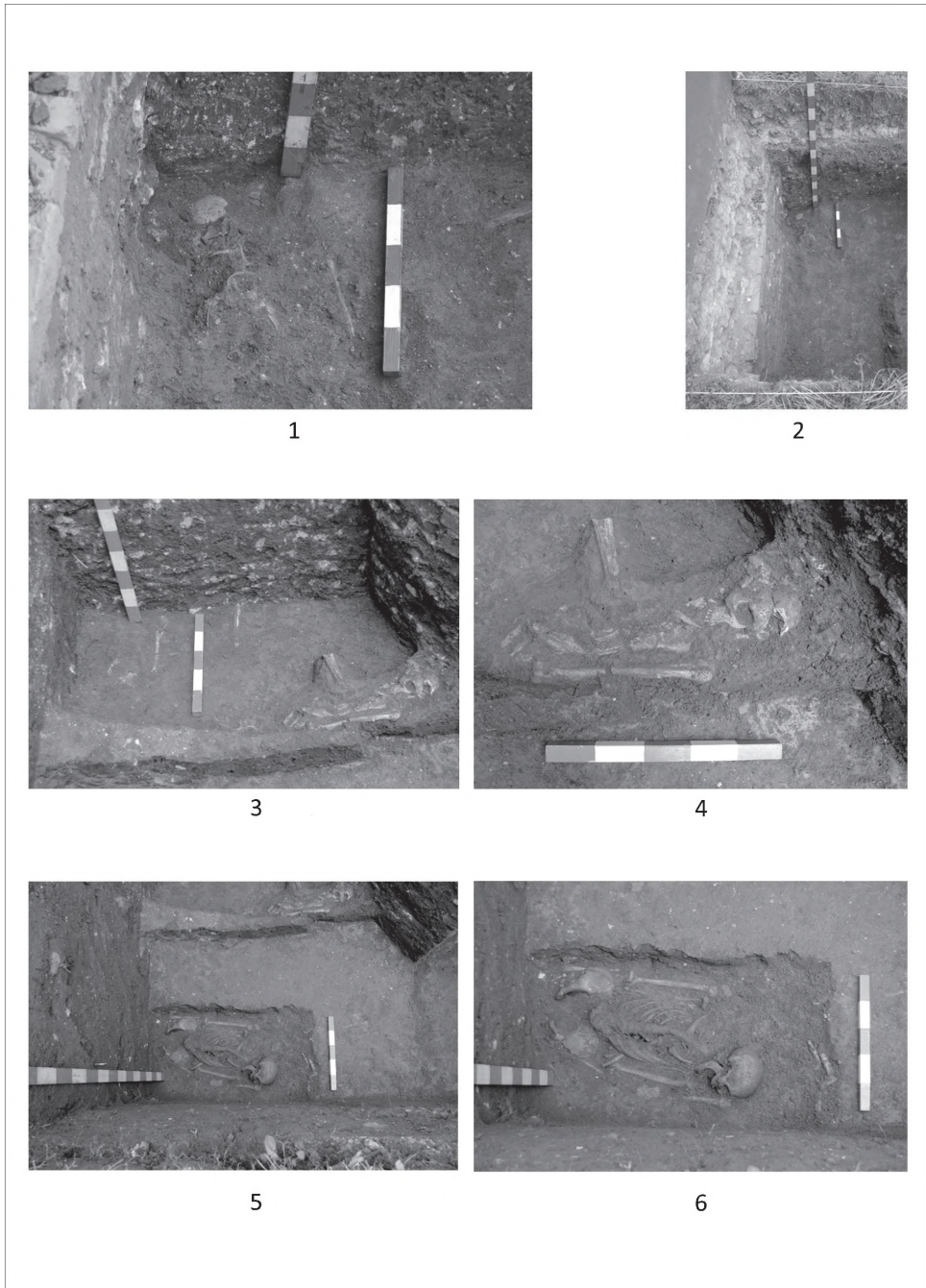
Pl. 3. 1–2. Planuri generale secțiuni: S 01 și S 02; 3. Profil vestic al secțiunii S 02. / 1–2. S 01 and S 02 general layouts; 3. S 02 western profile.

Pl. 4. Imagine cu biserica reformată Iermata Neagră (1), ancadramentele ferestrelor medievale de pe latura sudică (2–4) și fresca de pe peretele sudic al bisericii (5). / *Reformat Church of Iermata Neagră (1); medieval windows frames on the southern side (2-4); the fresco on the church southern wall (5).*

Pl. 5. Sondajul de pe latura sudică – S 02 și nordică – S 01 a bisericii. / *The test excavation on the church southern side – S02, and the northern one – S 01.*

Pl. 6. Cimitirul: M 01 (1-2), M 02 (3-4) și M 03 (5-6). / *The graveyard: M01 (1-2), M02 (3-4), and M03 (5-6).*

OPERAȚIUNI DE DIAGNOSTIC ARHEOLOGIC ÎN SPAȚIUL MONTAN AL BANATULUI

Dumitru Țeicu*

Cuvinte cheie: Banat, diagnostic arheologic, eneolitic, secolele IV–XV

Keywords: the Banat, archaeological diagnosis, Eneolithic, the 4th–15th centuries

Proiecte de amenajare a unor parcuri eoliene în spațiul montan al Banatului au oferit oportunități de cercetare arheologică preventivă din Munții Semenicului și Munții Cernei până în Clisura Dunării și Valea Carașului. Operațiuni de diagnostic arheologic, parte a cercetării arheologice, s-au derulat la Gărâna–Văliug¹ pe pășunile alpine ale Munților Semenic, la Cornea-Domașnea-Plugova² și la Cornereva³ în Munții Cernei, la Pojejena⁴, Sfânta Elena⁵ și Gârnice⁶ în culoarul dunărean, la Răcășdia⁷, Ciclova–Ilidia⁸, Ciuchici⁹ și Vrani¹⁰ în piemontul Oraviței și Câmpia Carașului.

Operațiunile de diagnostic arheologic au avut loc în bună parte în spațiul montan din sudul Banatului, după cum sugerează de altminteri și poziționarea în peisajul geografic a șantierelor arheologice mai sus invocate. Apelul la sursele istorice, la toponimie, surse numismatice și descoperiri arheologice fortuite, consemnate în istoriografia recentă¹¹, au constituit premisele diagnosticului

---

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii nr. 10, e-mail: teicudumitru@gmail.com.

¹ Contract nr. 992/14.07.2011; Responsabil științific Caius Săcărin.

² Contract nr. 969/08.07.2011; Responsabil științific Dumitru Țeicu.

³ Contract nr. 1098/08.08.2011; Responsabil științific Dumitru Țeicu.

⁴ Cercetări derulate în anul 2011. Contract nr. 1/25.01.2011; Responsabil științific Caius Săcărin.

⁵ Cercetări derulate în anul 2012; Responsabil științific Adriana Radu.

⁶ Cercetări de diagnostic arheologic derulate în anul 2010. Responsabil științific Adriana Radu.

⁷ Cercetări de diagnostic arheologic derulate în anul 2011. Responsabil științific Dumitru Țeicu.

⁸ Cercetări de diagnostic arheologic în cadrul proiectului de amenajare a parcului eolian Ciclova Română. Responsabil științific Ovidiu Bozu.

⁹ Cercetări de diagnostic arheologic în cadrul proiectelor de amenajare a parcurilor eoliene Ciuchici I și Ciuchici II din anul 2011. Șantier coordonat de Dumitru Țeicu.

¹⁰ Cercetări de diagnostic arheologic în cadrul contractului nr. 780/25.06.2009, responsabil științific Ovidiu Bozu.

¹¹ Luca 2004, 112.

documentar. Toponimele cu încărcătură istorică *Grădiște* bunăoară, întâlnit pe culmile Semenicolui la peste 1000 m altitudine, *Satu Bătrân* la Sfânta Elena, *Morminți* și *Săliște*¹² la Ciclova Română au constituit repere în operațiunile de diagnostic arheologic.

Descoperirile numismatice și de tezaure monetare de la Răcășdia¹³, Văliug¹⁴ și Ciclova Română¹⁵, a unui topor neolitic la Cornereva ori a depozitului de bronzuri de la Pojejena¹⁶ se înscriu în reperele istorice pe care s-au inițiat cercetările de arheologie preventivă din spațiul montan bănățean. Metodologic operațiunile de diagnostic s-au fundamentat pe cercetarea de teren, de tipul perieghezei arheologice, cu toate limitele sale inerente. Flexibilitatea acestui tip de investigație în terenul accidentat, cercetarea intruzivă pe microzonele în care se amplasau centralele eoliene și căile de acces conferă un mare avantaj acestei metode de diagnostic arheologic. Costurile reduse reprezintă un element subsidiar, ce nu poate fi neglijat în utilizarea perieghezei arheologice. În mai toate cazurile cercetarea intruzivă a completat, în diverse moduri, informația obținută prin periegheză arheologică. Demersul nostru în materialul de față vizează publicarea rapoartelor de cercetare arheologică de pe șantierele de la Răcășdia, Nicolinț, Coronini și Cornea.

Răcășdia

Răcășdia este situată pe trama estică a Depresiunii Oravița, paralela de 45°, delimitând hotarul nordic al satului. Geografic, așezarea se regăsește între câmpurile înalte ce fragmentează spațiul depresionar, care coboară dinspre Munții Aninei către Câmpia Carașului. Aceste câmpuri înalte au orientare nord-sud, fiind brăzdate de văile largi și domoale ale râurilor ce-și au obârșia din Munții Aninei. Hidrografia satului Răcășdia este dominată de valea pârâului Ciclova, de-a lungul căreia, de altminteri, s-a și structurat așezarea. Pârâurile Răcășdiuța și Valea Vraniului cu debit intermitent, care străbat printre câmpurile înalte, au același curs pe direcția NE-SV ca și pârâul Ciclova, ele delimitând decupajul geografic al zonei, una delimitând extremitatea nordică a intravilanului, cealaltă extremitatea de miazăzi. Dealul *Obana*, ce formează un câmp înalt, aflat pe hotarul nord-estic al satului, delimitează de altfel și valea pârâului Ciclova. Această zonă va fi afectată de două din parcelele ce formează parcul eolian de la Răcășdia. Intravilanul sudic este închis de un câmp înalt și de valea pârâului Vrani până la hotarul cu satul Ilidia. Aici se regăsesc alte două

¹² Gumă 1993, 256; Ioniță 1982, 180, 186. .

¹³ Bălănescu, Gudea 1983, 485–488.

¹⁴ Sabău 1958, 299; Velter 2002, 352.

¹⁵ Uzum, Țeicu 1981, 211–212.

¹⁶ Gumă 1993, 256.

parcele ale parcului eolian. Cercetarea de suprafață a vizat parcurgerea celor 269 ha pe care urmează a fi amplasat parcul eolian, din care doar 7,5 ha vor fi ocupate de lucrările de construcții și drumuri de acces.

Cercetările anterioare de teren au identificat o zonă intensă de locuire în lunca pârâului Ciclova, sub dealul Obana. Au fost delimitate aici locuiri dispărute din secolele III–IV d. Hr., o locuire din secolul al VIII-lea și vatra unui sat medieval din secolul al XIV-lea¹⁷. În zona așezării din secolul al IV-lea, alături de ceramica specifică, s-au găsit și urme ale activității metalurgice.

Tradiția locală a păstrat amintirea unor locuiri vechi și a unor cimitire pe *Dealul Poliției* și pe *Dealul Lațova*, un câmp înalt orientat est-vest, delimitat de pârâul *Vraniul Săc*, și constau din țigle arse inscripționate, ce sugerează o posibilă locuire romană. Având în vedere aceste acumulări de informații cu privire la arheologia zonei, operațiunile de diagnostic de teren s-au concentrat în zona Dealului Poliției și Lațova, unde au avut un caracter intruziv. Sondajele de pe Dealul Poliției n-au identificat complexe arheologice. Urmele sporadice de locuire, cu ceramică fragmentară atipică pot fi atribuite, probabil, primei epoci a fierului.

Cercetarea de teren în perimetrul impus de limitele investiției industriale nu a oferit răspuns la întrebările legate de locuirea din secolul al IV-lea de la Răcășdia, a cărei importanță deosebită este dată de descoperirile anterioare semnalate în istoriografie. O inscripție romană a fost găsită întâmplător pe dealul *Dumbrava* la începutul secolului trecut și în aceeași vreme a fost semnalată descoperirea de cărămizi romane cu inscripții pe coama dealului *Lațova*. În cursul anului 1963, în vecinătatea *Dumbravei*, s-a găsit un mare tezaur monetar din secolul al IV-lea din care s-au publicat părțile recuperate¹⁸. Toate mărturiile legate de epoca romană târzie, cercetate în perimetrul *Dealului Obana*, *Dumbrava* și *Lațova*, din care doar cele de sub Dealul Obana au o identificare precisă, sugerează existența unei locuiri dinamice și prospere, legate de economia de piață prin marea masă monetară venită din Imperiu în această zonă a piemontului Oraviței.

Nicolinț

Localitatea Nicolinț este situată în depresiunea Oravița pe cursul inferior al pârâului Vicinic, ce face parte din bazinul hidrografic al râului Caraș. Pârâul Vicinic, cu o direcție de curgere est-vest, formează, de la Macoviște, Ciuchici

¹⁷ Țeicu 1987, 341.

¹⁸ Novacovicu 2013, 112. Inscripția romană de la Dumbrava a fost dusă în satul învecinat Broșteni și folosită treaptă la casă, iar zona în care s-au găsit cărămizile de la Lațova este neprecizată. Pentru descoperirile monetare romane a se vedea: Gudea 1975, 183, nota 4; Gudea 1981, 484–490; Bălănescu, Gudea 1983, 485–488.

și până la Nicolinț, un bazinet. În zona satului Nicolinț, Valea Vicinicului se lărgeste, cursul devine sinuos, favorizând inundațiile. Dealul Ciuchiciului, cu altitudinea de 235 m, separă bazinetul pârâului Vicinic de bazinul Nerei. De altminteri, acest câmp înalt, fiind în același timp o cumpănă a apelor, separă cele două bazine hidrografice mari ale râurilor Caraș și Nera. Oportunitatea cercetărilor de teren a fost oferită de proiectul de amenajare a unui parc eolian în extravilanul comunei Ciuchici și a satelor aparținătoare Nicolinț, Macoviște și Petrilova. Suprafața afectată înscria circa 225 ha, din care doar 20 ha urmau să fie ocupate de construcții și drumuri de acces. Zona este una de dealuri cu înălțimi ce nu trec de 400 m, de-a lungul cărora se strecoară albia pârâului Vicinic, un afluent al Carașului. Investigații anterioare într-un proiect de regularizare a Vicinicului au identificat la Nicolinț, în punctele *Daia Parte*, *Crăguieț* și *Râpa Galbenbă*, așezări din prima epocă a fierului, din secolul al IV-lea d. Hr. și o necropolă din secolul al XII-lea¹⁹.

Operațiunile de diagnostic arheologic s-au derulat la Nicolinț de-a lungul luncii Vicinicului și pe dealul *Câmpul Nicolințului*, care delimitează spre nord, către localitatea Răcășdia, valea Vicinicului. S-au executat două secțiuni, notate în plan S_1 și S_2 pe panta terasei înalte care închide spre nord lunca Vicinicului: S_1 – cu dimensiunile de 10/1,50 m a fost orientată pe direcția est-vest; S_2 – a avut aceleași caracteristici 10/1,50 m lungime; orientată est-vest. Cercetările intruzive au verificat zonele de amplasament ale unei centrale. Ele au evidențiat urme de locuire din perioada hallstattiană, din secolul al IV-lea d. Hr. și ale unei așezări medievale (secolul al XII-lea). Stratigrafia secțiunii 1 are următoarea succesiune: stratul vegetal are o grosime de 15 cm; stratul de humus negru, cu complexe arheologice, are o grosime de 0,40 m; stratul de lut galben roșcat, începe de la adâncimea de 0,60 m, fiind steril din punct de vedere arheologic.

Cercetarea arheologică a identificat un complex de locuire hallstattian în extremitatea de vest a secțiunii S_1 . El avea o formă oval alungită. Materialul arheologic cuprinde în exclusivitate ceramică care, pe baza formelor și a facturii, poate fi atribuită primei epoci a fierului. Sporadic în cadrul secțiunii 1 a apărut și ceramică din perioada romană târzie (secolul al IV-lea). Au fost descoperite urme de locuire din veacul al IV-lea și din perioada medievală timpurie în S_2 , amplasată la jumătatea distanței între coama dealului și albia Vicinicului. N-au fost surprinse complexe arheologice închise, s-au descoperit doar un nivel masiv și compact de chirpic și ceramică, ceea ce denotă faptul că ne aflăm în preajma unor locuințe. Fragmentele din pereții locuințelor, din perioada romană târzie, se prezintă sub forma unor bucăți din lutuiala pereților, care mai păstrează încă amprenta unor nuiete mai groase împletite. Ele confirmă observații mai vechi

¹⁹ Radu, Țeicu 2003, 309–315.

făcute cu privire la structura de construcție a locuinței din secolul al IV-lea tot pe valea pârâului Vicinic, la Ilidia²⁰.

Ceramica din secolul al IV-lea, deși a fost găsită în stare fragmentară, îngăduie o prezentare tipologică, pe forme și factură. Din punct de vedere al facturii se întâlnesc categoriile de ceramică uzuală și de ceramică fină.

Ceramica uzuală are următoarele caracteristici:

- Pasta din care a fost lucrat vasul este de culoare brună, brun-cărămizie și cenușie. Aspectul pastei este cel mai adesea aspru, zgrunțuros. Calitativ predomină ceramica de culoare cenușie. – Formele, în măsura în care pot fi reconstituite, evidențiază următoarele categorii: oala fără mănuașă, castronul și strachina. Diametrul gurii măsurat la oale se înscrie între 15–20 cm.

- Caracterul fragmentar nu permite aprecieri cu privire la înălțimea vaselor. Vasele sunt simple, fără un decor specific.

- Ceramica cenușie fină se evidențiază prin aspectul său deosebit. Vasele sunt lucrate dintr-o pastă lutoasă fină, arsă compact până la nuanța cenușie. Ele au fost lucrate la roată rapidă, ceea ce le-a conferit o factură deosebită. Au fost reconstituite următoarele forme: oală, castron, vas de provizii. Spre deosebire de ceramica uzuală, vasele din această categorie au un decor lustruit sau incizat.

a) decorul lustruit se prezintă sub forma unor caneluri sau motive geometrice în rețea; b) decorul incizat cuprinde linii simple, în benzi și în valuri dispuse pe buză sau pe umerii vasului.

- Ceramica romană târzie din așezarea de la Nicolinț își găsește analogii, prin forme, factură și ornamente, în așezările din sudul Banatului de la Ilidia, Vrăniuț, Greoni, Ticvani și Moldova Veche²¹. Investigațiile de la Nicolinț au evidențiat o așezare de secolul al IV-lea d. Hr., care prin caracteristici se înscrie în ambientul general al vieții rurale din Banatul de sud.

Locuirea medievală timpurie suprapune nivelele de locuire din prima epocă a fierului și din perioada romană târzie, ceea ce denotă preferința pentru același ambient natural. Locuitorii au preferat terasa înaltă a Vicinicului, ferită de inundații, și au utilizat lunca pentru culturi agricole. Ceramica găsită, prin forme și factură, aparține perioadei secolelor XII–XIII. Au fost evidențiate câteva fragmente de cazane de lut, numite în istoriografie “de tip peceneg”, ceea ce oferă un jalon cronologic. Descoperirea așezării medievale este semnificativă pentru geografia istorică a Banatului montan deoarece oferă un reper pentru vatra unei așezări medievale înaintea știrilor scrise despre zonă. În același timp ea confirmă o locuire din aceeași perioadă localizată la circa 800–900 m spre vest, pe celălalt mal al Vicinicului. Caracteristicile habitatului din secolele XII–XIII de la Nicolinț confirmă o anume mobilitate a vetrei așezărilor, întâlnită

²⁰ Țeicu 1987, 341–342.

²¹ Bozu, El Susi 1987, 244 și urm, fig. 4–8; Bozu 1990, 155.

de altminteri pe tot cursul pârâului Vicinic, de la izvoare până la confluența cu râul Caraș²².

Cornea

Proiectul de evaluare arheologică de teren de la Cornea s-a derulat în zona de amenajare a unui parc eolian în hotarele comunelor Cornea, Domașnea, Mehadia pe culmile Munților Cernei, ce închid spre răsărit hotarul comunelor mai înainte invocate. Aspectul geografic al zonei este unul montan, cu culmi prelungi orientate nord-sud, ale căror înălțimi urcă uneori până la 1500 m²³. Diagnosticul de teren a vizat o suprafață de circa 800 ha, din care o suprafață de 10 ha era ocupată de construcții și o alta, de 10,42 ha, de drumurile de acces. Operațiunea de diagnostic s-a derulat etapizat, adaptându-se la caracteristicile terenului montan. Astfel, ea a cuprins într-o etapă zona de la est de satul Plugova, de sub masivul Arjana (alt. 1500 m), într-o altă etapă a vizat zona de la nord de Valea Bolvașnița delimitată de *Ogașul lui Pătru*, *Pogora*, *Pe Trecătură*. Cercetările de la Cornea au vizat masivele Muntelui Cerna Vâr. Au fost evaluate aici culmile cu pășuni alpine de la *Piatra Elișovei*, *Poiana Mare*. Cercetări intruzive s-au derulat doar la *Piatra Elișovei*. Zonele cu toponimele *Plugova Bătrână*, *Săliște*, *Gârliște* și *Satu Bătrân* au fost evaluate prin operațiuni de diagnostic.

Cercetările de suprafață au vizat zonele de la nord-est de satul Plugova, zone în care tradiția și toponimia au păstrat memoria unor vetre de sate abandonate. Au fost cercetate în acest areal de sub Munții Arjana zonele *Dosu Mare*, *Ogașul lui Pătru*, *Drena* și *Gherghileu*. *Ogașul lui Pătru* are o orientare dinspre nord-est spre sud-vest, fiind mărginit la nord de culmile dealurilor *Drena*, *Gherghileu* și *Dosu Mare*. Tradiția locală a păstrat memoria amplasării satului medieval târziu pe culmea unui deal ce coboară în pantă către *Ogașul lui Pătru*. Toponimia locală a fixat această zonă cu numele *Satu Bătrân*. La sud de *Dosu Mare* se afla culmea, acum împădurită, numită *Bilibuc* care aparține cadastral satului *Valea Bolvașnița*. Toponimul *Bilibuc* se identifică cu o posesiune din secolul al XV-lea²⁴. Zonele de pășune alpină de sub muntele Arjana cu încărcătură istorică se leagă de existența unor locuri în evul mediu târziu și la începuturile epocii moderne. Toponimul *Săliște*, numit în dialectul bănățean *Săleşce*, care delimitează o vatră de sat, indică o poiană aflată în vecinătatea *Ogașului lui Pătru*. În vecinătatea acestuia se află zone de strâmtură, cu vechi culoare de legătură între culmile montane și pășunea alpină. La nord de *Săliște* se află o

²² Țeicu 1998, 94–95.

²³ Sencu, Băcănaru 1976, 20.

²⁴ Țeicu 1998, 297–298.

culme defrișată odinioară, după cum sugerează numele acesteia *Pogara*²⁵, pe unde se coboară în Bogâltin, iar spre nord-est și spre răsărit sunt căi de acces pe culmea *Muntelui Arjana* (1500 m). Se urcă peste dealul *Scămmel*, iar spre sud se află o zonă de legătură numită *Pe trecătură*. Toponimele invocate mai sus fixează zone de locuire și exploatare a culmilor montane de sub Arjana în evul mediu târziu și la începutul epocii moderne. Cercetări de evaluare de teren și săpături s-au concentrat pe masivul Cerni Vâr, ce reprezintă o culme colaterală a Munților Cernei. El se prezintă sub forma unei coame acoperită de pășuni alpine. Muntele Cerni Vâr are o orientare nord-sud, cu altitudini de 1300 m, care coboară în trepte spre bazinul Cornereva din Valea Belareca și spre Depresiunea Domașnea-Mehadia, din culoarul tectonic Cerna-Timiș. Cercetările de arheologie preventivă s-au derulat pe limita platoului montan la *Piatra Elișovei* din Munții Cerni Vâr. Această culme montană, aflată la o altitudine de 1160 m, nu foarte lată, acoperită de pășune alpină este fragmentată de aglomerații de roci și pâlcuri de pădure (fig. 7). Ea a oferit resurse pentru o comunitate umană aparținând culturii Coțofeni din epoca eneolitică. S-au săpat patru secțiuni ce au avut menirea de a delimita locuirea Coțofeni de la *Piatra Elișovei*, pe de o parte și, în egală măsură, pentru a verifica arheologic zona de amplasament a unei centrale eoliene. Secțiunea 1, notată în plan S_1 a verificat limitele așezării pe rama nord-estică a platoului alpin de la *Piatra Elișovei*, S_2 se regăsește la extremitatea sud-estică, S_3 se află la extremitatea nord-vestică, în timp ce S_4 este pe extremitatea de sud-est. Cercetarea intruzivă a avut un caracter limitat. Informațiile obținute au oferit date utile despre stratigrafia așezării, confirmând observațiile mai vechi, iar materialul arheologic, dincolo de conotațiile sale cronologice, oferă informații esențiale cu privire la ocupațiile purtătorilor culturii²⁶ Coțofeni pe acest platou alpin din Munții Cernei. Unelte din silex au fost identificate în S_3 și S_4 la adâncimea de 0,30 și respectiv 0,50 m (fig. 2/1-4). Un număr de cinci râșnițe, mai mult zdrobitoare, bile din piatră cioplită și șlefuită, fragmente de piatră cioplită, dar rebutată, de la râșnițe s-au găsit în S_4 . Această constatare dovedește că locuirea eneolitică de la *Piatra Elișovei*, la o altitudine de 1200 m, a fost determinată de exploatarea și prelucrarea pietrei (fig. 10). Utilizarea pășunii alpine pe durata sezonieră a locuirii a asigurat resurse pentru creșterea animalelor și subzistența locuitorilor așezării (fig. 8-9). Ceramica constituie categoria de artefacte cea mai bine reprezentată cantitativ. Din punct de vedere al facturii se regăsește o categorie de ceramică grosieră și ceramică fină. Repertoriul cromatic al ceramicii cuprinde nuanțele de cărămiziu, galben-roșcat, brun și negru-brun. Ornamentația este complexă,

²⁵ Ioniță 1982, 92, 132 numele topic *Pogară* este legat de acțiunea de defrișare a unui teren prin ardere.

²⁶ Kalmar, Bagozki, Lazarovici 1987, 68.

cu motive incizate, împunsături sau brâuri alveolare. Frecvent revine în decor motivul liniilor incizate întretăiate sau dispuse în rețea (fig. 11–12). Alteori motivele ornamentale, realizate în aceeași tehnică, redau benzi în zig-zaguri sau combinate cu impresiuni dispuse într-o bandă mai lată (fig. 11–12). Factura și motivele ornamentale dispuse pe vase sunt specifice Culturii Coțofeni. Locuirea de la Cornea-Piatra Elișovei a fost atribuită cronologic fazei a II-a și a III-a a Culturii Coțofeni²⁷.

Coronini

Satul Coronini din Clisura Dunării este situat în extremitatea de răsărit a Depresiunii Moldova Veche. Terminațiile estice ale Munților Locvei, al căror aspect este determinat de alternanța unor culmi prelungi și împădurite și zone de podișuri carstice, închid culoarul dunărean²⁸. Valea Văradului, ce-și are obârșia sub Culmea Văradului (526 m), delimitează pe un aliniament nord-sud hotarele așezărilor Coronini și Moldova veche. Numele topic *Vărad* se leagă nemijlocit de existența în imediata vecinătate a cetății Sfântul Ladislau din secolele XIV–XVI. Pe versantul de răsărit al Văii Văradului, la cota de 300 m se află, în preajma a două izvoare, numele de loc *Mănăstire* care, evident, a perpetuat amintirea unui monument de cult pustiit (Fig. 1).

Diagnosticul de teren, componentă esențială a cercetărilor arheologice preventive, s-a derulat în intravilanul satului Coronini cât și în hotarul acestuia pe traseul de aducțiune a apei de la captare și până în sat²⁹. Suprafața afectată de proiectul de investiție este de 9835,50 m², iar suprafața rămasă ocupată definitiv este de 190 mp. Rețeaua de aducțiune are o lungime de 2165 m, iar rețeaua de distribuție 7401 m³⁰.

Obiectivul general al diagnosticului de teren a fost acela de a dobândi informații despre patrimoniul arheologic al satului Coronini, o zonă așezată în Clisura Dunării, care a avut rostul unui culoar geografic și, în egal măsură, cultural. O prioritate a cercetărilor arheologice preventive a fost evaluarea arheologică prin perieghetă și, în același timp, și intruzivă a Văii Văradului, situată la extremitatea sud-vestică a satului. Toponimia a consemnat pe partea estică a Văii Vărad numele de loc *La Mănăstire*. Tradiția istorică locală a fixat acolo pe două terase mici ale văii, în vecinătatea unui izvor, amintirea unei mănăstiri.

²⁷ Kalmar, Bagozki, Lazarovici 1987, 70, 74.

²⁸ Sencu, Băcănar 1976, 36.

²⁹ Diagnosticul de teren s-a derulat în anul 2013 în temeiul Contractului nr. 328/2013 încheiat de Muzeul Banatului Montan cu Primăria Coronini, care a inițiat lucrarea de construcții "Reabilitare alimentară cu apă localitatea Coronini".

³⁰ Cotele topo în Stereo 70 ale zonei La Mănăstire sunt următoarele: 36020/23770; 36010/23750; 360200/23600.

Demersul de cercetare arheologică preventivă de pe *Valea Văradului* se înscrie într-o preocupare de restituire a geografiei ecleziastice medievale a Banatului. Documentele fiscale otomane din anii 1554–1594 au consemnat un număr de 20 de mănăstiri medievale ortodoxe, care au dispărut până în zorii epocii moderne aproape în întregime. Identificarea amplasamentului mănăstirii medievale “Sfinții Arhangheli” în zona Coronini a fost un obiectiv fundamental al diagnosticului arheologic de teren.

Diagnosticul de teren de la Coronini a avut un caracter complex, în care s-a făcut apel la metode de lucru tradiționale, periegheza arheologică, investigația toponimică a zonei și, în egală măsură, la metode moderne de investigare a satului (fig. 1). Metoda de lucru și tehnicile utilizate au avut în vedere proiectul complex de reabilitare a rețelei de captare și aducțiune a apei în satul Coronini, care prevede lucrări intruzive în sol în zona tramei stradale din intravilan, într-o zonă joasă de terasă, dar și pe pantele dealurilor unde se află izvoarele. În intravilan terenul pe care s-au făcut lucrările de reabilitare a rețelei de apă are utilizări diverse: rețea stradală, drum comunal DC 48, dar și un segment al drumului național DN 57 ce traversează localitatea de la est la vest. Aici, în intravilan, au fost supravegheate săpăturile la înlocuirea vechii rețele de apă, în vederea depistării de urme arheologice. Periegheza s-a derulat de-a lungul rețelei de aducțiune, de la stația de captare până în sat, pe o lungime de 2165 m și pe terasa de la *Mănăstire* a Văii Văradului. Terasa de la *Mănăstire* a fost investigată intruziv și prin prospecțiuni geomagnetice. Prospecțiunea geomagnetică s-a făcut de o echipă a Universității de Vest din Timișoara, condusă de lector univ. dr. Dorel Micle. A fost investigată o suprafață de 400 mp. Cercetarea intruzivă a vizat zonele de la *Mănăstire*, situate în preajma surselor de captare a apei. Au fost trasate aici opt secțiuni arheologice.

Interesul pentru identificarea amplasamentului mănăstirii medievale “Sfântul Arhanghel” a determinat recursul la prospecțiunile geomagnetice. Versantul estic al Văii Văradului cu toponimul *Mănăstire* prezintă o rupere de pantă bruscă în jurul cotelor de 200–240 m, în care s-au conservat două poieni ce se dezvoltă pe o lungime de circa 200 m, pe aliniamentul nord-sud al Văii Văradului. Numele locului *Mănăstire*, tradiția istorică locală ce conservă acolo existența unei ruine de biserică au constituit o motivație în implicarea întregului spectru de mijloace de investigare a terenului. A fost scanată poiana situată la nord de izvorul 1, pe o suprafață de 400 mp și, într-o a doua etapă, o suprafață de circa 900 mp pe poiana situată sub izvorul 2. Peisajul de pe versantul estic al Văii Văradului este fragmentat de factori naturali, dar și de factorul antropic. Exploatăările de cupru de la mina Vărad, deschisă în anul 1965, au afectat vizibil peisajul zonei (fig. 1). Cercetările geomagnetice n-au evidențiat urme ale activității umane, care să fi perturbat zona celor două poieni de la *Mănăstire* de pe Valea Văradului.

Peisajul Văii Văradului, *La Mănăstire*, este marcat în preajma izvorului 1 de un bazin din beton de la Mina Vărad și de șanțul conductei de apă ce străbate poiana de la nord la sud. Au fost deschise aici un număr de cinci secțiuni cu o suprafață de 100 m² (Fig. 6). O alunecare de teren a produs atât pe verticală cât și în plan orizontal o ruptură de cel puțin un hectar în poiană, între izvorul 1 și izvorul 2, situate la circa 130 m unul de celălalt. Săpăturile din S₄ și S₅ au dovedit că poiana ce s-a dezvoltat lângă izvorul 2 pe Valea Văradului a fost nelocuită. Nu s-au identificat urme arheologice. Stratigrafia zonei prezintă următoarele caracteristici: humus de culoare neagră, care are consistența pietrișului, găsit la adâncimea 0,40–0,50 m, strat calcaros ce coboară de la 0,50–0,80 m.

Poiana de la izvorul 1 s-a dezvoltat pe aliniamentul nord-sud al văii, conservându-se la momentul actual pe o lungime de circa 90 m și o lățime de circa 40–60 m. Ea este delimitată de panta estică a văii, în timp ce spre vest a avut rupturi masive ale pantei de peste 50 m. A pierdut jumătate din suprafața platoului de la *Mănăstire*, după cum sugerează martorii de calcar păstrați pe panta Văii Văradului. Un plan cadastral al localității Corornini, cu Valea Văradului la finele secolului al XIX-lea, păstrează forma inițială a platoului de la *Mănăstire*. Stratigrafia din S₁ și S₂ de la *Mănăstire* prezintă aceleași caracteristici ale zonei: un strat de humus negru ce coboară până la 0,30 m adâncime, un strat de pământ negru-brun cu pietriș ce coboară până la 0,50 m, sub care se află solul galben, lutos, cu caracteristici calcaroase. Urme arheologice sporadice, câteva fragmente ceramice ce pot fi atribuite culturii Coțofeni, s-au găsit în S₁.

Biserica medievală a fost identificată pe extremitatea vestică a platoului unde, în malul prăbușit al văii, se mai puteau vedea fragmente de zid prăbușite (fig. 6). Biserica a avut un plan simplu, arhaic, compus dintr-un sanctuar pătrat și o navă dreptunghiulară. Dimensiunile exterioare ale monumentului erau de 6,90 m/5,90 m. Nava bisericii măsoară la interior 5,10 m/3,60 m, iar altarul cu plan dreptunghiular avea 2,60 m/1,80 m. Două perechi de contraforturi se legau organic de zidurile laterale ale navei (fig. 4–5). Fundația foarte modestă a fost turnată din piatră de calcar și mortar, iar zidurile au fost ridicate din blocuri de tuf calcaros. Inventarul arheologic extrem de modest înscrie un număr de patru monede de la finele secolului al XVIII-lea, fragmente din pereții pictați ai bisericii și un cercel de argint degradat (fig. 2/5). Analogiile de plan sugerează o datare a începuturilor bisericii mănăstirii la mijlocul secolului al XV-lea. Ea a fost amplasată pe axa Văii Văradului, deasupra platoului, orientată NE–SV. A fost construită din rocă locală, piatră de calcar și tuf calcaros. Pereții erau pictați la interior. Patru monede de la mijlocul secolului al XVIII-lea marchează etapa de distrugere a monumentului. Urme de bârne arse în navă și pereții cu arsură din zona altarului sugerează că biserica a pierit în mod violent, incendiată în raidurile turcești ce au afectat Banatul în ultima decadă a secolului al

XVIII-lea. Două din monedele veacului al XVIII-lea, emise în anii 1748 și 1762, au fost găsite într-o groapă săpată în navă, acoperite cu un bolovan. Alte două monede din argint sunt emisiuni din anul 1763 și provin din stratul de pământ amestecat cu dărâmătură, ce provenea de la demantelarea zidurilor navei. În același strat s-a găsit un cercel fragmentar din argint, distrus în bună parte de incendiu (fig. 2/5). Urmele incendiului violent, păstrate sub forma unei bârne lungi arse ce provenea de la șarpanta navei, și multă cenușă s-au găsit de-a lungul navei. Inelul de formă circulară, decorat în tehnica granulației și a firului filigranat, își găsește analogii în arta minoră de la Dunărea de Jos apuseană din secolul al XV-lea. Fragmentele din pereții pictați sugerează doar gama cromatică ce cuprinde nuanțele de negru, gri, ocru, verde și galben, nu și restituirea iconografică.

Documentele otomane din anii 1554–1579 au înscris Mănăstirea “Sfântul Arhanghel” în nahia Moldova din vilaietul Timișoara³¹. Informația arheologică despre monumentul de arhitectură ecleziastică din Clisura Dunării de pe Valea Văradului întregeste imaginea extrem de voalată despre arhitectura ecleziastică medievală din Banat, un spațiu de frontieră devenit odată cu sfârșitul secolului al XIV-lea teatrul conflictelor militare cu Imperiul Otoman.

Concluzii

Operațiunile de diagnostic arheologic în zonele invocate mai înainte din perimetrul Oraviței și până în Munții Cernei au avut o amploare diferită fiind circumscrise pe decupajul geografic al proiectelor de amenajare teritorială. Astfel, la Răcășdia și Nicolinț, cercetarea de suprafață s-a făcut în parcele dispersate, în extravilanul așezărilor, ce cuprindeau fiecare câteva zeci de hectare. Cercetările punctuale de la Coronini-Mănăstire, într-un spațiu restrâns, afectat grav de factorul antropic, au avut rezultatele așteptate de multă vreme, concretizate prin identificarea monumentului de arhitectură ecleziastică și recuperarea acestuia de cercetarea istorică. Proiectul din spațiul montan de la Cornea-Cornereva s-a derulat pe platoul alpin din Munții Cerni Vâr și masivul Arjana, pe trupuri de teren compacte, ceea ce a oferit o șansă pentru o cercetare de teren exhaustivă. Rezultatele cercetărilor reflectă din plin condițiile în care s-a derulat evaluarea arheologică de teren. Chestiunea locuirii romane și romane târzii din secolul al IV-lea, cu martori semnificativi din domeniul epigrafic și numismatic, rămâne una deschisă, ce așteaptă un proiect propriu de cercetare exhaustivă a acestei perioade. Concentrarea foarte mare de masă monetară din secolul al IV-lea de la Răcășdia aduce încă o dată în discuție statul politic și administrativ al spațiului bănățean în secolul al IV-lea, problema controlului Imperiului Roman asupra

³¹ Engel 1996, 133.

acestui teritoriu. Constatările înscrise cu aproape trei decenii în urmă la publicarea a trei tezaure monetare din Banat și la discuția legată de alte 32 de tezaure din secolul al IV-lea din Banat au rămas nemodificate³². Cercetarea arheologică sistematică a așezărilor militare, civile și urbane din această perioadă a adus acumulări prea puține și nesemnificative. Alte tezaure descoperite recent așteaptă să fie introduse în circuitul științific. Cantitatea apreciabilă de masă monetară descoperită în tezaurele din Banat din secolul al IV-lea nu are corespondent în provinciile romane învecinate Panoniile, Moesiile ori Dacia Ripensis ca și în altele mai îndepărtate. Argumentul numismatic, în contextul reglementărilor stricte ale circulației monetare în perioada invocată, susține o integrare a teritoriului de sud-vest al provinciei Dacia până în secolul al IV-lea între frontierele Imperiului Roman³³. Urmele activității metalurgice din spațiul montan al Banatului, concentrat în bună parte în zona metaliferă a Bârzavei, dar întâlnită sporadic și în Depresiunea Oravița, în așezările rurale din secolele III–IV d. Hr. risipite de-a lungul văilor, constituie un argument, alături de cel numismatic, în formarea unui control al imperiului în secolul al IV-lea al spațiului bănățean de la nordul Dunării³⁴.

Diagnosticul arheologic din Munții Cernei a adus în dosarul cercetării istorice și etnologice a spațiului montan o documentație sugestivă privind durata și caracterul locuirii în zona înaltă în diversele epoci istorice. Identificarea depozitului de roci prelucrate explică prezența unei comunități preistorice aparținătoare purtătorilor culturii Coțofeni (2500–1800 î.d.Hr.) lângă masivul de rocă de la Piatra Elișovei.

Semnalat în istoriile locale³⁵, distrus în cea mai mare parte de alunecările de teren, din ansamblul monahal de la Valea Văradului a putut fi identificată și cercetată doar biserica mănăstirii. Documentația cu privire la biserica mănăstirii din secolul al XV-lea contribuie la cunoașterea și nuanțarea imaginii arhitecturii ecleziastice medievale din Banat. Contribuția arheologiei arhitecturii a fost una esențială pentru cunoașterea civilizației medievale din spațiul de frontieră al Banatului medieval³⁶.

³² Chirilă, Gudea, Stratan 1974, 66 și urm.

³³ Chirilă, Gudea, Stratan 1974, 87–88; Gudea 2003, 175–180.

³⁴ Țeicu 2000, 451 și urm.

³⁵ Moisi 1938, 236 semnalează ruinele de pe malul drept al pârâului Vărad, situate la 1 km de la podul Văradului, pe care le atribuie unei fortificații romane. În același context scrie despre mănăstirea de la Vărad aflată la 1 km de Valea Văradului, lângă izvorul din locul numit *La Mănăstire*.

³⁶ Țeicu 2013, 448–453.

BIBLIOGRAFIE

- Bălănescu, Gudea 1983,
D. Bălănescu, N. Gudea, *Tezaurul monetar de la Răcășdia (III)*, în *ActaMN*, XX, 1983, 485–488.
- Bozu, El Susi 1987,
O. Bozu, G. El Susi, *Așezarea romană târzie de la Moldova Veche Vinograda–Vlaskikrai, (județul Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 9, 1987, 239–268.
- Bozu 1990,
O. Bozu, *Așezarea daco-romană de la Grădinari-“Săliște”*, în *Banatica*, 10, 1990, 147–158.
- Chirilă, Gudea, Stratan 1974,
E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure monetare din secolul al IV-lea*, Lugoj, 1974.
- Engel 1996,
P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori telepulesei (1554–1579)*, Szeged, 1996.
- Gudea 1975,
N. Gudea, *Tezaurul monetar de la Răcășdia*, în *ActaMN*, XII, 1975, 183–189.
- Gudea 1981,
N. Gudea, *Tezaurul monetar de la Răcășdia (II) din secolul al IV-lea e.n.*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, 483–490.
- Gudea 2003,
N. Gudea, *Granița romană și romană târzie în zona Porțile de Fier. Câteva note critice și statistice*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 171–194.
- Gumă 1993,
M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului*, București, 1993.
- Ioniță 1982,
V. Ioniță, *Nume de locuri din Banat*, Timișoara, 1982.
- Kalmar, Bagoški, Lazarovici 1987,
Z. Kalmar, C. Bagoški, G. Lazarovici, *Cercetări etnoarheologice și sondaje în Munții Banatului*, în *Banatica*, 9, 1987, 63–86.
- Moisi 1938,
Al. Moisi, *Monografia Clisurii*, Oravița, 1938.
- Novacovicu 2013,
E. Novacovicu, *Monografia comunei Răcășdia jud. Caraș-Severin de la anul 1777–1792*, Oravița, 1923, republicată în Emilian Novacovicu, *Restituiri*, 2013, 110–125.
- Radu, Țeicu 2003,
A. Radu, D. Țeicu, *Săpături arheologice de salvare în raza satului Nicolinț*, în *Tibiscum*, XI, 2003, 309–322.

Sabău 1958,

I. Sabău, *Circulația monetară în Transilvania în secolele XI–XIII în lumina izvoarelor numismatice*, în *SCN*, II, 1958, 269–301.

Sencu, Băcănaru 1976,

V. Sencu, I. Băcănaru, *Județul Caraș-Severin*, București, 1976.

Țicu 1987,

D. Țicu, *Cercetări arheologice în Depresiunea Oravița*, în *Banatica*, 9, 1987, 317–345.

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul Montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Țicu 2000,

D. Țicu, *Opinii privind activitatea metalurgică în Banatul Montan în secolele III–IV*, în *AnB (SN)*, Arheologie–Istorie, VII–VIII, 1999–2000, 451–471.

Țicu 2013,

D. Țicu, *Ecclesiastical Architecture in Banat during the 14th–15th Centuries. The Reflection of a border Area Identity*, în *Banatica*, 23, 2013, 429–453.

Uzum, Țicu 1981,

I. Uzum, D. Țicu, *Cercetări arheologice la Ciclova Română*, în *Banatica*, 6, 1981, 214–216.

Velter 2002,

A. Maria Velter, *Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorică-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V–XII*, București, 2002.

ARCHAEOLOGICAL DIAGNOSIS IN THE MOUNTAINOUS AREA OF THE BANAT

Abstract

Certain projects concerning wind power parks building in the mountainous area of the Banat offered opportunities for archaeological preventive investigations. The study presents the results of the investigations at Răcășdia, Nicolinț, Cornea and Coronini. Concerning the diagnosis at Răcășdia within the project terrain, only sporadic settlement remains were identified for the first Iron Age, on the hill called Dealul Poliței. Previous discoveries there, from the past century beginning, pointed out a Roman inscription, bricks with inscriptions and a large hoard of about 3000 coins from the 4th century. The investigations at Nicolinț were made on 225 ha about of the outside built-over areas of the villages of Ciuchici, Nicolinț, Macoviște, and Petrilova. The intrusive investigation in the Vicinic River meadow identified certain settlement remains from the first Iron Age, from the 4th century A. D., and from the 12th–13th centuries. The archaeological research at Cornea took place in the Cerna Mountains area, on the alpine pasture (1,160 m), at Cerni Vâr. Information we pointed out also there by the intrusive investigation offered utile concerning the settlement stratigraphy, and especially the occupations of Coțofeni culture bearing inhabitants who had set on the alpine pasture from Cerni Vâr. The fragments of a grinder and of a crusher that were found

near the massif of Piatra Elişovei certify that the stone exploiting and processing was the main occupation to have determined the setting nearby that massif.

The village of Coronini in Clisura Dunării [the Danube Gorge] is placed under the eastern ends of Locva Mountains. The archaeological research there identified the medieval church (*St. Archangel*) location on the eastern extremity of the Vărad Valley. The church had a simple, archaic plan with a rectangular altar and a nave of 6.90×5.90 m on the basis of the plan analogies the church building moment was considered to be the middle of the 15th century. It was violently destroyed during the Ottoman-Austrian conflicts at the end of the 18th century. The archaeological investigation confirms the data in an Ottoman source from 1574–1579 that certified St. Archangel monastery.

Fig. 1. Coronini. Valea Văradului cu versanții de apus și răsărit. Jos: investigații geoarheologice pe versantul de est la Mănăstire. / Coronini. The western and eastern slopes on Valea Văradului: geo-archaeological investigations on the eastern slope, at Mănăstire (down).

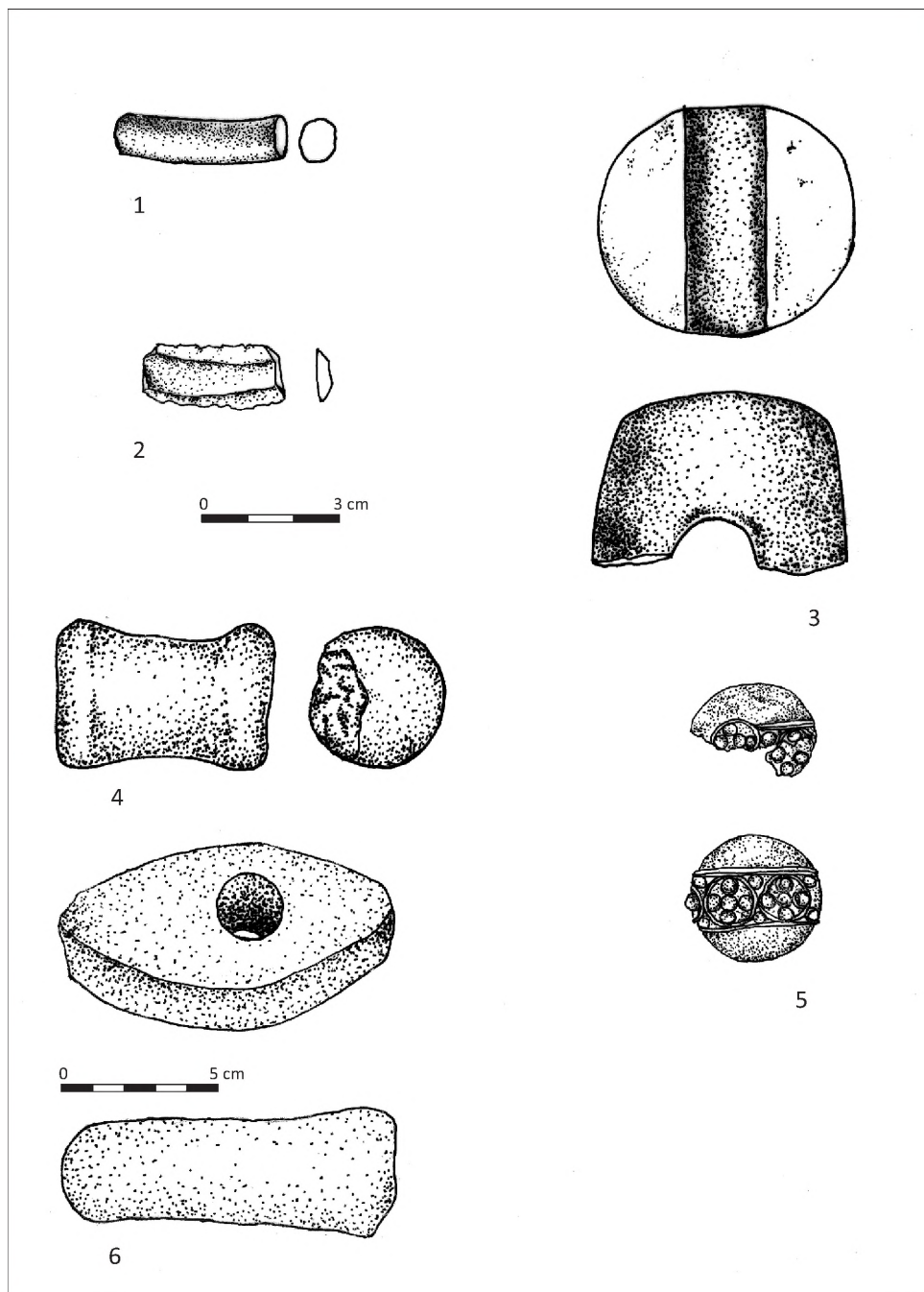

Fig. 2. Piese arheologice descoperite la Cornea-Piatra Elișovei (1-4), Coronini (5) și Cornereva (6). / Archaeological discoveries from Cornea-Piatra Elișovei (1-4), Coronini (5) and Cornereva (6).

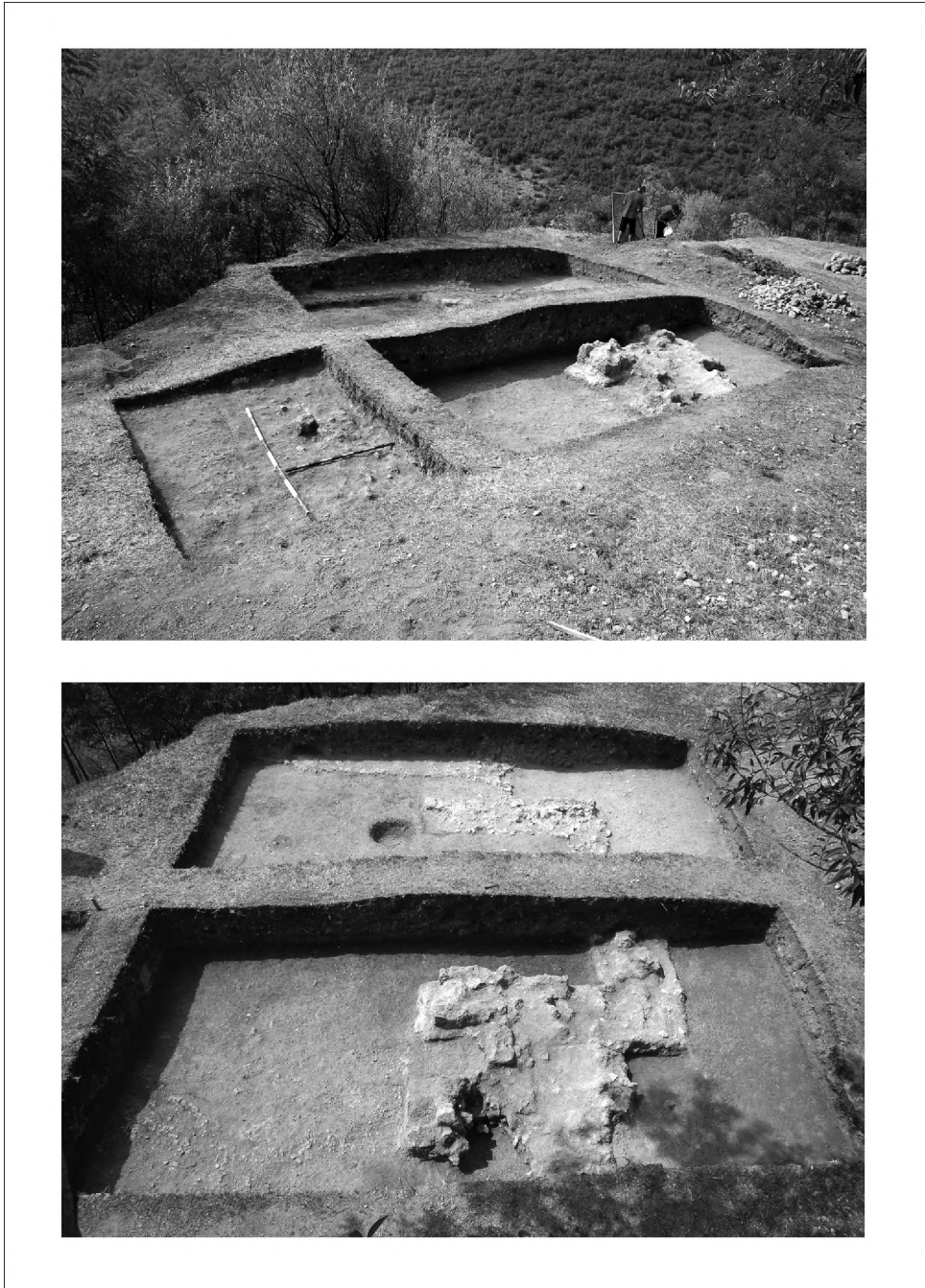

Fig. 3. Coronini. Investigații la Mănăstire. / Coronini. Investigations at Mănăstire.

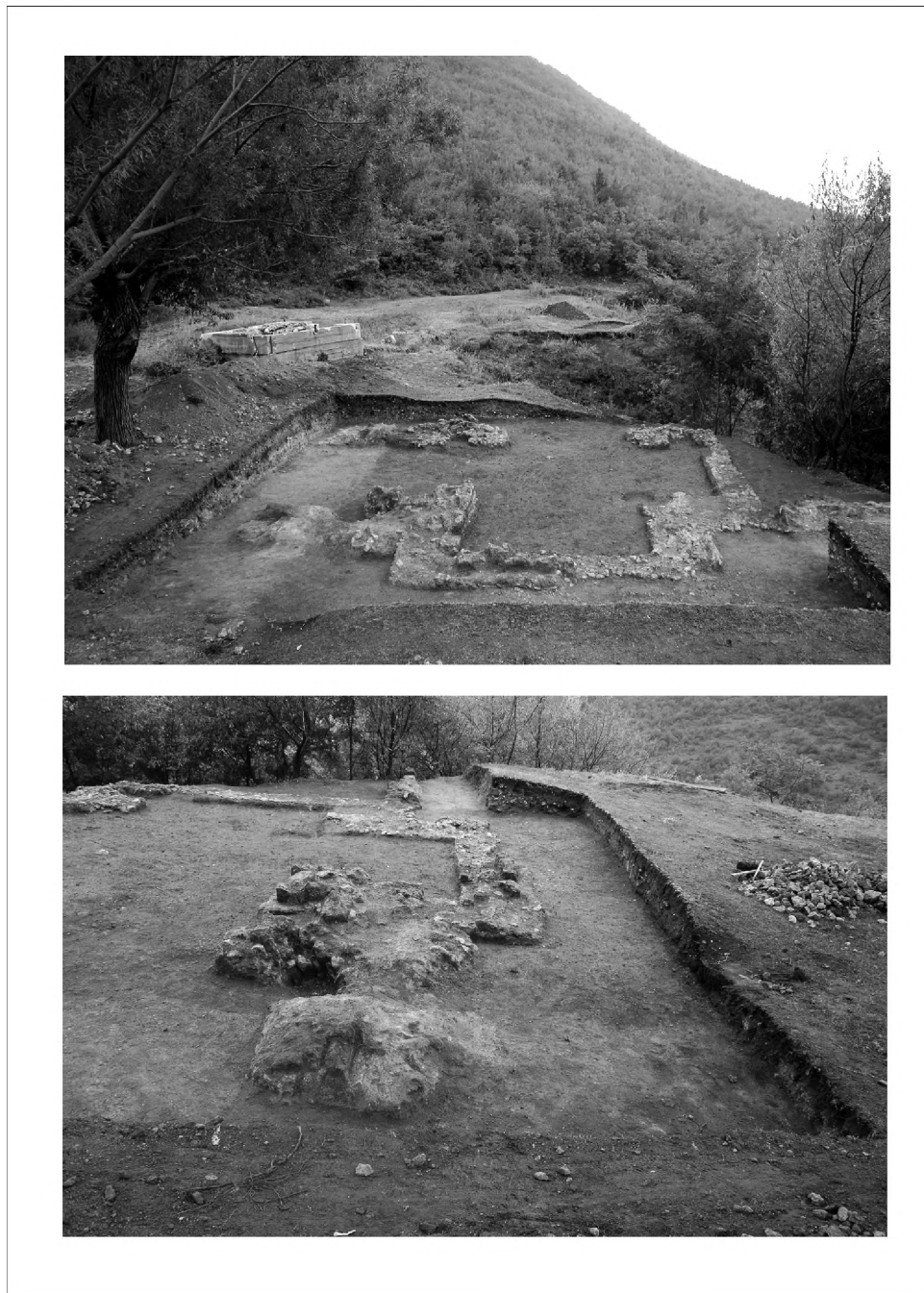

Fig. 4. Coronini. Fundațiile bisericii mănăstirii Sf. Arhanghel. / Coronini. Foundations of the church of monastery St. Archangel.

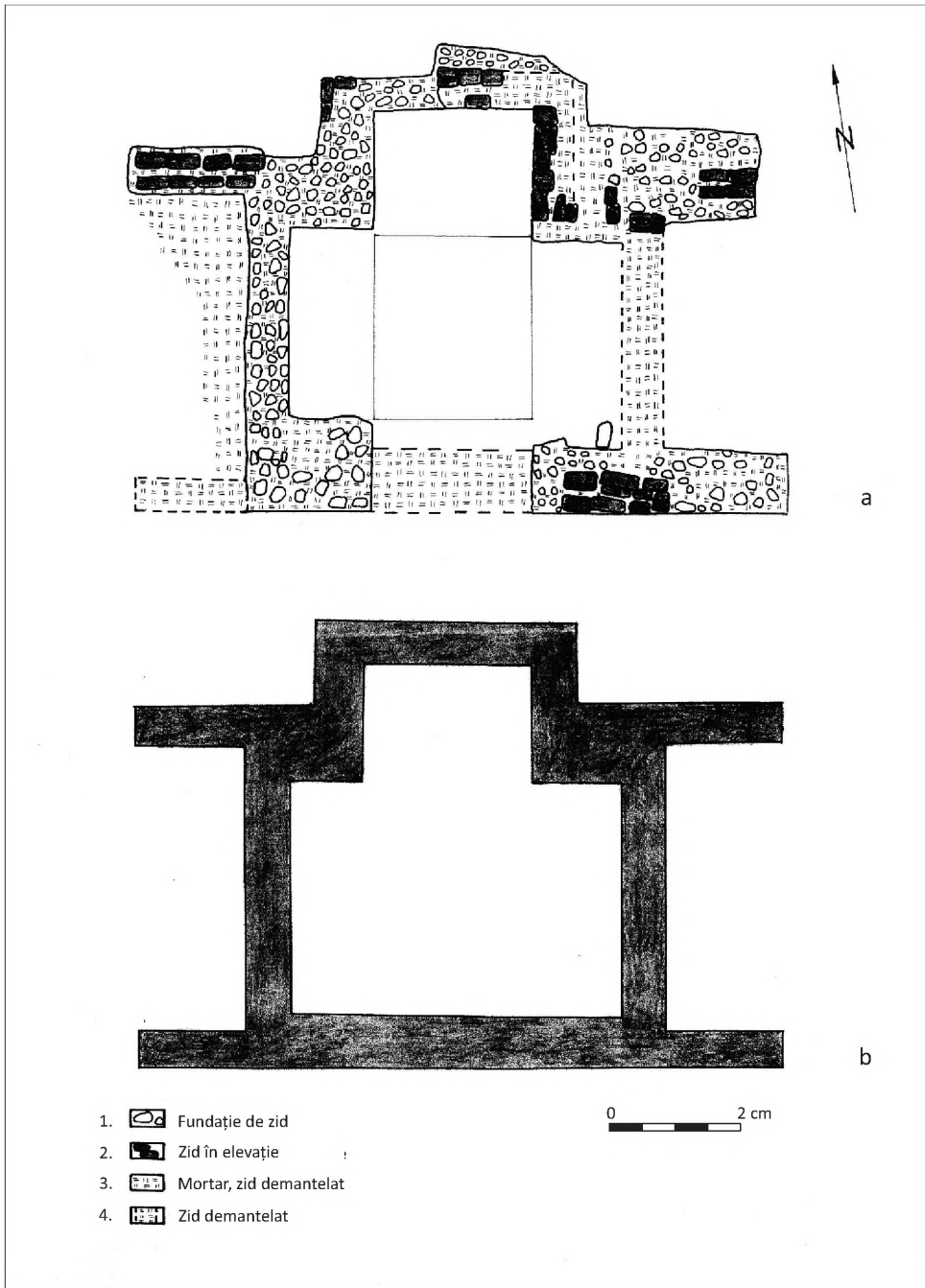

Fig. 5. Coronini. Planul bisericii medievale (sec. XV). / Coronini. Medieval church (the 15th c.) layout.

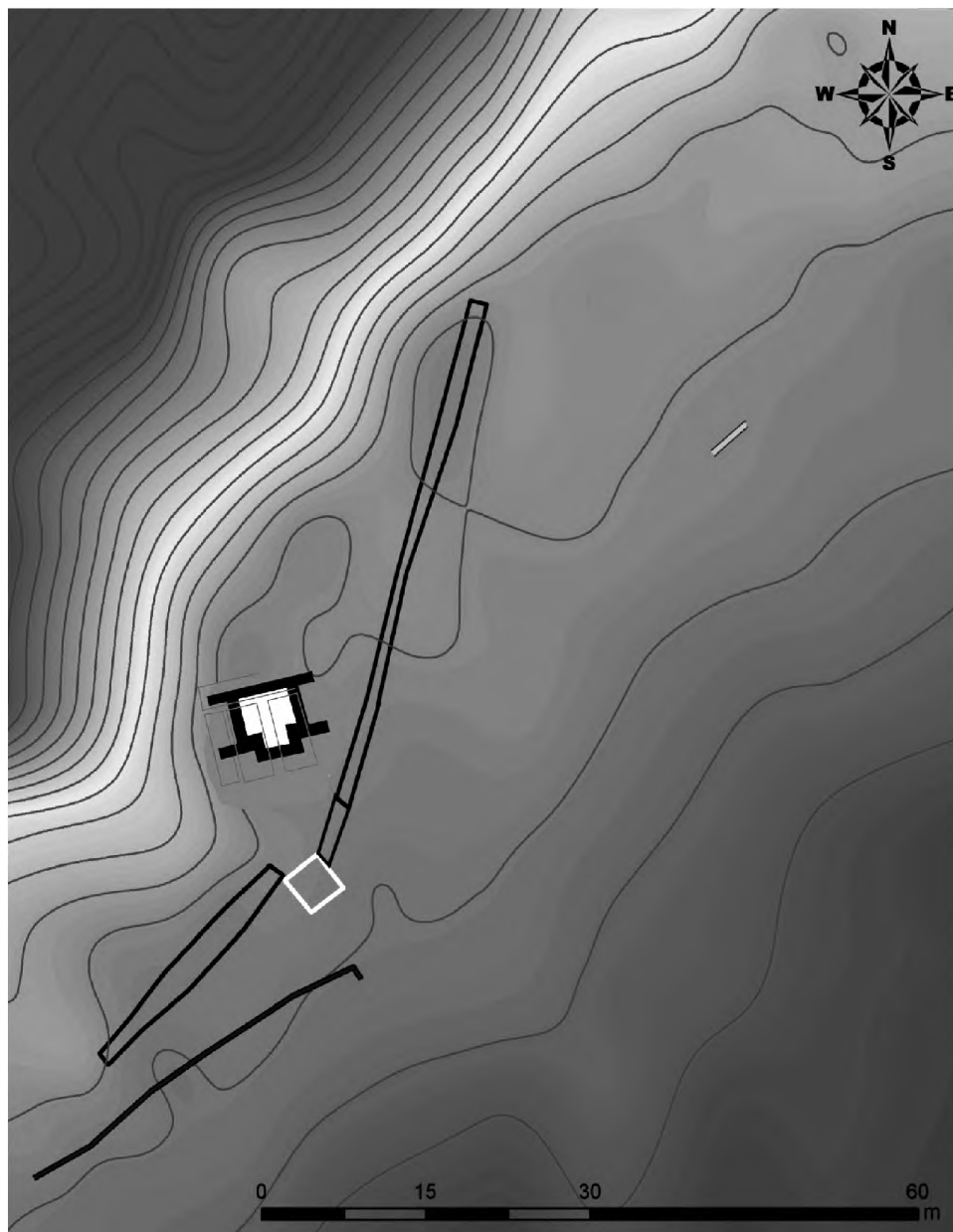

Fig. 6. Coronini. Valea Văradului. Plan de situație cu amplasamentul bisericii medievale în zona Mănăstire. / Coronini. Valea Văradului. Survey on the medieval church location in Mănăstire area.

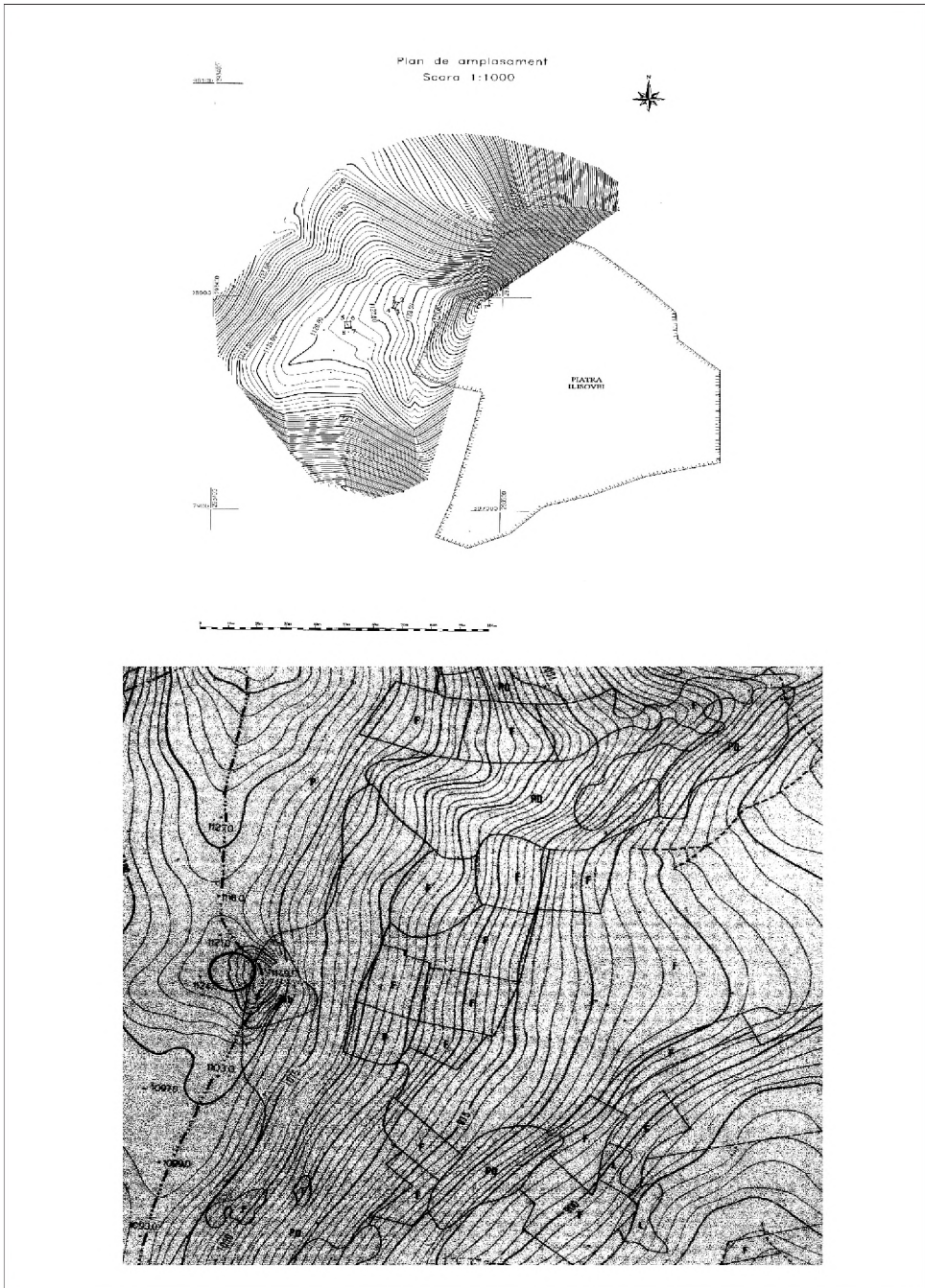

Fig. 7. Cornea. *Piatra Elișovei*. Planuri de situație. / *Cornea. Piatra Elișovei*. Surveys.

Fig. 8. Cornea. *Piatra Elişovei*. Imagini ale păşunii alpine din Munţii Cerni Vâr. / Cornea. *Piatra Elişovei*. Views on the alpine pasture in Cerni Vâr Mountains.

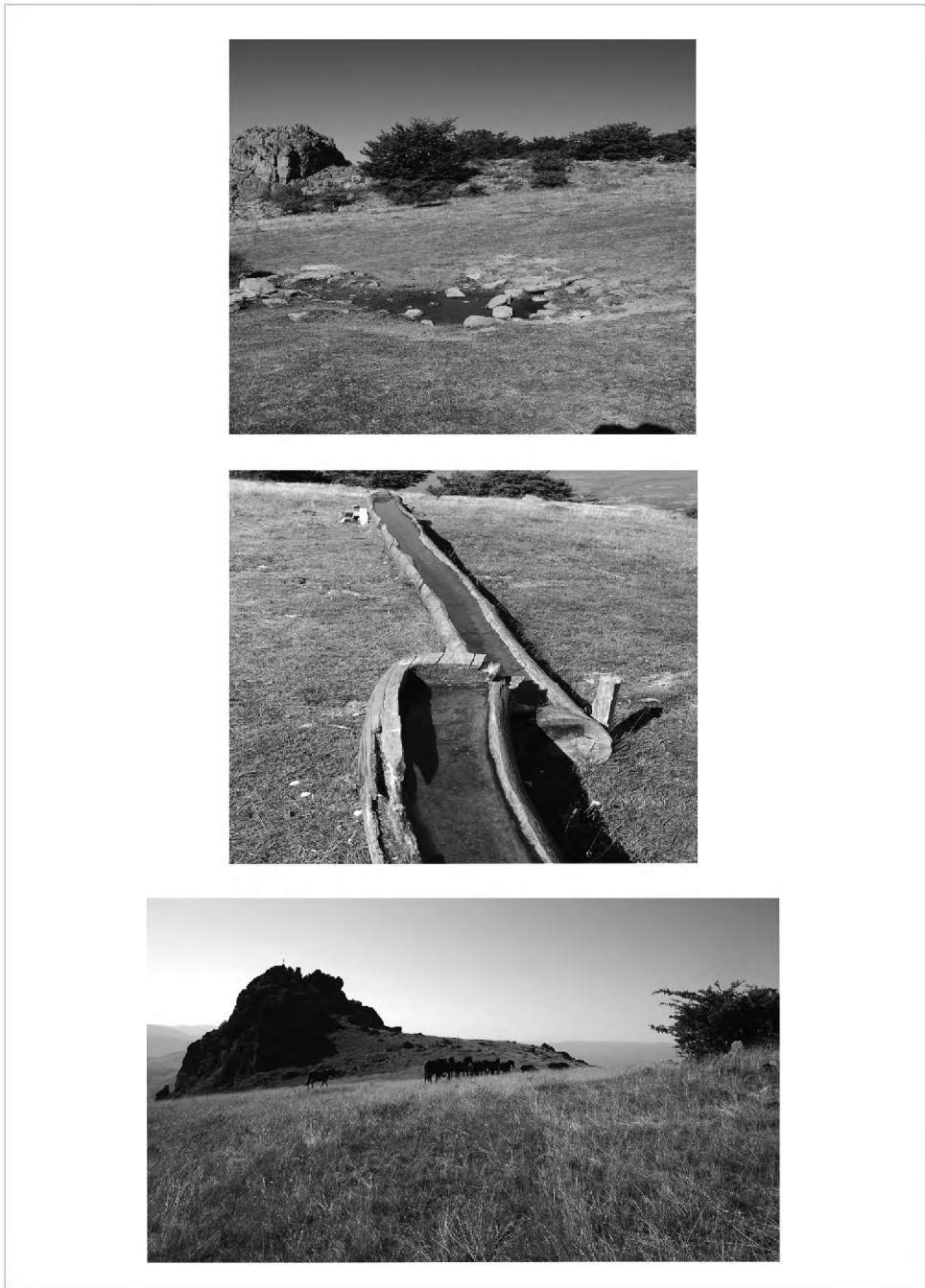

Fig. 9. Cornea. *Piatra Elișovei*. Pajiștea alpină și sursele de apă. / Cornea. *Piatra Elișovei*. The alpine pasture and water sources.

Fig. 10. Cornea. *Piatra Elișovei*. Exploatarea și prelucrarea pietrei. / *Cornea. Piatra Elișovei. Rocks exploiting and processing.*

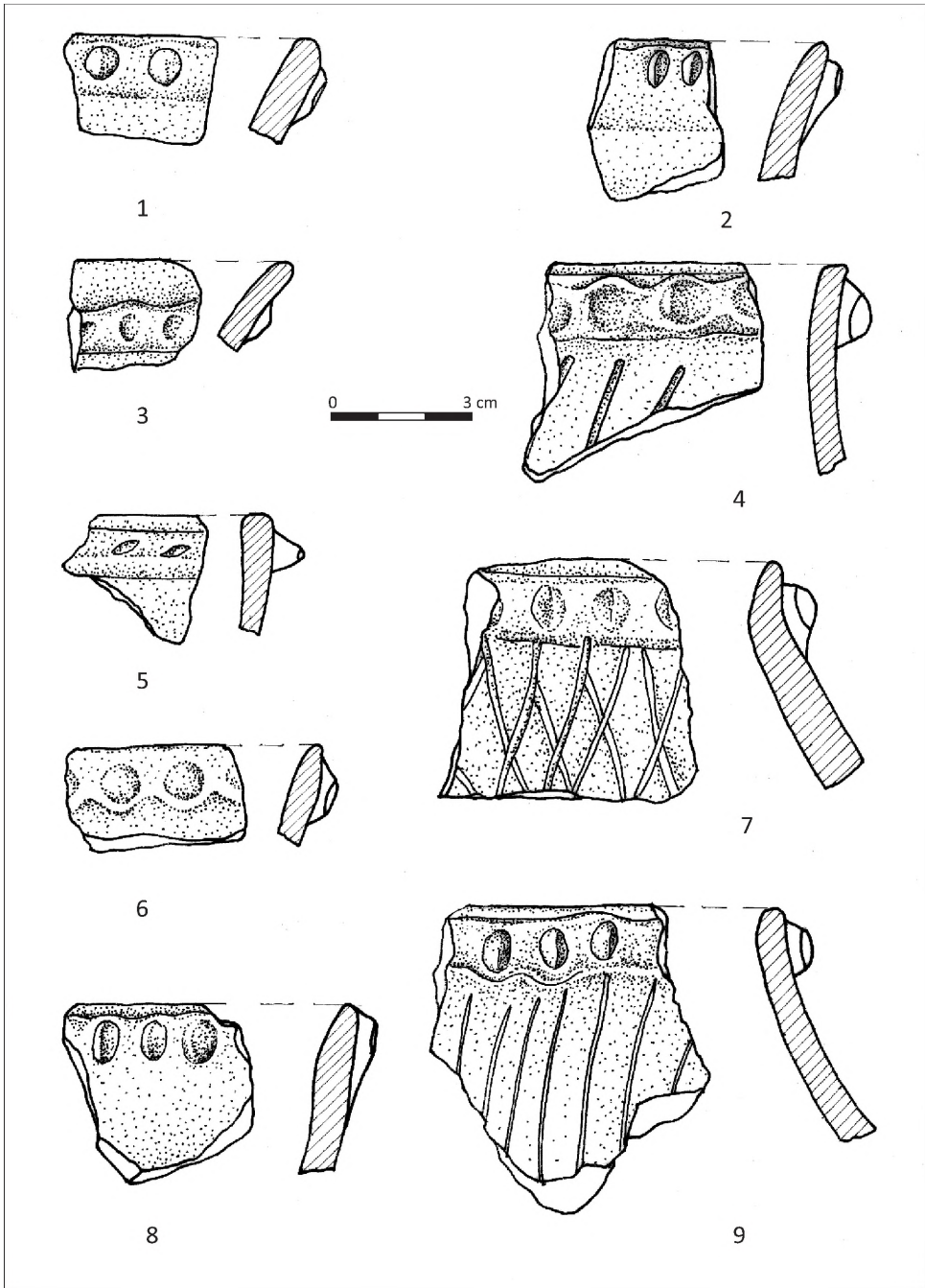

Fig. 11. Cornea. *Piatra Elișovei*. Ceramică cultura Coțofeni. / *Cornea. Piatra Elișovei*. Pottery – Coțofeni culture.

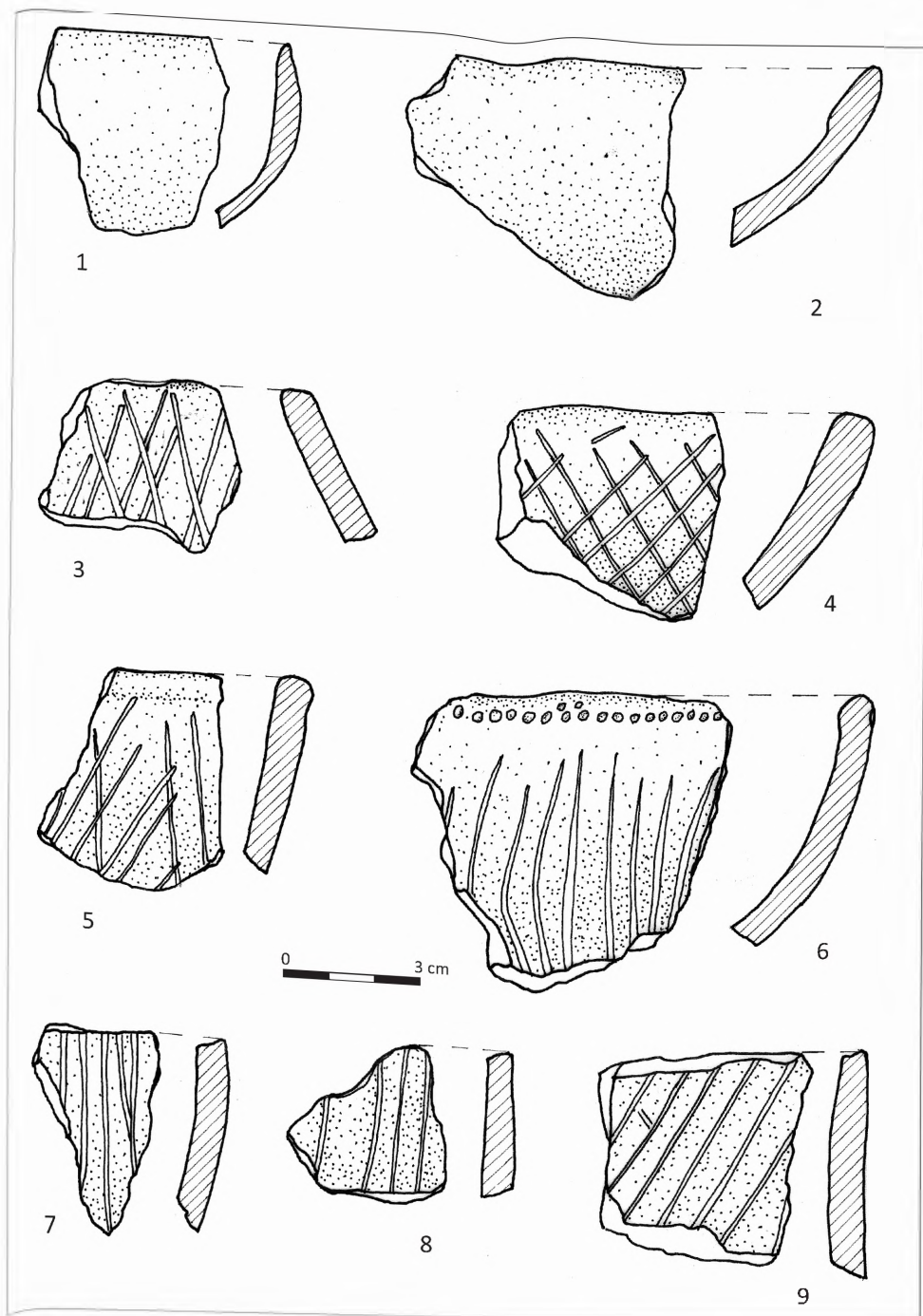

Fig. 12. Cornea. Piatra Elișovei. Ceramică cultura Coțofeni. / Cornea. Piatra Elișovei. Pottery - Coțofeni culture.

RESCUE EXCAVATION IN THE SITE “TIMIȘOARA – SQUARE 700” CITY BUSINESS CENTRE, BUILDING D

Mircea Mare, Alexandru Szentmiklosi, Andrei Bălărie*

Keywords: fort bulwark, wooden structure, wooden edged well, Palanca Mare
Cuvinte cheie: fortificație bastionară, structură de lemn, fântână de lemn,
Palanca Mare

I. Introduction

The notification SC Modatim Business Facility SA (no. 594 / 21.03.2011) brought to the knowledge of the Timișoara Banat Museum the fact that within the perimeter of the future City Business Centre, building D (10 Brediceanu Street), during the construction works (construction permit no. 865 / 05.05.2009), there were revealed brick structures belonging to the fort bulwark system of the 18th century.

Consequently, The Banat Museum carried out rescue excavations in view of obtaining the archaeological discharge certificate for the buildable perimeter. The rescue excavations were conducted between April –June 2011.

II. Historical background of the region

The 18th century fortification of Timișoara was built in a period of time between 1732–1765/1790. The fortification system was of bulwark type (stellate plan), the inside town surface having 53 ha. Together with the exterior spaces, where civil constructions were forbidden (glacis), the fort bulwark of Timișoara laid on a 138 ha surface. From the point of view of dimensions, the fort bulwark of Timișoara represents one of the largest fortifications of this type on the present territory of Romania.

The fortification system of the town was formed of three closures of burnt brick walls, constructed at different stages (Pl. I). Between the three star-shaped enclosures there were 3 m deep ditches which, in case, could be filled with water

---

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: szentmiklosi@yahoo.com; elixmare@yahoo.com; andrei.balarie@gmail.com

from the Bega River. The Habsburg authorities dug a new main course of the Bega River, which became a natural obstacle in front of the walls, towards east, south and west, the third defensive ditch having been connected to the Bega canal.

This huge military construction was largely demolished between 1892–1910¹ (or 1914²). A few fragments of the interior wall enclosure have been preserved in Popa Șapcă Street, in the Mărăști Square, the Botanical gardens and in the Timișoara Square 700.

The urban design of the second half of the 20th century has continued to affect the monument. The remains of the Timișoara fort bulwark are mentioned on the List of Historical Monuments of 2010 (TM-I-s-A-06050; TM-II-a-A-06103; TM-II-m-A-06103.01; TM-II-m-A-06103.02; TM-II-m-A-06103.03).

III. Description of the site condition

Excavations reached – 4m to the present level of the soil, according to the project. In the area affected by the mechanic excavation works, two fragments of the brick foundations belonging to the last row of fortification of the fort bulwark were uncovered.

In the western part of the perimeter revealed by the construction works, there was identified the burnt brick structure of the counterscarp which had marked the beginning of the esplanade and the scarp of counterguard I, which used to protect counterguard VII and bastion VII (“Eugene of Savoy”).

A) Counterscarp:

The foundation of the counterscarp has been partly preserved. The length of the brick structure uncovered by the archaeological excavations was of 33.52 m, and the preserved height was of 1.30–1.50 m. At its base, the brick structure of the counterscarp got widened to 1.70 m. Orientation of the fragment of counterscarp was NW–SE.

In the exterior side of the counterscarp, six counter-forts with trapezoidal plan, perpendicularly displayed on the wall (Pl. II/1) were discovered. The dimensions of the uncovered counter-forts were: length of sides – 1.25–1.43 m, length of short base – 1.06–1.20 m, length of long base – 1.10–1.30 m. The preserved height was between 1.30 m and 1.50 m.

The exterior wall (counterscarp) and the afferent buttresses were built of burnt bricks, joined with high quality mortar. Bricks generally have standard dimensions (32 × 16 × 8 cm), with a good quality burning process.

¹ Buruleanu, Medeleț 2004, 20; Ilieșiu mentions that “military authorities give permission for the gates of the city to be demolished to the ground, in 1891” (Ilieșiu 2003, 59).

² Munteanu, Munteanu 2002, 190–191.

The brick structure of the counterscarp was built on massive wooden beams and the base width was approximately of 1.50 m. The inside part (towards the esplanade), the brick structure was vertical while the east side (which marked the beginning of the third defensive ditch of the fort) started from 0.50 m, the wall being slightly inclined, complying with the construction principles of bulwark fortifications. The base of the elevation had a width of approximately 1.35–1.40 m, the inferior part of the brick foundation, vertical, being differentiated from the inclined elevation with a 10–12 cm wide border (Pl. II/2).

In order to study the construction system of the fortification wall, the structure was disassembled down to the base, on the entire preserved length. It was revealed a wooden structure supporting the brick foot of the fort wall. The construction appears like a network made of longitudinal beams and sleepers, placed perpendicularly, at equal distances (Pl. II/3).

The longitudinal *beams* from beneath the brick base of the wall were placed in parallels, by two, forming pairs, on the whole length of the wall. The distance between the parallel beams was of 1.20m.

The longitudinal beams did not have a standard length. However, when they were placed in pairs and at the base of the foundation, they were grouped by equal lengths. The equal dimension indicates the fact that their length was adjusted on site. The studied pairs of beams had different lengths, respectively 5.90 m, 6.70 m, 7.50 m and 7.90 m. The other dimensions of the longitudinal beams are constant, respectively width – 0.24 m and thickness – 0.22 m.

Every pair of beams had both ends cut out on 30cm in length and 10 cm in thickness to get bound with the next pair of beams, which had the same section type, but the other way round. (Pl. II/1). There were found no additional fixation elements, such as nails, cramps or other metal pieces. In the spot where the sleepers were to be fixed, the superior part of the beams was cut out in a rectangular or trapezoidal shape.

The sleepers represent another important element of the construction. They were placed perpendicularly on the longitudinal beams, at a standard distance of 0.70 m between them. The sleepers had a length of 1.60–1.65 m, the width between 0.22–0.24 m and the thickness approx. 0.18 m.

The ends of the sleepers were cut out at their inferior bottom on a length of 0.20–0.22 m, and thickness of 0.08–0.10 m. The sleepers were fixed in the spaces cut out in the longitudinal beams by pressing, with no other fixing elements (nails, cramps) (Pl. III/2).

From the binding between longitudinal beams and sleepers results an interior rectangular space, size 1.20 × 0.70. Inside this space – standard for the whole wall – there were mounted the two first rows of bricks of the foot of the wall (Pl. IV).

The brick foot is such constructed that it should integrate into the wooden structure and provide better resistance to the wall.

The hollow space resulted from the joint of longitudinal beams and sleepers was filled with a layer of bricks, placed on the edge, on their length, directly to the ground. This layer of bricks fills both the rectangular space between the rectangular beams and sleepers (1.20 × 0.70 m), and the space beneath the sleepers, forming a “carpet” along the base of the wall (Pl. IV).

A deviation from the rule was observed between beams no. 11–12, and respectively 12–13, where the bricks were placed on the edge, but on their height and not on their length, probably because of some bed in the ground, which needed to be rectified.

To provide greater rigidity and tightness to this base layer of bricks, thin brick “splinters” were used. They were hammered along the beams to the inside, and around some wooden pillars, vertically mounted, which support the wooden structure of the brick wall.

Above this last layer of bricks, there is another one integrated to the matrix imposed by the wooden structure; this layer is made of bricks, both whole bricks and fragments joint with mortar, laid horizontally (Pl. V/1). From this layer upwards follows the superposition of the next layers of bricks, which have no connection to the wooden structure.

A particular construction element is represented by plating the exterior side of the longitudinal beams with pieces of bricks and mortar, probably for reasons of protecting the wood from bad weather, mainly humidity.

The *pillars* are another important component of the wooden structure, supporting both the longitudinal beams and the sleepers. The pillars, hammered vertically, placed in three rows beneath the wooden base of the wall, on its entire length (Pl. V/2). The pillars were necessary to provide stability to the wooden structure and the brick wall on the swampy land the fortification was built on.

In most of cases, the pillars were trunks (circular in section), but a small number of pillars also showed marks of processing, their section being rectangular. All trunks had their bottom ends chopped with an axe, and hammered into the muddy soil. When grating, no sign of foundation was found. Depending on the mounting spot, there were distinguished two types of pillars: long and short.

Under both longitudinal beams, long, massive pillars, with length of 2.30–2.90 m and diameter of 0.19–0.26 m. were hammered. More rarely, appear also rectangular pillars with length of 1.97–2.14 m and sides between 0.16–0.24 m. The top end of the pillars from beneath the longitudinal beams is visible on a height of maximum 0.10 m.

Between these two lateral rows of long pillars, from beneath the longitudinal beams, there is one row of central pillars, shorter ones (Pl. VI/1). Most of them

have circular section, with the following dimensions: length – 1.22–1.36 m; diameter – 0.16–0.18 m. There were also found rectangular shorter pillars, hammered both in between the sleepers (half-distance) and beneath the sleepers, where they had been hammered before the sleepers were mounted.

Sometimes, two pillars were found in areas with more instable soil.

At the pillars hammered between the sleepers, their upper end is visible on a height of 0.20 m, through the brick layer at the base of the foundation. The pillars beneath the sleepers had their upper part visible on less height, of at most 0.10m from the ground, as much as the space beneath the sleepers allowed.

Counter-forts of the counterscarp brick structure

On the western side of the counterscarp wall there were revealed six counter-forts. They present a trapezoidal plan, the large base endorsed to the exterior of the fortification, built at a distance of 4.50m one from the other (Pl. VI/2).

In order to make possible the study of the wooden structure of the counter-forts, the masonry had to be disassembled.

It was revealed that the counter-forts wooden structure has a trapezoidal plan, the same as the masonry it supports, being built of four elements: small base, intermediary sleeper and the two long sides. The big base, endorsed to the wall, consists of the longitudinal beams at the base of the fortification.

The dimensions of the wooden pieces are as: small base – at the end of the trapeze: length: 1.00–1.05 m, width: 0.24; thickness: 0.18 m.

This short beam had both ends cut out at the bottom, on a length of approximately 0.20 – 0.25 m and a thickness of 0.10 m, in order to be pressed into the cracks cut into the long sides it superposed. (Pl. VII/1)

The intermediary sleeper has the following dimensions: length: 1.20 m; width: 0.22 m; thickness: 0.18 m. It has the ends sectioned at the same dimensions as the short beam at the end, in order to be pressed into the cracks cut into the long sides it superposes.

The long sides of the trapezoidal structure have the following characteristics: length: 2.14–2.16 m; width: 0.21–0.22; thickness: 0.21–0.22 m. These beams had their ends endorsed to the wooden structure of the wood, sectioned in the bottom end on a length of 0.35–0.38 m and thickness of 0.10 m. The ends thus processed were placed on the longitudinal beams at the base of the brick wall. From the joint between beams, a trapezoidal space results, where are placed the first brick layers of the wall which forms the foot of the fortification.

The construction of this type of foot differs from the one used in the structure of the wall's counterscarp by several elements.

Thus, at four of the six counter-forts that were studied, the first layer of bricks does not show an ordered display. They were laid directly on the ground, in flat position, whole bricks and fragments, with uneven spaces between them. Not being jointed with mortar, some of the bricks glided from their initial position and sank into the swampy soil.

The exception is represented by two counter-forts (no. 5 and 6), whose last layer in the brick structure looks more neat, with bricks laid on the edge, no spaces between them. Above this first layer there is another one, which respects the interior space provided by the trapezoidal wooden structure. These bricks are in flat position, most of them wholes, jointed with mortar.

Fragments of bricks are laid flat under the short beam and beneath its binding with longitudinal beams.

Another major construction difference between the wooden structure of the counterscarp wood and that of the counter-fort is lack of vertical pillars, both beneath the beams and in the trapezoidal space between them, located under the brick foot of the counter-forts.

Archaeological material

In the filling behind the defence wall, and in the ditch in front of it, there were found no artefacts specific to the age when this military construction was built or belonging to any other historical era.

B) Counterguard I (scarp)

The foundation of the counterscarp has been partly preserved. The length of the brick structure uncovered by the archaeological excavations was of 13.33 m, and the preserved height of approx. 1.20 m. At its base, the brick structure of the counterscarp got widened to 1.54 m. The preserved height varies according to the previous disassembling between 1.90 m and 2.60 m. Orientation of the fragment of counterscarp was NW-SE.

In profile, the wall of the scarp is vertical to the interior and slightly inclined to the exterior (towards the defence ditch).

The same as for the scarp, the inclined elevation of the wall is delimited by the vertical brick foundation by a border of approximately 0.20 cm, the bricks are laid perpendicularly onto the axis of the wall. The height of the vertical base of the counterguard I was of 0.80 m.

Inside the counterguard I, there were revealed two counter-forts with trapezoidal plan, placed perpendicularly onto the wall (Pl. VII/2).

The dimensions of the uncovered counter-forts were: length of sides – 1.56–1.61 m, length of short base – 1.00–1.30 m, length of long base – 1.35–1.40. The preserved height was between 1.20 and 1.80 m.

Counterguard I (scarp and adjacent counter-forts) were made of burnt bricks, jointed together with good quality mortar. The bricks have the following dimensions: (length $\times$ width $\times$ thickness): 32 cm $\times$ 16 cm $\times$ 8 cm.

In order to study the construction system of the fortification wall, the structure was disassembled down to the base, on the entire preserved length. It was revealed a wooden structure supporting the brick foot of the fort wall (Pl. VIII). The construction appears like a network made of longitudinal beams and sleepers placed perpendicularly at equal distance. Essentially, the construction of Counterguard I is identical to that of the counterscarp.

The longitudinal *beams* from beneath the brick base of the wall were placed in parallels, by two, forming pairs, on the whole length of the wall, like in the counterscarps. The clearance – distance – between the parallel beams was of 1.20 m.

In the fragment of the studied wall, there was found a pair of beams, connected at both ends. They had the following dimensions: length: 6.70 m; width: 0.30 m thickness: 0.22 m. The pair of beams studied had both ends cut out on a length of 0.30 m and 0.10 m in thickness to provide binding to the next pair of beams, which had the same type of section but the other way round.

There were found no additional fixation elements, such as nails, cramps or other metal pieces. In the top end of the longitudinal beams, there were cracks chopped on the width of the sleepers in order to fix them, their depth being up to 8 cm.

The sleepers represent another important element of the construction. They were placed perpendicularly on the longitudinal beams, at a standard distance of 0.70 m between them. Sleepers' dimensions: length: 1.60–1.65 m; width: 0.25 – 0.30 m; thickness: 0.16–0.20 m.

The ends of the sleepers were cut out at their inferior bottom on a length of 0.20–0.22 m and thickness of 0.08–0.10 m. The sleepers were fixed in the spaces cut out in the longitudinal beams by pressing, with no additional fixing elements.

From the binding between longitudinal beams and sleepers results an interior rectangular space, size 1.20 $\times$ 0.70. Inside this space – standard for the whole wall- there were mounted the two first rows of bricks of the foot of the wall. The brick foot is such constructed that it should integrate into the wooden structure and provide better resistance to the wall.

In the 11 wooden rectangular spaces at the base of the construction, the first layer of bricks was laid directly on the ground. The bricks were fixed with a lot of high quality mortar which ensures a very good adherence. This first layer of bricks fills both the rectangular space between the rectangular beams and sleepers and the space beneath the sleepers, forming a “carpet” along the base of the wall.

Regarding the display of the bricks, it is not unitary in all the 11 spaces in the structure. Thus, in seven of the rectangular spaces the bricks are laid on the edge, on their length; in two cases, on the edge, on their height and in other two cases there was a combination of displays, some of the bricks were laid on the edge, on the length and others were laid on their height. This uneven display of bricks could be explained as a technical solution to the rectification of some bumps in the ground, in order to provide flatness of the foundation. The same as for the wall of the counterscarp, in order to provide greater rigidity and tightness to this base layer of bricks, thin brick “splinters” were used. They were hammered along the beams, to the inside, and around some wooden pillars, vertically mounted, which support the wooden structure of the brick wall.

The second layer of bricks, wholes or fragments, was displayed in flat position, being integrated to the matrix imposed by the wooden structure. From this layer upwards follows the superposition of the next layers of bricks of the proper foundation of the counterscarp wall of counterguard I.

The *pillars* supporting the wooden structure of counterguard I had been hammered on three parallel rows, on the whole length of the wall. The pillars were necessary to provide stability to the wooden structure on the swampy soil where the fortification was built. The pillars had circular section (trunks) or rectangular section (processed trunks), with sharp processed tips.

Beneath both longitudinal beams there were found circular section pillars, with a length between 1.22–1.36 m and thickness between 0.16–0.18 m. The row of central pillars was formed of both of round section pillars and rectangular section pillars. These central pillars had been hammered between the sleepers (approximately at half of the distance between them), as well as between beneath the sleepers, before they were mounted.

Unlike circular section pillars, the rectangular section pillars were bigger, respectively length: 1.60 m and sides: 0.20–0.22 m. The upper part of the pillars hammered between the sleepers is visible at a height of 0.10 m through the brick bed at the base of the foundation, while the pillars hammered beneath the longitudinal beams are placed with their upper parts at the level of the swampy ground.

What makes the difference between the construction system of the exterior wall of counterguard I and the counterscarp is a row of massive rectangular section pillars, displayed outside the substructure but as well exteriorly to the brick structure (Pl. VIII, IX/1). These massive pillars, sides of 24 × 24 cm and length of approximately 2.5–3 m, seem to flank the exterior limit of the brick structure. The clearance between the seven pillars that were revealed is between 1.20–1.59 m.

Counter-forts

On the eastern side of the scarp wall there were revealed two counter-forts, heavily affected by previous dismantling. They present a trapezoidal plan, the large base endorsed to the inner side of the wall. The distance between the two counter-forts is 4.5 m.

In order to make possible the study of the wooden structure of the counter-forts, the masonry had to be disassembled. The wooden substructure presents the same trapezoidal plan as the masonry that supports it, being built of four elements: small base, intermediary sleeper and the two long sides (Pl. IX/2). The large base of the counter-fort consists of a longitudinal beam of the wall that forms the scarp of counterguard I.

The dimensions of the beams are the following: small base – at the end of the trapeze: length: 1.00 m, width: 0.22 m; thickness: 0.18 m.

This short beam had both ends cut out at the bottom, on a length of approximately 0.20 – 0.25 m and thickness of 0.10 m, in order to be pressed into the spaces cut into the long sides it superposed. (Pl. IX/2)

The dimensions of the wooden pieces are as such: small base – at the end of the trapeze: length: 1.00–1.05 m, width: 0.24; thickness: 0.18 m.

The intermediary sleeper has the following dimensions: length: 1.20 m; width: 0.22 m; thickness: 0.18 m. It has the ends sectioned at the same dimensions as the short beam at the end, in order to be pressed into the cracks cut into the long sides it superposes.

The beams that form the lateral sides of the counter-fort have the following dimensions: length 2.10 m; width: 0.22 m; thickness: 0.18 m. These beams had their ends endorsed to the wooden substructure of the wall, sectioned at their lower part on a length of 0.38 m and thickness of 0.10 m. The cut out ends bind with the longitudinal beams of the brick wall.

Above the trapezoidal space, formed by the joint of the beams in the wooden substructure, there were fixed the first layers of bricks which were forming the foot of the counter-fort.

The base layer was placed directly on the yellow clay and is formed of bricks, displayed on their edge, on their length, joint with mortar. As the wooden structure at the base of the counter-fort is mounted directly on the living soil, just 0.20m higher than the wooden structure at the base of the scarp wall, the last layer of bricks displayed on their edges fill in the whole space height inside the trapezoidal structure.

The wooden pillars are another important component of counter-forts structure, providing stability to the beams and the brick base. With a circular section, with diameters between 0.20–0.28 m and length of 1.30 m, these pillars had been hammered both beneath the beams that were forming the long sides

of the trapezoidal structure and in the central area, on both sides of the intermediary sleeper, where their ends pierce the bed of bricks at the base.

Archaeological material

In the filling of the defence ditch in front of the scarp wall, there were found ceramic and glass fragments, metal objects and animal bones.

The ceramic fragments are remains of wheeled pottery, with reddish brown and yellowish slip, some of them decorated with strips of incised lines. There were also found fragments of enamelled, green pottery, as well as ceramic tile dishes with floral ornaments.

The entire ceramics discovered in the filling can be dated back to the 18th–19th centuries.

The glass fragments discovered come from different types of recipients – mugs, glasses – belonging to the mentioned historical age.

The category of metal objects consists of iron holdfasts and cramps, heavily oxidised.

The bone material comes from domestic animals of various sizes – cattle, pigs, sheep and goats.

C) The well

On finishing the western profile of the excavated profile for the building's foundation (Pl. X/1), the wooden structure of a rectangular well was revealed. In order to fully study it, an opening cassette was made in order to make possible the next stage, that of emptying the well shaft of its filling. The integral research of the well allowed a general outlook on the materials used and its construction system.

The well had a rectangular shape with equal sides of 1.15 m, the preserved height being of 1.10m. The construction system consists of joining the beams ends by simple or double cut out (Pl. X/2). From the well wooden structure there were preserved, on each side, nine thick wooden boards, on the upper part above the last layer of boards and in the corners, the stones used to fix the wooden structure had been preserved. The beams used in the structure of the well are processed from different types of wood, without being completely trimmed at the outside, mainly those laid at the well's base.

Archaeological research offered information about the construction of the well. The construction was assembled on the south side where the space between the walls of the pit and the wooden structure was larger.

After the pit had been dug into the yellow clay, stones used as foundation for the wooden structure's corners (Pl. XI/1) were displayed. The whole wooden

structure formed by joining the boards was built upon four pairs of small size hubs (Pl. XI/1) and the corners of the well had been reinforced with some stones fixed in the exterior of the construction. At the base, wooden structure was reinforced by doubling it outside, on all sides, with hubs split on their length, most of them untrimmed, still wearing their bark (Pl. XI/2).

These support hubs were of different lengths, ranging between 0.30 m and 1.15 m, the latter dimension refers to the structural beams they were doubling. The shorter hubs were placed in extension of each other, parallel to the beams at the base of the fountain. The hubs flanking from the outside the row of base beams had a hollow space carved into them for a better fixation of the beams. There were also found cases where the reinforcement was made not only with split hubs but also discarded beams were used. Thus, at the base of the northern side, a trimmed beam with a length of 1.10 m was displayed as exterior doubling. On the southern side, a split trunk of 1.10 m in length shows marks of having been processed in order to be used as a beam, but they had abandoned the idea and finally the trunk was used as a reinforcement hub.

Internal stratigraphy of the archaeological complex

In order to study the construction system and the filling inside the well with the afferent archaeological material, they proceeded to gradually dismantle the wooden beams structure on its eastern side (Pl. XII).

Several layers of filling were found, nine in number, marked from A to I, starting with the upper edge of the well.

Level A. In the upper part, the wooden structure consists of trimmed beams. On the northern side, the structure is taller than on the southern side and in the south-east corner, above the joint of beams, two stones of reduced dimensions were placed. The collected archaeological material consists of ceramic fragments, iron nails, mortar balls, animal bones and a fragment from a glass bracelet.

Level B. Made of brownish, clay filling, it contains archaeological material consisting of ceramic fragments of which some are remains of enamelled dishes, fragments of bricks and stones, animal bones.

Level C. Made of a black colour, clayey filling, it contains archaeological material consisting of ceramic fragments and animal bones. In this layer, on the southern side of the well, a leather shoe sole which stills preserves traces of seams was found (Pl. XIV/1).

At the base of level C was discovered the upper end of a board detached from the edge of the well. (Pl. XIII). In the same spot, there was also found an agglomeration of highly fragile tree branches. When taking out the filling, it

was seen that both the thick trimmed board, cut out for joining and the branch pierce the next levels D, E and F. It is necessary to mention that on the bottom end of the branch there were marks showing that it had been cut off from a tree. The way in which these two pieces, the board and the tree branch got into the pit – they might have fallen into or gave been thrown into, difficult to specify, but the time was definitely somewhere in the first stage of dismantling the well.

The next levels – D, E, F and G – less consistent with regard to thickness go down in a steep slope from the northern wall to the southern wall of the well. The archaeological inventory is poorer and consists of ceramic fragments and animal bones. Only at level F there were found metallic pieces – nails, under the bottom end of the beam that had fallen into the well.

Level H had a brownish colour, rich in organic matter. There were found thin brushwood and lots of leaves, mainly in the south-east corner of the well. The leaves are relatively well preserved, the colours being ferruginous and light green. At the same level there were found small sized ceramic fragments.

Level I is the lowest filling layer, being in contact to the living soil of the foundation pit. The archaeological inventory consists of ceramic fragments, animal bones but also a bed of leaves.

In the eastern side, on the bottom of the foundation pit, there were found two horizontal beams that had been used to the construction of the base of the well. These beams with a diameter of 10–12 cm had been covered by the last levels, respectively H and I.

The board fallen off the northern wall of the well was 0.46 m in length and its correspondence on the south side was of 0.26 m.

The entire wooden structure was packed and stored at the Timișoara Banat Museum in order to be preserved and rebuilt for the next permanent exhibition.

Archaeological material

The archaeological material discovered at level 6 in the well area consists of ceramic fragments from small sized dishes and of a fragment from a ceramic pipe decorated with inclined ribs.

At level 7, in the well area, there were found ceramic fragments shells, a mortar fragment, a piece of bronze wire with a twisted end, as well as various fragment of corroded metal.

As it results from the present presentation, in the filling of the well there were found ceramic fragments, metal objects and animal bones. The ceramic fragments come from wheeled pottery with brownish, yellow and dark grey slips, some of them presenting a decoration of incised parallel lines. There were also discovered fragments of green, enamelled dishes. All these ceramic fragments, as well as the fragment of pipe can be dated to the 18th century.

The fragment of bracelet is made of colour glass and belongs to the same historical age.

The group of metal objects – wholes and fragments – consists of nails, twisted wire fragments and fragments of oxidised metal.

The bones come from domestic animals of different sizes – cattle, pigs, sheep and goats and from poultry.

As far as the dating of the chronological limits between which the well had been used is concerned, it is more difficult to specify the moment when its construction had started. Based on the archaeological material found inside it – mainly ceramic – the well had been in function in the first half of the 18th century, its beginnings can be placed before 1716, the year Timișoara had been conquered by the Habsburg Empire. The well was serving an area outside the western fortifications of the Turkish city, rich in private lands – mainly gardens.

The causes that led to the well to be dismantled cannot be established. A plausible hypothesis could be the explanation that it had been abandoned and reused as a waste dump after the third row of fort bulwark had been built (respectively the scarp of counterguard I). The moment can be placed in the second half of the 18th century (1765 or 1790)³.

IV. Stratigraphy of the archaeological site

Consequently to the demolition works at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the last preserved part of the city's esplanade soon got invaded by civil constructions. This urban activity was completed with the construction of the Moda Tim factory, its foundations having largely affected the remains of the foundation of the fort bulwark.

Thus, only a few relevant profiles could be found and they have been documented both graphically and with photos. (Pl. XIV/2, Pl. XV/1–2).

The deposit levels were documented with the Munsell Catalogue (Annexes 1–3). The situation plans were elaborated with the aid of the total station, doubling the information content by the graphical documentation.

V. Conclusions

As a result of having located the fort fragments and having compared to available plans and maps of the time, we can state that the remains discovered in the above mentioned perimeter were part of the exterior belt walls situated on the western side of the city of Timișoara.

The results achieved bring further information to the data offered by other preventive archaeological excavations that have been made in recent years

³ Opriș 2007, 83; Capotescu 2008, 163.

within the perimeter of the city of Timișoara, respectively a more accurate positioning in the field of the defensive system itinerary built in the 18th century.

Furthermore, this archaeological research has revealed for the first time the wooden structure of the walls' foundations which used to form the defensive system of modern Timișoara. Together with the data related to the construction system of the wooden structure, there were recorded as well data regarding the wood processing procedures.

The wooden well, most likely dated to the beginning of the 18th century, also represents a first for the archaeological studies in the region of Banat.

Based on the archaeological research carried out at the work station Square 700 (objective "City Business Centre D"), between April–June 2011, we acknowledged the presence of the archaeological site, having been identified as the *extra muros* district of Medieval Timișoara (Palanca Mare), superposed by counterguard I and counterscarp of the fort bulwark of 18th century Timișoara.

BIBLIOGRAPHY

- Buruleanu, Medeleț 2004,
D. N. Buruleanu., Medeleț Fl., *Timișoara: The Story of Its Towns*, Ed. Mirton, Timișoara, 2004.
- Capotescu 2008,
Capotescu V., *Military Fort Architecture in Romania*, vol. I, *The City of Timișoara*, Ed. Bastion, Timișoara, 2008.
- Ilieșiu 2003,
Ilieșiu N., *Timișoara. Monografie istorică*, Ed. Planetarium, Timișoara, 2003.
- Munteanu, Munteanu 2002,
I. Munteanu, R. Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Ed. Mirton, Timișoara, 2002.
- Opriș 2007,
M. Opriș, *Timișoara. Urban Monograph* vol. I, *Recent Discoveries which Imposed a Correction of Timișoara's Urban History*, Ed. Brumar, Timișoara, 2007.

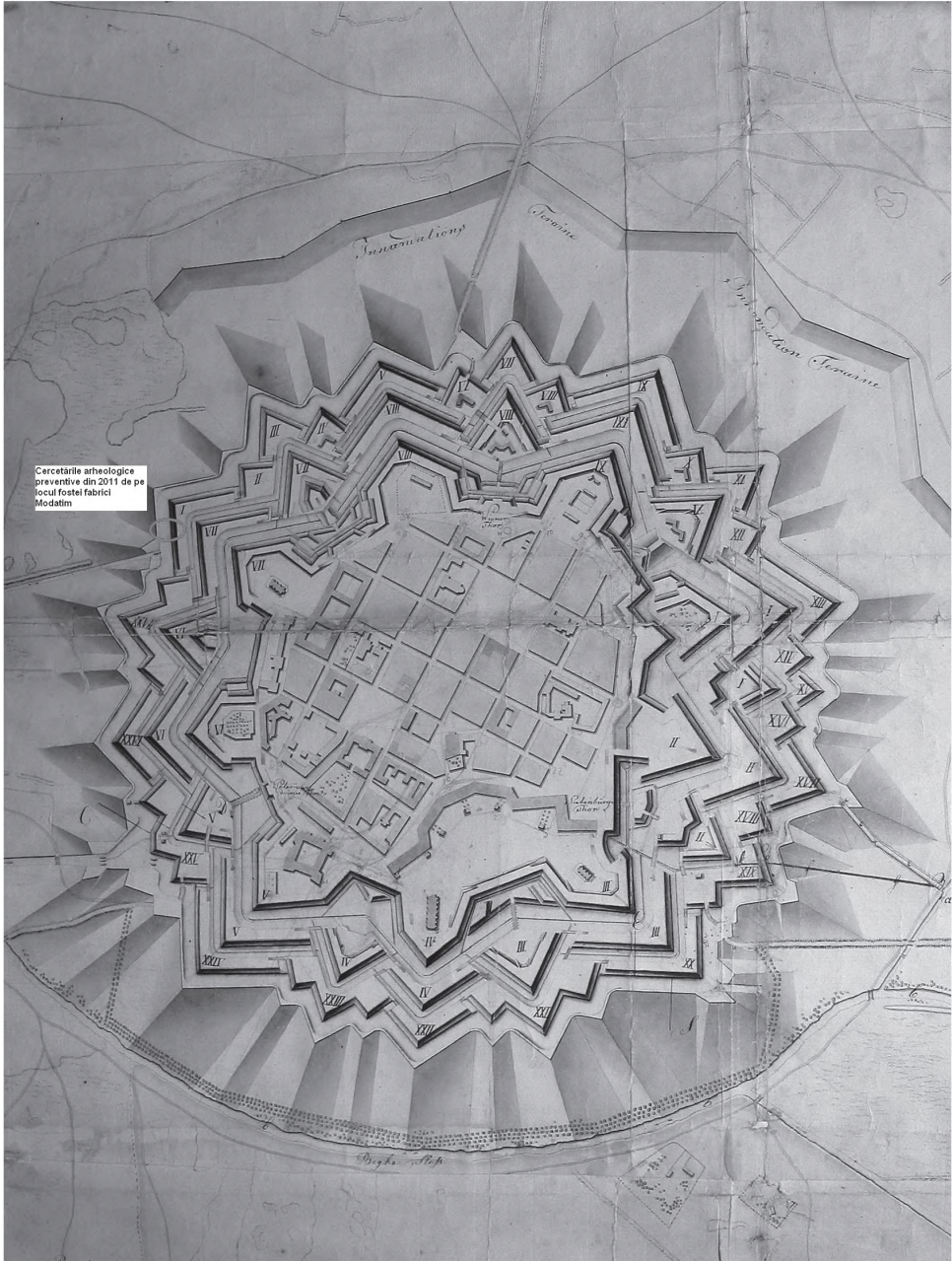
CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE DIN “TIMIȘOARA-PIAȚA 700”, OBIECTIVUL “CITY BUSINESS CENTER”, CLĂDIRE D

Rezumat

Sistemul de fortificație a fost format dintr-un zid de incintă cu nouă bastioane, prevăzut cu un șanț de apărare, acestuia adăugându-se două centuri de fortificații, fiecare cu câte un șanț de apărare.

Ca urmare a construirii clădirii D din complexul comercial City Business Center, s-au cercetat fundațiile zidurilor de cărămidă care au cămășuit segmentul fortificației cunoscut pe planurile militare ca fiind escarpa contragardei I și contraescarpa ce a marcat începerea glacis-ului. Atât zidul escarpei contragardei I, cât și contraescarpa au fost construite pe o substructură de lemn formată din piloni masivi de stejar (cu diametrul cuprins între 0,16 și 0,26 m), deasupra cărora au fost așezate grupuri de câte două bârne longitudinale (lonjeroane), lungi de până la 7,90 m. Lonjeroanele, dispuse la aproximativ 1,20 m una față de alta, au fost fixate cu bârne transversale (antretoaze), late de 1,60–1,65 m. Deasupra substructurii de lemn a fost ridicat zidul de cărămidă care, în cazul contragardei I, a constituit cămășuirea emplectonului de lut bătut și pământ din interiorul anvelopei fortificației bastionare a Timișoarei.

Sistemul de construire a zidurilor de cărămidă a fost unul șablonizat. Contraforturile au avut substructură de lemn, dispunerea lonjeroanelor formând un trapez legat cu ajutorul unor antretoaze. Dispunerea în cruce a cărămizilor a permis legarea acestor contraforturi de zidurile de cămășuire. În spatele zidului contraescarpei a fost descoperită o fântână de lemn, care a aparținut locuirii postmedievale din afara cetății Timișoara, respectiv suburbiei extravilane Palanca Mare. Fântâna a fost de formă rectangulară, cu laturile de 1,15 m, structura de lemn păstrată având o adâncime de 1,10 m. Umplutura a fost formată din fragmente ceramice de sec. XVII–XVIII, cuie de fier fragmente dintr-o brățară de sticlă etc.

Pl. I. Harta fortificației bastionare a Timișoarei (1808). / Map of Timișoara fort bulwark (1808).

1

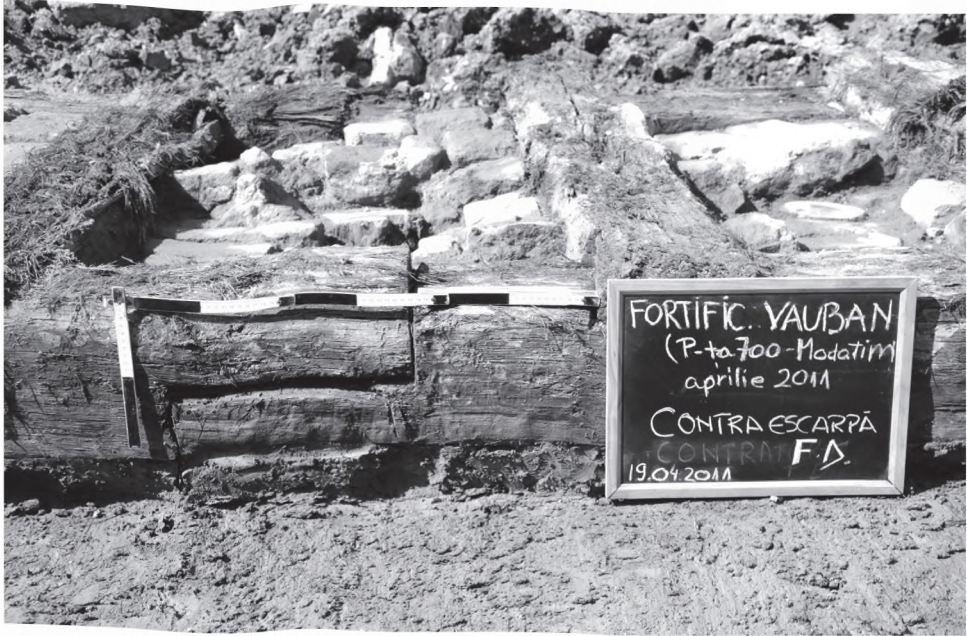

2

3

Pl. II. 1 – Fundația contraescarpei contragardei I; 2 – Profil prin fundația contraescarpei contragardei I; 3 – Substructura de lemn a contraescarpei. / 1 – The counterscarp foundation of counterguard I; 2 – Profile through the counterscarp foundation of counterguard I; 3 – The counterscarp wooden substructure.

1

2

Pl. III. 1. Sistemul de îmbinare a lonjeroanelor contraescarpei; 2. Decupajul pentru fixarea uneia dintre antretoazele contraescarpei. / 1. The system of the counterscarp longitudinal beams joining; 2. Cutting out for fixing one of the counterscarp sleepers.

Pl. IV. Spațiul obținut prin îmbinarea antretoazelor cu lonjeroanele, umplut cu cărămidă. /
The resulted space after the longitudinal beams and sleepers joining was filled with bricks.

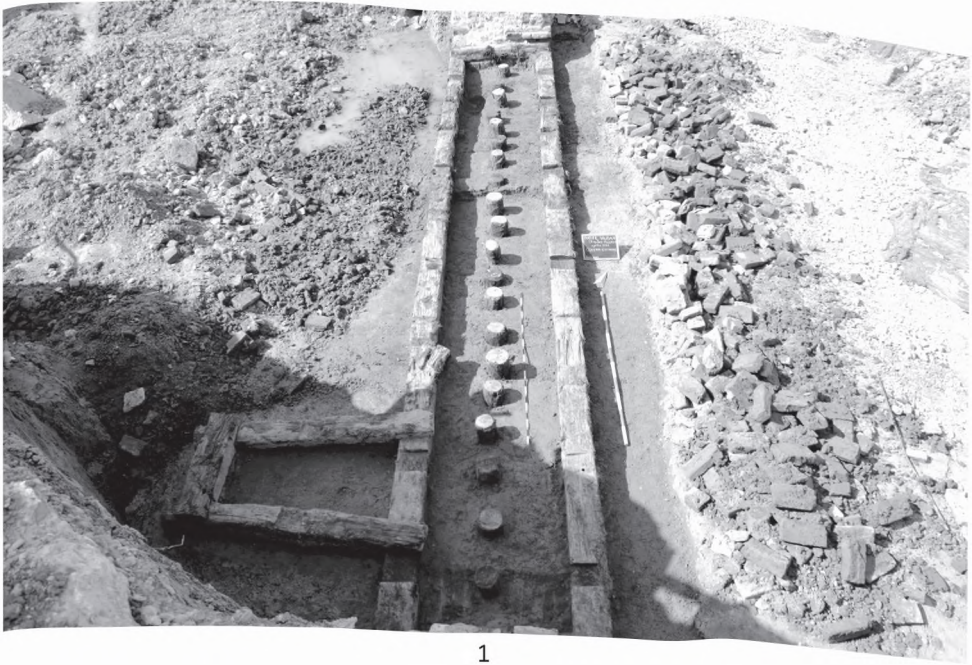

1

2

Pl. V. 1. Profil prin fundația contraescarpei, dispusă pe substructura de lemn; 2. Piloții de susținere a substructurii de lemn a contraescarpei. / 1. Profile through the counterscarp foundation on the wooden substructure; 2. The pillars to support the wooden substructure of the counterscarp.

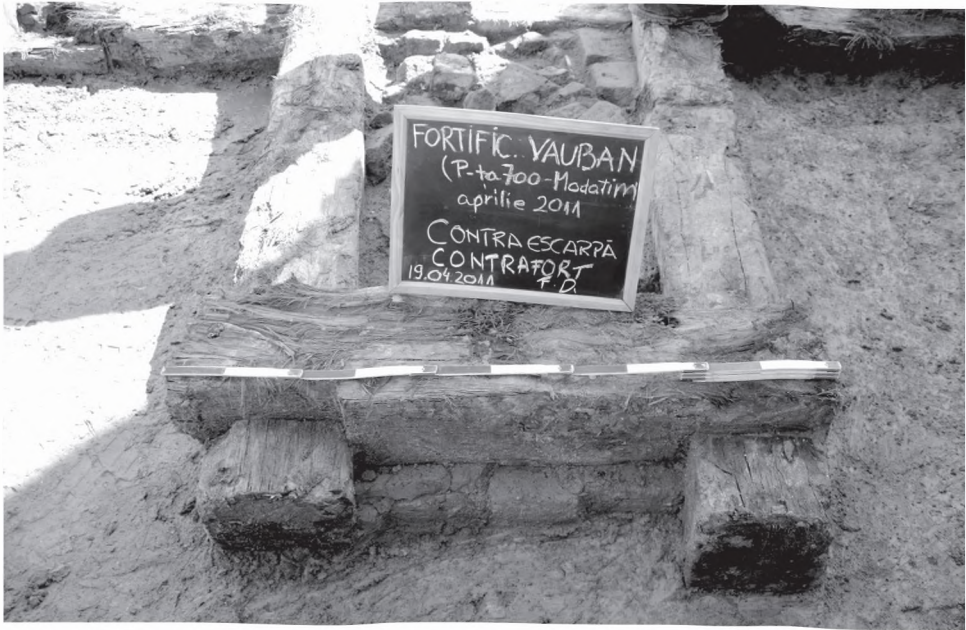

1

2

Pl. VI. 1. Lonjeroanele substructurii de lemn a contraescarpei; 2. Contraforturile de la contraescarpa contragardei I. / 1. The longitudinal beams of the counterscarp wooden substructure; 2. The counterforts of the counterscarp of counterguard I.

1

2

Pl. VII. 1. Detaliu cu îmbinarea antretoazei cu lonjeroanele contraescarpei; 2. Fundația de cărămidă a zidului de escarpă a contragardei I. / 1. Detail on the counterscarp longitudinal beams and sleepers joining; 2. The brick foundation of the scarp wall of counterguard I.

Pl. VIII. Substructura de lemn a zidului de escarpă a contragardei I. / *The wooden substructure of the scarp wall of counter guard I.*

1

2

Pl. IX. 1. Pilonii masivi de fixare a substructurii de lemn a zidului de escarpă a contragardei I; 2. Contrafortul zidului de escarpă a contragardei I. / 1. The massive pillars to fix the wooden substructure of the scarp wall of counterguard I; 2. The counter-fort of the scarp wall of counterguard I.

1

2

Pl. X. 1. Fântâna din lemn aparținând perioadei otomane; 2. Detaliu cu sistemul de îmbinare a pereților din lemn. / 1. The wooden well belonging to the Ottoman time; 2. Detail on the wooden walls joining.

1

2

Pl. XI. 1. Baza fântânii de lemn; 2. Pereții dublați pe lateral, la baza fântânii. / 1. The base of the wooden well; 2. Outside laterally doubled walls, at the well base.

Pl. XII. Stratigrafia umpluturii fântânii. / *Stratigraphy of the well inside filling.*

Pl. XIII. Detaliu cu bârna căzută din peretele fântânii. / *Detail on the detached board from the edge of the well.*

1

2

Pl. XIV. 1. Talpa unei încălțăminte din piele descoperite în umplutura fântânii (lentila C);
 2. Profil prin șanțul de apărare (la vest de contragarda I). / 1. *The leather shoe sole that was
 found in the well filling (lens C); 2. Profile through the defence ditch (west of counterguard I).*

1

2

Pl. XV. 1. Profilul șanțului de apărare a contragardei I și nivelurile de amenajare a *glacis*-ului; 2. Profilul vestic al perimetrului cercat arheologic (în *glacis*). / 1. Profile of the defence ditch of counterguard I and the *glacis* fitting out levels; 2. The western profile of the archaeologically investigated perimeter (in *glacis*).

MONUMENTE FUNERARE OTOMANE DESCOPERITE ÎN CIMITIRUL DIN TIMIȘOARA – PIAȚA SF. GHEORGHE

Adriana Gașpar*

Cuvinte cheie: Timișoara, otomani, pietre de mormânt, cimitir

Keywords: Timișoara, Ottomans, gravestones, cemetery

Introducere

Situată în Câmpia Timișului într-un spațiu străbătut de cursurile râurilor Timiș, Bega și de unii dintre afluenții acestora, Timișoara intră sub administrația Imperiului Otoman și devine reședință de elayet¹ cu rolul strategic de control asupra pusteii ungare și a Țărilor Române. Vreme de 164 de ani orașul a fost locuit și administrat de musulmani până în octombrie 1716, când garnizoana otomană capitulează² în fața trupelor habsburgice aflate sub comanda prințului Eugeniu de Savoya³, iar Timișoara devine domeniu al coroanei Habsburgice.

Cele mai consistente descrieri despre orașul medieval sunt lăsate de călătorul otoman Evliya Çelebi și de solul austriac Henrik Ottendorf, la mijloc de secol XVII. Din izvoarele istorice aflăm că Timișoara medievală “așezată în mlaștinile râului Timiș – pe un pământ înverzit, mănos – înconjurată de grădini și parcuri de trandafiri”⁴ este împărțită în trei părți distincte: cetatea, orașul și cele două suburbii, respectiv Palanca Mare (orașul Rascian) și Palanca Mică (Insula)⁵. Suburbiile erau populate de agricultori, meșteșugari și negustori creștini, iar orașul de către ostași și oameni învățați, în mare parte musulmani. Orașul adăpostea case acoperite cu șindrilă, hanuri, băi, bazare, cafenele, școli pentru copii, și opt geamii⁶ construite după regulile acestora “În oraș sunt două, de fiecare parte a bazarului câte una, în Insulă este una, iar în restul suburbiei, cinci”⁷.

* Cercetător independent, e-mail: sam_adriana@yahoo.com.

¹ Elayetul de Timișoara era format din șase sângeacuri: Timișoara, Lipova, Cenad, Gyula, Moldova Veche, iar de la 29 septembrie 1658 i se mai adaugă și cetățile Ineu, Caransebeș și Lugoj.

² Guboglu 1974, 533.

³ Hațegan 2005, 308–310.

⁴ Călători străini, 496.

⁵ Ottendorf 2006, 11.

⁶ *Călători străini*, 499, 500.

⁷ Ottendorf 2006, 14.

Campanii arheologice

Prin săpăturile arheologice actuale din centrul istoric al Timișoarei au fost scoase la suprafață elemente care privesc în cea mai mare parte perioada de locuire otomană. Astfel de lucrări au fost efectuate pentru prima dată în 2006 atunci când s-a intervenit la infrastructura căii de rulare a tramvaiului din zonele P-ța Libertății, strada 9 Mai și Piața Sf. Gheorghe⁸. Încă de atunci în Piața Sf. Gheorghe a fost descoperită fundația zidului de nord a unei biserici iezuite⁹, construită la mijlocul secolului al XVIII-lea și demolată la început de secol XX. Pe laturile de vest și nord-est ale bisericii¹⁰ au fost descoperite 54 de morminte. Pe baza inventarului numismatic descoperit în pământul de umplură, s-a stabilit că înhumările au avut loc succesiv între secolele XVI–XVII¹¹. Toate mormintele sunt orientate aproximativ pe direcția vest-est, scheletul este întins pe spate cu capul spre vest și privirea spre dreapta. În unele situații defuncții erau acoperiți cu scânduri transversale, depuși în sicrie sau pur și simplu îngropați direct în pământ. Forma gropilor de mormânt a fost greu de determinat și din cauza pământului deranjat de deasupra lor. În inventarul mormintelor nu s-au găsit accesorii sau obiecte din vestimentația defuncților considerându-se că aceștia au fost înveliți într-un lițoliu, asemenea obiceiului de înmormântare musulman¹².

La sfârșitul anului 2013, zona centrală a Timișoarei a fost din nou afectată de lucrări de reabilitare, iar săpăturile arheologice au avut loc pe mai multe străzi din centrul istoric al orașului inclusiv în actuala Piața Sf. Gheorghe. În această zonă săpăturile arheologice preventive au fost efectuate la sud de secțiunea săpată în 2006, fiind coordonate de profesorul Florin Drașovean¹³. S-a continuat dezvelirea unei porțiuni din biserica iezuită învecinată la sud cu zidul din piatră de la o fundație care pare să aparțină unei structuri mai timpurii. În jurul acesteia au fost descoperite morminte de înhumație¹⁴ care prezintă caracteristici similare cu cele săpate în 2006.

⁸ Drașovean, Fluture, Szentmiklosi 2007, 11.

⁹ Drașovean, Fluture, Szentmiklosi 2007, 31, 34.

¹⁰ Drașovean, Fluture, Szentmiklosi 2007, 48.

¹¹ Drașovean, Fluture, Szentmiklosi 2007, 16, 17.

¹² Drașovean, Fluture, Szentmiklosi 2007, 49.

¹³ Mulțumesc domnului prof. dr. Florin Drașovean, cercetător la Muzeul Banatului Timișoara, pentru faptul că mi-a permis să public aceste pietre funerare descoperite pe șantierul arheologic condus de domnia sa – Timișoara, Piața Sf. Gheorghe, în 2013–2014.

¹⁴ În practicile funerare islamice utilizarea sicriului are loc doar în patru situații: când defunctul a suferit un accident, iar corpul nu mai este întreg; în caz de descompunere deoarece prezintă un pericol de infectare a celor din jur; dacă solul este prea mlăștinos; uneori, la înmormântarea femeilor, pentru evitarea vizibilității formei corpului.

Cimitirele și djamiile din Timișoara otomană

Asemenea altor orașe din Imperiul Otoman, în Timișoara au existat spații sacre destinate cimitirelor. Ele au o semnificație tipică religiilor monoteiste, dobândită prin existența sentimentului de teamă și nesiguranță a omului în fața diverselor fenomene de agresiune și care își va găsi refugiul în liniștea spirituală oferită de divinitatea unică¹⁵.

În cadrul culturii otomane până în secolul al XIX-lea cimitirele erau plasate în jurul *âjamiei/moscheii*, a unui *turbe* (mausoleu) sau *tekke* (mănăstire de derviși)¹⁶, urmând ca după această perioadă să fie mutate în afara localității datorită necesităților economice, a igienei sau principiilor de planimetrie a orașului¹⁷. Cele din jurul *âjamiei* erau organizate în funcție de statutul social al defuncților. În partea din față sau cât mai aproape de aceasta erau înmormântate personalitățile locale sau familiile înstărite în timp ce locuitorii de rând din același cartier erau înmormântați în spatele *âjamiei* sau cât mai departe de intrare¹⁸.

Imediat după stabilirea administrației otomane la Timișoara bisericile existente au fost transformate în moschei sau au fost construite altele noi, iar celui dintâi lăcaș de cult construit i se atribuia de obicei numele sultanului domnitor¹⁹. De la cronicarul Mustafa Gelalzade aflăm că “În acea zi, cu ajutorul lui Dumnezeu, ordia turcă a luat cetatea. De aceea bisericile sale au fost transformate în geamii, clopotele au fost aruncate din clopotnițele cu turnuri și s-a început acolo citirea ezanului”²⁰. Prima *âjamie* construită în Timișoara este “djamia ilustră” menționată într-una dintre poruncile emise de sultanul Süleyman (1520–1566) despre utilizarea plumbului în scopul refacerii acoperișului²¹, și numită de Henrich Ottendorf *âjamia Hunkiartzametschie*²². Aceeași structură apare și pe planul arhitectului Radogna notată ca *Büyük Cami (Ejamia Mare)*²³, sau pe cel al căpitanului Perette în 1716 ca fiind *Padişahi Djamisi*. Este foarte posibil ca parte din structura acestei *âjamii* să fie și fundația de piatră descoperită la sud de biserică iezuită din actuala piață Sf. Gheorghe, iar cimitirul în a cărui pământ de umplură s-au descoperit pietrele de mormânt să aparțină acesteia.

Se zice că este foarte greu să treci cu vederea un cimitir otoman care prin monumentele sale funerare oferă din depărtare trecătorului aspecte din viața

¹⁵ Feneșan 2006, 150.

¹⁶ Feneșan 2006, 152–153.

¹⁷ Görk 2007, 210.

¹⁸ Feneșan 2006, 153.

¹⁹ Feneșan 2006, 138.

²⁰ *Cronici turcești* 1966, 276.

²¹ Feneșan 2006, 139.

²² Ottendorf 2006, 14.

²³ Feneșan 2006, 140.

individului, statutul social și afilierea religioasă²⁴. Despre aceste elemente funerare se știe și de la Henrik Ottendorf care în 1663 descria un mormânt prevăzut cu două stele funerare, una la căpătâi și alta la picioare, situat în curtea uneia dintre cele opt moschei prezente în Timișoara²⁵: “este o moschee nouă, frumoasă, se numește Seditzametschie, clădită de către Seidi Ahmed pașa, care a fost strangulat în urmă cu doi ani de către Ali pașa la ordinul împăratului turc, iar mormântul său construit din piatră de talie de înălțimea și forma unei mese de altar de pe la noi – stă în curtea bisericii, la căpătâi cu un stâlp de piatră octogonal cu turban iar la picioare este unul care este ascuțit doar la vârful”²⁶.

Pietre de mormânt din Piața Sf. Gheorghe

Cu ocazia săpăturilor arheologice preventive din 2014 în pământul de umplură al cimitirului din actuala P-ța Sf. Gheorghe s-au găsit șapte fragmente de obiecte din piatră de tipul pietrelor tombale. Acestea au fost descoperite în poziție secundară, fără a fi posibilă identificarea mormintelor cărora le-au aparținut. Este vorba despre cinci pietre de mormânt dintre care două sunt de forma unor turbane, două plăci dreptunghiulare alungite în partea superioară, una de forma unui fes, și alte două fragmente de stâlpi cu secțiune dreptunghiulară. Toate obiectele sunt confecționate din marmură, realizate prin tehnica cioplirii.

Pentru o descriere mai precisă a obiectelor s-a realizat un catalog unde acestea sunt evaluate și clasificate în grupe tipologice în funcție de forma și decorul lor:

1. Piatră funerară

Material:	marmură albă
Tehnică de construcție:	cioplire în relief
Forma:	turban
Dimensiune:	turban: înălțime: 18 cm diametru bază: 20 cm
	stâlp: înălțime: 30 cm diametru bază: 9 cm

²⁴ Ertek 2006, 31.

²⁵ Conform planurilor orașului această moschee apare menționată până în 1746 – 1747. Harta planimetrică a Timișoarei din 1716 efectuată de căpitanul Perette arată că moscheea Seidi Ahmed este amplasată în sudul cartierului Palanca Mare. După suprapunerea de planuri istorice realizată de arhitectul Mihai Opreș această moschee ar putea să fi fost amplasată pe actuala stradă Gheorghe Lazăr, aproximativ la jumătatea distanței dintre intersecțiile străzilor Mărășești și Ungureanu.

²⁶ Ottendorf 2006, 14.

Descriere: Obiect sculptat în relief de forma unui turban. Este compus dintr- un stâlp de con cu vârful teșit înfășurat oblic de o fâșie din același material, dându-i forma unui turban cu baza circulară.

Stare de conservare: fragmentară

Datare: secol XVIII

Locul de păstrare: Muzeul Banatului din Timișoara
(Fig. 1.2 a, b)

2. Piatră funerară

Material: marmură albă

Tehnică de construcție: cioplire în relief

Forma: turban

Dimensiune: turban: înălțime: 13 cm
diametru bază: 18 cm
stâlp: lungime latură: 8 cm

Descriere: Obiect din piatră sculptat în relief de forma unui turban. Este confecționat dintr-o fâșie de material, în primă fază înfășurat vertical apoi urmând direcția oblică, rezultând un turban cu baza pătrată.

Stare de conservare: fragmentară

Datare: secol XVII–XVIII

Locul de păstrare: Muzeul Banatului din Timișoara
(Fig. 1.1 a, b)

3. Piatră funerară

Material: marmură albă

Tehnică de construcție: tăiere în relief

Forma: dreptunghiulară

Dimensiune: înălțime: 40 cm
bază superioară: 13 cm
bază inferioară: 10 cm

Descriere: Obiect din piatră sculptat în relief. Are forma unui dreptunghi mai lat în partea superioară unde se termină sub forma unui arc ascuțit.

a – Față: în zona superioară este decorată cu o rozetă reprezentată printr-o floare cu șase petale înscrise într-un cerc de diametru 9, 50 cm.

b – Spate: o suprafață plană fără decor

Stare de conservare: fragmentară

Datare: ? secol XVI –XVII
 Locul de păstrare: Muzeul Banatului din Timișoara
 (Fig. 2.1 a, b)

4. *Piatră funerară*

Material: marmură albă
 Tehnică de construcție: tăiere în relief
 Forma: dreptunghiulară
 Dimensiune: înălțime: 34 cm
 bază superioară: 14 cm
 bază inferioară: 13 cm

Descriere: Obiect din piatră sculptat în relief. Are forma unui dreptunghi mai lat spre partea superioară unde se termină sub forma unui arc ascuțit a cărui vârf lipsește.
 a – Față: în zona superioară este decorată cu o rozetă reprezentată printr-o floare cu șase petale înscrise într-un cerc de diametru 8 cm.

b – Spate: o suprafață plană fără decor

Stare de conservare: fragmentară
 Datare: ? secol XVI –XVII
 Locul de păstrare: Muzeul Banatului din Timișoara
 (Fig. 2.2 a, b)

5. *Piatră funerară*

Material: marmură albă
 Tehnică de construcție: cioplire în relief
 Forma: fes
 Dimensiune: fes: înălțime: 11 cm
 diametru bază: 9,5 cm
 stâlp: înălțime: 27 cm
 lățime latură: 6,5 cm

Descriere: Obiect din piatră sculptat în relief compus dintr-un stâlp de secțiune pătrată la capătul căruia este amplasat un fes(trunchi de con)

Stare de conservare: fragmentară
 Datare: ? secol XVII
 Locul de păstrare: Muzeul Banatului din Timișoara
 (Fig. 3.1 a, b)

6. Stelă funerară

Material:	marmură albă
Tehnică de construcție:	cioplire în relief
Forma:	dreptunghiulară
Dimensiune:	stâlp: înălțime: 38 cm latură: 8 cm
Descriere:	Obiect din piatră sculptată compus dintr-un stâlp cu secțiune pătrată, care pe una din laturi prezintă un triunghi în relief.
Stare de conservare:	fragmentară
Datare:	? secol XVII
Locul de păstrare:	Muzeul Banatului din Timișoara

(Fig. 3.2 a)

7. Stelă funerară

Material:	marmură albă
Tehnică de construcție:	cioplire în relief
Forma:	dreptunghiulară
Dimensiune:	stâlp: înălțime: 35 cm latură: 9 cm
Descriere:	Stâlp din piatră de secțiune pătrată sculptat în relief.
Stare de conservare:	fragmentară
Datare:	? secol XVII
Locul de păstrare:	Muzeul Banatului din Timișoara

(Fig. 3.2 b)

Despre stelele funerare otomane

În cultura otomană mormintele sunt prevăzute cu două tipuri de stele funerare amplasate perpendicular atât în zona capului, cât și uneori în zona picioarelor defunctului. Până în secolul al XIX-lea cea de-a doua situație este mai puțin întâlnită, însă după această perioadă numărul mormintelor prevăzute cu ambele stele funerare crește²⁷. În funcție de sexul defunctului stelele pot fi bărbătești și femeiești²⁸, astfel că în cimitirile musulmane este foarte ușor să distingi din depărtare un mormânt de bărbat de unul de femeie. Stelele, considerate simboluri atribuite sexualității²⁹, sunt compuse de obicei din trei părți și anume: piatra funerară, un gât și corpul acesteia. Cele caracteristice bărbaților sunt prevăzute în

²⁷ Doğan 2009, 806.

²⁸ Doğan 2009, 820, 831.

²⁹ Montgomery, Cobb 1911, 112, 113.

partea superioară cu pietre de mormânt de tip turban³⁰ fixate pe un gât cilindric sau pătrat și așezat pe un corp de piatră prevăzut cu epitaf³¹, care ne informează despre numele, profesia, motivul morții, data nașterii și morții defunctului³². Există însă și o situație diferită atunci când turbanul nu se află în partea superioară a stelei funerare, ci este localizat foarte aproape de solul mormântului, situație care reflectă execuția defunctului³³. În cazul mormintelor de femei stelele funerare sunt pietre de formă plată, de cele mai multe ori dreptunghiulare, lărgite în partea superioară și care se termină sub forma unui arc ascuțit³⁴.

Dintre piesele tratate în acest articol se disting două pietre funerare bărbătești, două tipice femeilor și una atribuită unui mormânt de copil. Acestea li se mai alătură și două fragmente a căror categorie e greu de stabilit. Este foarte posibil ca acestea să reprezinte stele funerare amplasate vertical la picioarele defunctului (Fig. 1 – Fig. 3).

Toate piesele sunt confecționate din marmură albă, un material greu de procurat în ținuturile mlăștinoase ale Banatului. Forma și dimensiunea obiectului nr. 1 îl încadrează în prima jumătate a secolului al XVIII-lea³⁵ și poate fi atribuit unui înalt demnitar din Imperiul Otoman. În colecția Muzeului Banatului mai există o piatră de mormânt de formă și dimensiune relativ asemănătoare, care aparține aceluiași cimitir din piața Sf. Gheorghe și care a fost descoperită în campania arheologică din 2006³⁶. Tot în colecția aceluiași muzeu se mai păstrează patru stele funerare prevăzute cu turban, una descoperită în 1902 cu ocazia renovării Castelului Huniade, și altele trei care din lipsă de informații nu pot fi atribuite vreunui cimitir otoman din Timișoara³⁷.

Stelele funerare caracteristice femeilor, în perioadele mai timpurii, erau de dimensiuni relativ mici, de formă plată, care cu timpul devin dreptunghiulare și alungite spre vârf³⁸, dar după secolul al XVIII-lea acestea cresc în dimensiune, iar formele sunt mult mai ample și mai complexe. Motivele reprezentate sunt simple, de cele mai multe ori sunt prezente rozeta sau trandafirul³⁹, iar începând cu secolul

³⁰ Kokrek 2012, 77.

³¹ Okur 2007, 3. În epitaf este trecut numele, poziția și titlul defunctului, rugăciunea “Fatiha” și data decesului. Foarte rar este întâlnită semnătura meșterului sau a caligrafului.

³² Okur 2007, 2.

³³ Ertek 2006, 33.

³⁴ Montgomery, Cobb 1911, 110.

³⁵ Doğan 2009, 809.

³⁶ Kopeczny 2007, 159.

³⁷ Feneșan 2006, 156, 157.

³⁸ Bellan 2012, 25.

³⁹ Yatim 1988, 94.

Trandafirul este cel mai întâlnit simbol în Islam, simbolizând frumusețea divină și pe profetul Muhammad.

al XIX-lea sunt decorate și stilizate cu flori, viță de vie și diferite arabescuri⁴⁰. În cazul mormintelor de copii stelele funerare au dimensiuni mai mici decât cele tipice unui adult, iar pietrele de mormânt sunt de forma unui fes⁴¹.

Pietrele funerare situate la căpătâiul defunctului reprezintă adevărate piese de artă, dimensiunea acestora reflectă importanța socială a persoanei decedate. În cimitirele musulmane cele mai întâlnite forme sunt cele de tip turban, denumite și Kavuk⁴², care apar sporadic în arta funerară otomană încă din secolul al XVI-lea⁴³. Prezența acestora crește începând cu secolul al XVII-lea, atunci când marchează mormintele unor mari viziri din Imperiul Otoman⁴⁴, iar din secolul al XIX-lea stelele cu pietrele lor funerare devin mai bogate estetic prin formele și decorul lor divers. Categoria turbanelor este specifică mormintelor de bărbați și sunt cele mai dominante în cultura Imperiului Otoman⁴⁵. Reprezentarea turbanelor a fost pentru prima dată întâlnită în cimitirele evreiești⁴⁶ și preluată mai târziu de către musulmani⁴⁷. În cimitirele otomane formele diverse ale acestora reprezintă imitații preluate din vestimentație a căror origine vine din Peninsula Arabică, unde tipul de turban purtat de un bărbat semnifica rangul său în societate⁴⁸. Se spune că pentru un arab turbanul înseamnă demnitatea credinciosului, iar prin scoaterea acestuia purtătorul își pierde simbolic puterea⁴⁹. Astfel că, un turban simbolizează puterea, onoarea și autoritatea de lider al unui clan, al unui grup tribal sau poziția militară înaltă a purtătorului⁵⁰.

Concluzii

Din documentele medievale aflăm că în cetatea Timișoara exista Marea *ăjamie*, menționată de câteva ori în însemnările călătorului otoman Evliya Çelebi și ale solului austriac Henrik Ottendorf, care au vizitat Timișoara la mijloc de secol XVII. După cucerirea de către trupele imperiale habsburgice din 1716, pentru a se avea o situație clară asupra orașului s-a efectuat un plan exact al Timișoarei ridicat de către căpitanul Perette, inginer șef în serviciul majestății

⁴⁰ În arta religioasă rozeta este considerată simbol al Paradisului sau al Eternității, iar cercul este primul simbol cosmologic al întregului și al unității.

⁴¹ Yatım 1988, 49.

⁴² Pentru cimitirele evreiești aceste pietre de mormânt erau denumite *maşşebah* sau *nefesh* (suflet).

⁴³ Aksan, Goffman 2007, 235.

⁴⁴ Karabulut 2013.

⁴⁵ Görk 2007, 210, 211.

⁴⁶ Montgomery, Cobb 1911, 111.

⁴⁷ Montgomery, Cobb 1911, 113.

⁴⁸ Sipahi, Çetin 2010, 233.

⁴⁹ Kister 2000, 222.

⁵⁰ Kister 2000, 218.

sale imperiale, unde este marcată și această *âjamie*⁵¹. Prin mijloacele moderne de georeferențiere, în 2007 arhitectul Mihai Opriș realizează o suprapunere a planurilor istorice peste situația urbanistică actuală a Timișoarei. Conform cercetărilor sale, *âjama* de pe planul lui Perette pare să fi fost amplasată în actuala Piață Sf. Gheorghe⁵². Bazându-ne pe acest fapt putem presupune că pietrele de mormânt studiate în acest articol sunt din cimitirul care a aparținut acestei *âjamii*. Fiind situată în centrul cetății, în apropierea locurilor de socializare, cum este cazul băilor sau a bazarului, cu siguranță că în curtea acesteia și-au găsit loc de veci reprezentanți importanți ai societății.

Conform ritualului islamic de înmormântare musulmanii își îngropau morții în curtea moscheelor, marcând mormintele prin stele funerare cu forme și decoruri diverse, uneori monumentale. În acest fel defuncții putând fi păstrați cât mai aproape și cât mai mult în amintirile urmașilor. Având în vedere amplasarea și importanța acestui lăcaș de cult, dar și dimensiunea și forma pietrelor funerare descrise mai sus, realizate mai ales din marmură, un material costisitor pentru zona mlăștinoasă a Timișoarei, se poate spune că aici s-au înmormântat persoane înstărite. Conform regulilor din societatea otomană formele de turban diferă în funcție de rang, acest fapt reflectându-se și în cazul monumentelor funerare. Tipurile de turbane găsite în săpăturile arheologice din 2006, respectiv 2014, erau caracteristice persoanelor de clasă medie și superioară⁵³. Acelorași categorii aparțin și cele două pietre de mormânt femeiești tratate în acest articol. Ele prezintă motive florale, utilizate mai ales în perioada dintre 1550–1770⁵⁴, în timp ce în cazul situației financiare precare a defunctei, pietrele funerare sunt de obicei lipsite de decor.

Având în vedere durata îndelungată a stăpânirii otomane, cu siguranță că cimitire musulmane au fost și în alte locuri din Timișoara sau din zonele învecinate. Cercetările arheologice ulterioare ne pot confirma această ipoteză. Până în acest moment nu sunt prea multe informații despre alte cimitire otomane în Banat. Cea mai apropiată localizare unde ar fi existat stele funerare este cimitirul musulman de pe insula Ada Kaleh⁵⁵, demult dispărută sub apele Dunării, și care a fost populată de o comunitate turcească până în secolul XX. În cadrul acestui cimitir au existat pietre funerare de tipul celor descoperite în Piața Sf. Gheorghe. Raportându-ne la spațiul românesc, cimitire musulmane

⁵¹ Hațegan 2006, 191.

⁵² Opriș 2007, 34.

⁵³ [https://www.youtube.com/watch?v=hfLJ_KM6t7o\(02.06.2014\)](https://www.youtube.com/watch?v=hfLJ_KM6t7o(02.06.2014)).

⁵⁴ Biçici 2006, 191.

⁵⁵ Dumitru Stoichiță, *Insula Ada, Kaleh, un ostrov mitologic distrus de civilizație*, în *jurnalul.ro*, 03.sep.2007, 10.07.2014 (<http://jurnalul.ro/campaniile-jurnalul/monumentele-nepasarii/insula-ada-kaleh-un-ostrov-mitologic-distrus-de-civilizatie-101364.html>).

contemporane cu stăpânirea turcească din Banat sunt în zona Dobrogei, acolo unde pietrele de mormânt otomane captează și azi privirea trecătorului, prin formele și decorul lor divers⁵⁶.

Cercetările viitoare vor putea aduce noi contribuții asupra acestor tipuri de obiecte funerare prezente în cimitirele din cetatea sau suburbiile din Timișoara otomană, sau din alte localități care au fost în componența elayetului de Timișoara. Totodată, este foarte posibil ca în colecțiile muzeale astfel de stele funerare să fi trecut neobservate, însă printr-un studiu mai aprofundat al acestora se poate contribui la cercetarea acestui subiect care până în acest moment a atras mai puțin atenția cercetătorilor din România.

BIBLIOGRAFIE

- Aksan, Goffman 2007,
V. H. Aksan, D. Goffman, *The early modern ottomans. Remapping the Empire*, Bogazici University Library, Cambridge University Press, 2007.
- Bellan 2012,
D. Bellan, *18th Century Inspirations from Istanbul*, în *SIA*, Winter 2012, 24–27, http://danbellan.com/pdf/Winter2012_SIA.pdf, accesat 10.04.2014.
- Biçigi 2006,
H. K. Biçigi, *Yazılı Araştırmalar Işığında Türkiye Mezar Taşlarına Topu Bir Bakış*, EREV Academi Dergisi, yıl: 10, S: 26, Kış 2006, 175–192.
- Bizerea 1971,
M. Bizerea, *Relieful județului Timiș*, în *Tibiscus*, I, 1971, 179–188.
- Cronici turcești* 1966,
Cronici turcești privind Țările Române. Sec. XV–mijlocul sec. XVII. Extrase, vol. I, ed. Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet, București, 1966.
- Doğan 2009,
B. Doğan, *Edirne Gazi Mihal camisi haziresi'ndeki mezar taşları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek lisans Tezi, Edirne, 2009.
- Drașovean, Fluture, Szentmiklosi 2007,
F. Drașovean, Al. Fluture, Al. Szentmiklosi, *Descrierea situației arheologice cercetărilor preventive din piețele Libertății, Sfântu Gheorghe și strada 9 Mai*, în *Timișoara în amurgul Evului Mediu*, Timișoara, 2007, 11–84.
- Ertek 2006,
D. Ertek, *Symbolic meaning of cemeteries for users: "Karşıyaka cemetery case"*, 2006, <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12607660/index.pdf>, accesat 10.04.2014

⁵⁶ Cel mai vechi lăcaș de cult musulman construit în România este moscheea "Esmahan Sultan", ridicată în 1575 în Mangalia de azi. Cimitirul din jurul moscheii adăpostește morminte vechi de peste 300 de ani, prevăzute cu pietre funerare tipic musulmane, 5.mai.2014. (http://www.zaman.ro/ro/newsDetail_getNewsById.action?newsId=60162)

- Feneşan 2006,
C. Feneşan, *Cultura otomană a vilayetului Timișoara (1552–1716)*, Timișoara 2006.
- Görk 2007,
R. V. Görk, *Death and funerals in Sunni communities of Turkey*, in *Layers of Dying and Death*, Oxford, 2007, 203–215.
- Guboglu 1974,
M. Guboglu, *Conici turcești privind Țările Române*, vol. II, București, 1974.
- Hațegan 2005,
I. Hațegan, *Vilayetul de Timișoara. Repere cronologice. Selecție de texte și date*, Timișoara, 2005.
- Hațegan 2006,
I. Hațegan, *Prin Timișoara de odinioară. De la începuturi până la 1716*, Timișoara, 2006.
- Ilieșiu 1943,
N. Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, vol. I, Timișoara, 1943.
- Ivan 1936,
N. Ivan, *Timișoara, mică istorie a orașului*, Timișoara, 1936.
- Karabulut 2013,
C. Karabulut, *Adalizade Osmanlı mezar taşları, Sarıklar-Kavuklar-Fesler*, <http://www.mezartaslarinicozmeek.org/wpcontent/uploads/2013/01/Sar%C4%B1klar-Kavuklar-Fesler.pdf>, 2013, accesat 13.04.2014.
- Kister 2000,
M. J. Kister, “*The Crowns of This Community...*”: *Some Notes on the Turban in the Muslim Tradition*, JSAI, 24, 2000, David Ayalon Memorial, vol. I, 217–245.
- Kokrek 2012,
M. Kokret, *A civilization in Edirne, which brings together stones and writing. The ottoman gravestones*, Head of Human Resources and Education Departments of I.B.B, Ismek Handi Craft, 2012, 72–77.
- Kopeczny 2007,
Zs. Kopeczny, *Piese sculpturale din piatră*, în *Timișoara în amurgul Evului Mediu*, Timișoara, 2007.
- Montgomery, Cobb 1911,
J. Montgomery, B. W. Bacon, W. Cobb, *Journal of biblical litebatukb. Comitee of the society of biblical literature and exegesis*, vol. XXX, New York, 1911.
- Okur 2007,
Ç. Okur, *Typographic Examination of Ottoman and Contemporary Turkish Tombstones*, The 51st Association Typographique Internationale (ATypI) Conference, UK, 2007.

Opriş 2007,

M. Opriş, *Timișoara: Monografie urbanistică*, vol. I, *Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, Timișoara, 2007.

Ottendorf 2006,

H. Ottendorf, *De la Viena la Timișoara, 1663*, ed. Ioan Hațegan, Timișoara, 2006.

Sipahi, Çetin 2010,

B. Sipahi, A. Çetin, *Mehasebe Tarihi. 1697–1910 Yılları Arasında Osmanlı Kültüründe Muhasebecilerin Mezar Taşlarının Karakteristik Özellikleri*, in *The Journal of Accounting and Finance*, Marmara Üniversitesi, accesat 04.05.2014 <http://journal.mufad.org/index.php/arsiv/904-sayi-48-ekim-2010/88-1697-19yillari-arasinda-osmanli-kulturunde-muhasebecilerin-mezar-taslari-karakteristik-ozellikleri>, 232–241.

Yatım 1988,

O. M. Yatım, *Early islamic gravestones in Peninsula Malaysia. Batu Aceh*, Museum Association of Malaysia, 1988.

OTTOMAN FUNERARY MONUMENTS DISCOVERED IN A GRAVEYARD FROM TIMIȘOARA – PIAȚA SF. GHEORGHE

Abstract

During the archaeological excavations that took place in Sf. Gheorghe Place Timișoara, seven stone funerary objects were discovered. There are two headstones type turban, located on top of a stele funerary tombs characteristic of men, as well as two rectangular slabs of stone that end at the top with a sharp angle, representative objects for women's graves. The tombstone is the fifth pillar set on top of a fez, characteristic for graves of children. These articles are joined by two pillars of square section. These gravestones are made of marble. The first four are situated at the head of the deceased, and the posts may have been placed at his feet.

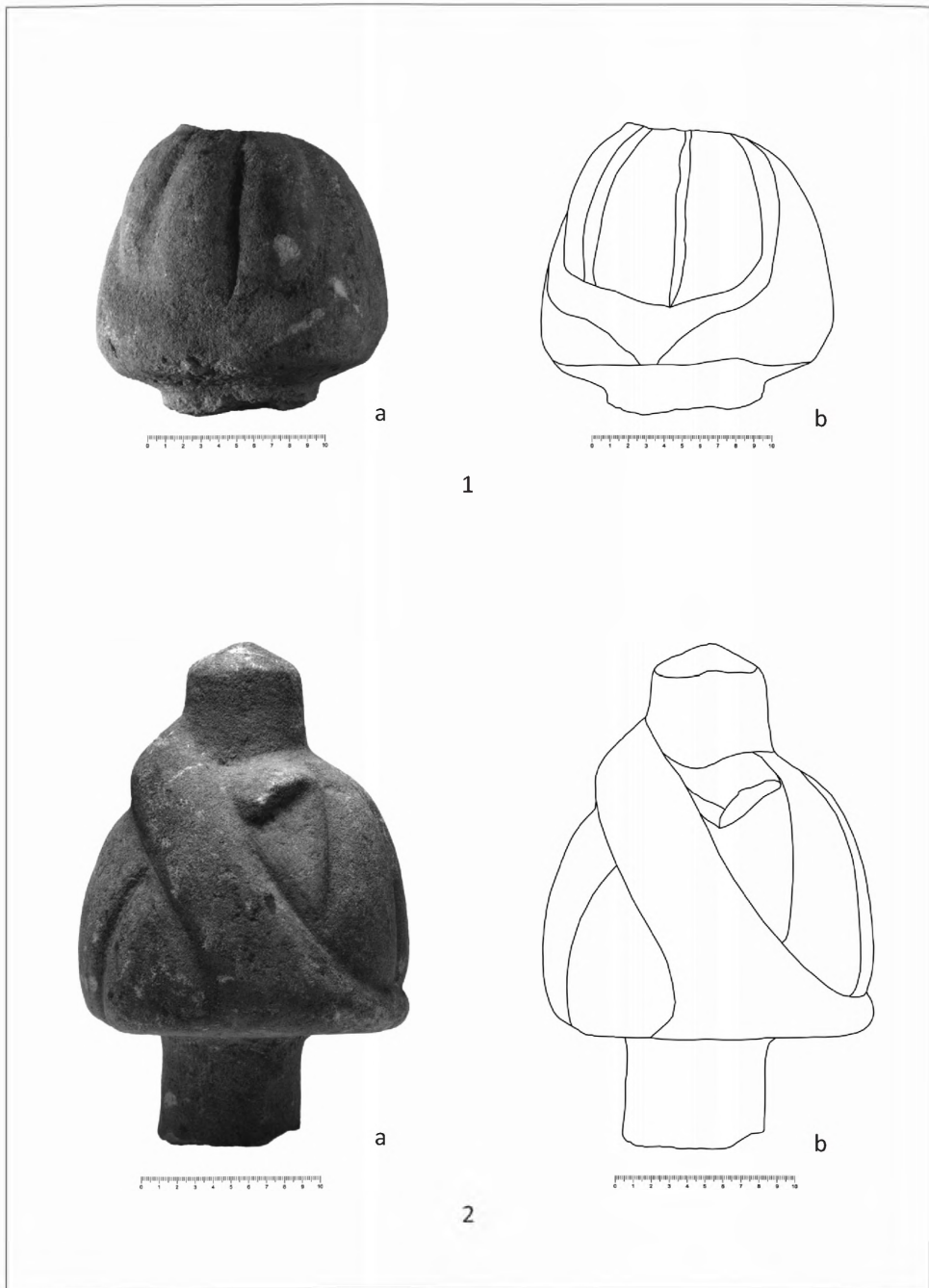

Fig. 1. Pietre funerare otomane de forma unui turban care marchează un mormânt de bărbat. 1a – foto; 1b – desen; 2a – foto; 2b – desen. / Ottoman funeral stones turban shaped for a man's grave. 1a – photo; 1b – drawing; 2a – photo; 2b – drawing.

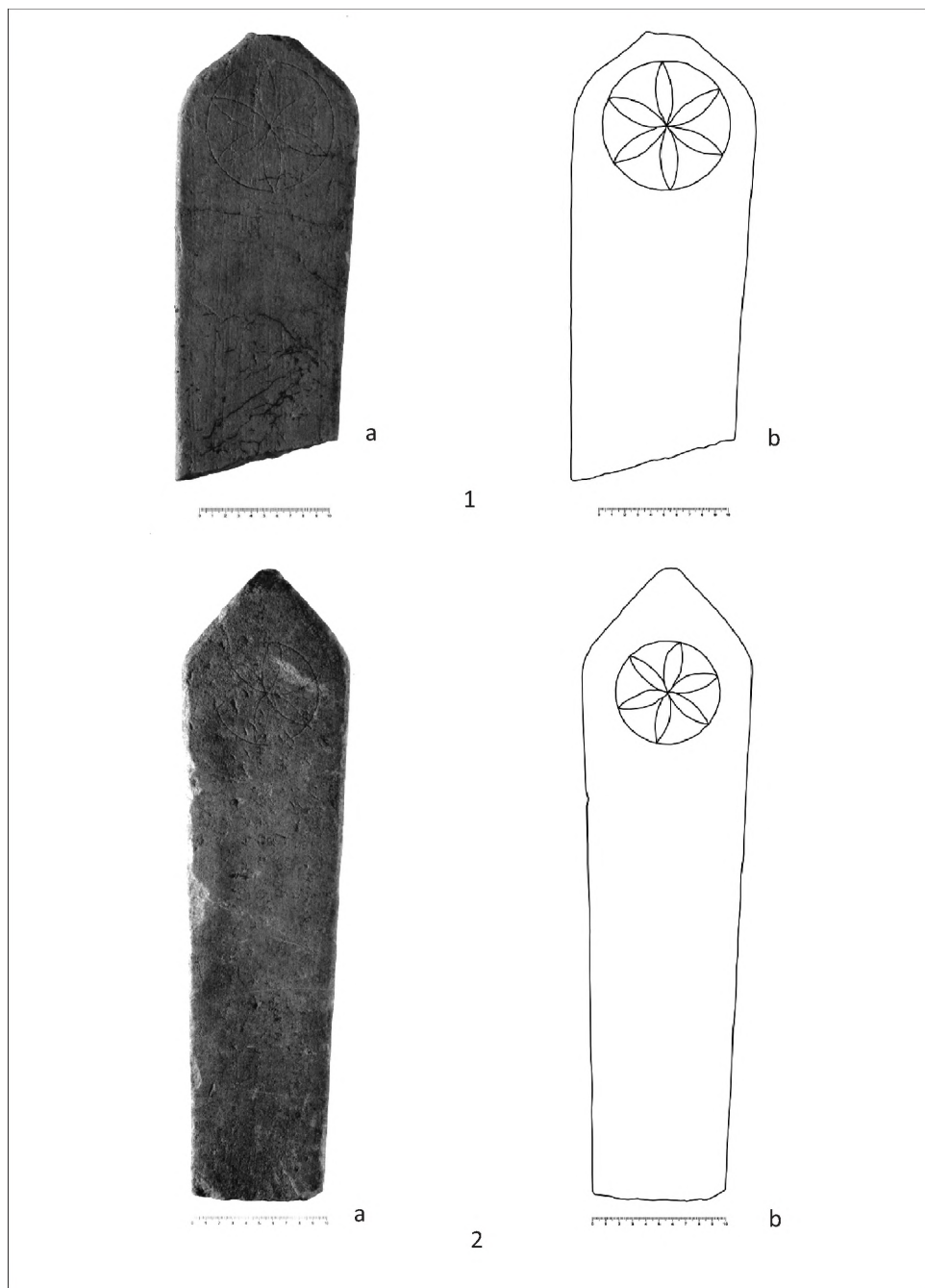

Fig. 2. Pietre funerare otomane care marchează un mormânt de femei. 1a – foto; 1b – desen; 2a – foto; 2b – desen. / Ottoman funerary stones for a woman's grave. 1a – photo; 1b – drawing; 2a – photo; 2b – drawing.

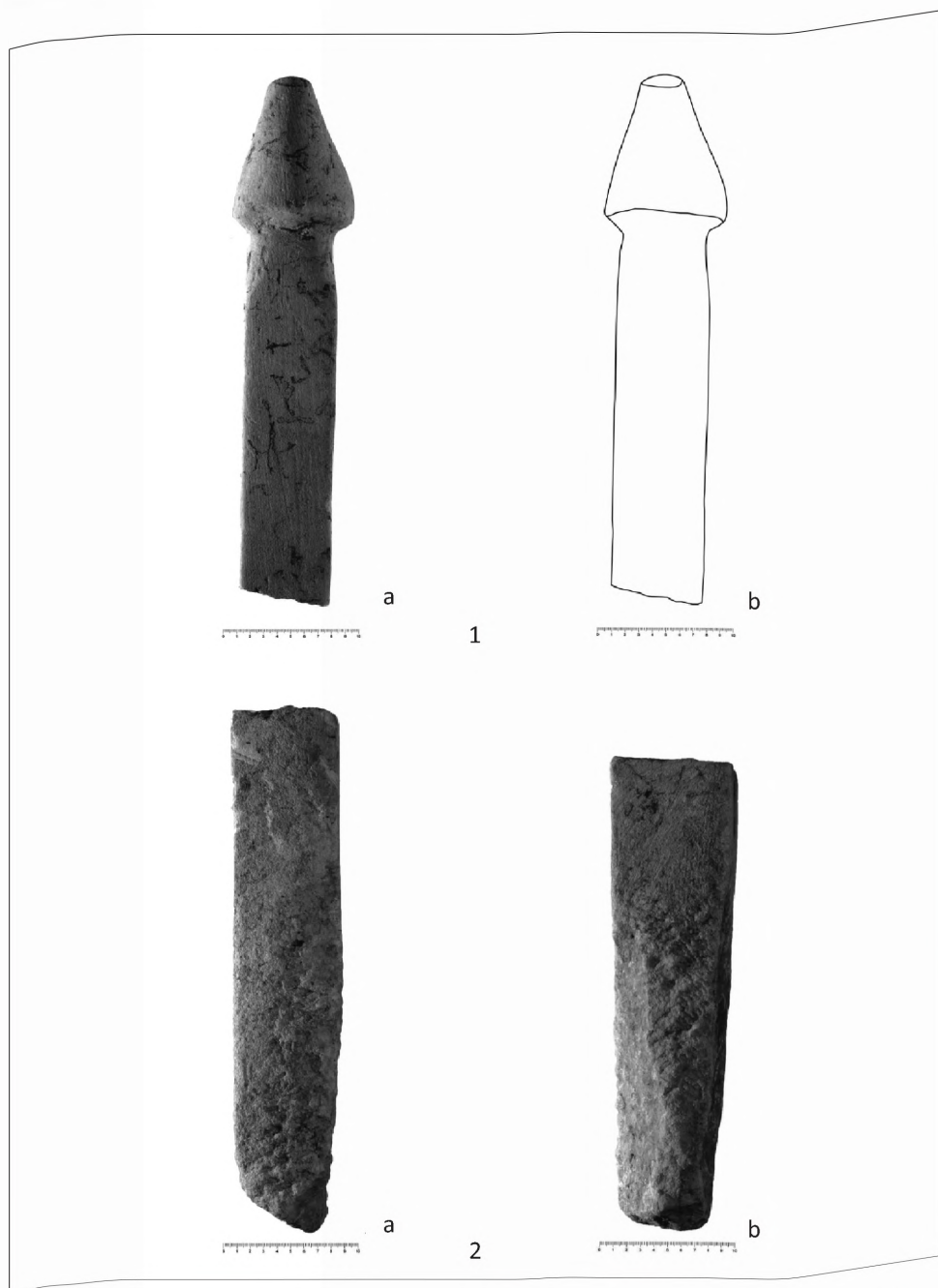

Fig. 3. 1a, b – piatră funerară otomană care marchează un mormânt de copil. 1a – foto; 1b – desen; 2a, b – Posibil stâlp dintr-o stelă funerară otomană plasată la picioarele defunctului. / 1a, b – Ottoman funerary stone for a child's grave. 1a – photo; 1b – drawing; 2a, b – Possibly, a post from an Ottoman funerary stele to be placed at the deceased's feet.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE ÎN CETATEA TIMIȘOAREI, STR. LUCIAN BLAGA, ANUL 2014. RAPORT PRELIMINAR

Alexandru Flutur*, *Ana-Cristina Hamat***, *Daniela Tănase****

Cuvinte cheie: Timișoara, cetate medievală, cetate turcească, fortificație bastionară
Keywords: Timișoara, medieval fortress, Turkish fortress, bulwark fortress

Lucrările de reabilitare a spațiilor publice din centrul istoric al municipiului Timișoara au impus desfășurarea unor ample cercetări arheologice în cartierul Cetate, în piețele și pe străzile vizate de acest proiect urbanistic. În cadrul proiectului a fost inclusă toată strada Lucian Blaga (Pl. I), obiectiv situat în interiorul cetății medievale, precum și în interiorul fortificației bastionare din secolul al XVIII-lea. Suprafața cercetată de noi în perioada 16.01–10.04.2014, concretizată într-o secțiune cu lungimea de 133,5 m și lățimea de 3 m, are ca limite Piața Libertății în nord și Piața Huniade spre sud.

Zona cercetată se află în partea de sud a cetății medievale a Timișoarei, în apropierea Porții Belgradului¹, mai târziu (în secolul al XVIII-lea) această zonă fiind încadrată în fortificația bastionară austriacă. Avantajul cercetării de față îl reprezintă existența unor descrieri de epocă ale orașului medieval, datorate în principal lui Evlia Celebi² și lui H. Ottendorf³, la care se adaugă câteva planuri- cel mai bun fiind cel realizat în 1716 de către căpitanul Perette⁴. Studiul cetății habsburgice poate beneficia însă și de sutele de hărți păstrate din această perioadă și datorate administrației austriece. Relativ recent au fost publicate rezultatele unor cercetări arheologice efectuate în zona Timișoarei medievale⁵. De asemenea, a fost publicată și o monografie dedicată dezvoltării urbanistice a

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: al.flutur@gmail.com.

** Muzeul Banatului Montan Reșița, bd-ul Republicii nr. 10, e-mail: anahamat@yahoo.com.

*** Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: danielaelanase@yahoo.com.

¹ Ottendorf 2006, 12–13.

² Evlia Celebi 1976.

³ Hațegan, Negrescu 2002, 141: titlul manuscrisului este *De la Buda la Timișoara*, fiind redactat probabil în 1667.

⁴ Opriș 2006, 16–19.

⁵ Rădulescu 2006; Drașovean *et alii* 2007; Szentmiklosi, Bălărie 2012; Kopeczny 2013.

Timișoarei⁶, care se dovedește a fi foarte folositoare. Pe lângă aceste instrumente bibliografice mai pot fi menționate și o serie de alte studii care tratează aspecte de natură teoretică cu privire la dominația otomană în Banat⁷.

Sectoarele cercetate, în număr de 17, au fost denumite convențional cu litera B (de la inițiala străzii Blaga), la care s-a adăugat o numerotare cu cifre arabe. Au fost documentate astfel mai multe faze de construcție în lemn aparținând de cetatea medievală, un canal medieval de aducțiune a apei din piatră și cărămidă, precum și structuri de cărămidă din secolul al XVIII-lea (canale din sistemul de canalizare al cetății bastionare) și o amenajare realizată din mortar compact, întinsă pe aproape 30 m (în secțiunea noastră) care pare să reprezinte o piață amintită la jumătatea secolului al XVII-lea de Evlia Celebi.

Deoarece proiectul prevedea decopertarea nivelului de amenajare stradală și refacerea acestuia, inițial s-a realizat o excavare mecanică a acestor straturi constând din asfalt, pavaj de piatră, pietriș și nisip. Decopertarea mecanică a atins în medie 1 m adâncime, mai ales pe porțiunile unde nu au apărut structurile de cărămidă datate în secolul al XVIII-lea. S-a trecut apoi la excavarea manuală, ajungându-se la o adâncime medie de 1,30 m. La această cotă s-a obținut un prim tablou general al situației arheologice. În afara structurilor de cărămidă de secolul al XVIII-lea care țin de sistemul de canalizare al cetății habsburgice, au apărut primele urme din construcțiile de lemn legate de cetatea medievală și straturile arheologice aferente. Mai menționăm că pe toată lungimea secțiunii cercetate (situată pe jumătatea de vest a străzii L. Blaga) a fost surprins șanțul pentru canalizarea orașului, realizat la începutul secolului al XX-lea, cu o lățime de 80–100 cm, șanț care taie toate straturile arheologice anterioare.

De la această cotă excavarea a continuat manual pe tronsoane mici, în general de 5 m lungime, atingându-se cota lutului steril (între 3 și 4 m adâncime). Din cauza pericolului pe care săpăturile îl puteau genera asupra stabilității clădirilor din preajmă (fundăția clădirilor istorice se află la 2 m de secțiune), metodologia de lucru stabilită de către proiectant, beneficiar, constructor și arheolog a fost de a aborda excavările ce depășeau cota de -1,3 m pe tronsoane de 5 m, fără a avea deschise în același timp două tronsoane consecutive. Soluția de umpluturi a fost dată de proiectant, primul strat de umplere fiind de nisip, apoi de pietriș.

Au fost cercetate 12 sectoare, situate în locurile în care în proiectul tehnic a fost indicată instalarea unor țevi verticale în canalizarea actuală. În aceste sectoare, la care s-a adăugat unul suplimentar, am ajuns până la lutul steril. Acolo unde au fost descoperite structuri de cărămidă (canalele de secolul al XVIII-lea), de piatră și cărămidă (canalul de aducțiune a apei din cetatea medievală), de lemn (structuri de lemn bine păstrate) sau amenajări importante

⁶ Opriș 2006.

⁷ Rădulescu 2002; Iambor 2002; Hațegan, Negrescu 2002.

(stratul compact din mortar și cărămidă de amenajare a unei piețe din cetatea medievală), lucrările au fost oprite, considerând că este necesară protejarea vestigiilor. Intervenția constructorului a constat doar în introducerea acelor conducte verticale în conducta de beton care a fost instalată la peste 4 m adâncime la începutul secolului al XX-lea.

1. Principalele aspecte stratigrafice

Stratul de asfalt actual suprapune pavajul anterior de piatră cubică. Piatra este așezată pe un strat de nisip și pietriș de 30–40 cm, care se află deasupra unui strat de nisip curat de 20–30 cm. Sub nisip se află umpluturi succesive de pământ și moloz, cu multe fragmente de cărămidă, care suprapun structurile de cărămidă ale canalizării austriece. Nisipul pare să fie ultimul strat de amenajare a primei străzi din cetatea bastionară, pentru că apare direct peste canalul nr. 2, a cărui cotă superioară e situată deasupra celorlalte canale contemporane. Acolo unde nu sunt intervenții moderne (pentru conducte de apă, de canalizare, cabluri electrice, țevi de gaz) se observă nivelele succesive de amenajare a străzii trasate în secolul al XVIII-lea, care a rămas aceeași până astăzi.

În această parte a străzii L. Blaga, la începutul secolului al XX-lea a fost excavat un șanț cu o adâncime de peste 4 m pentru realizarea canalizării orașului (funcțională și acum), numită Vidrighin (după numele coordonatorului acestor lucrări, inginerul Stan Vidrighin). Acest șanț, cu lățimea de 80–100 cm, traversează secțiunea de la nord spre sud, tăind toate straturile arheologice anterioare. Umplutura acestuia este în mare parte de consistență nisipoasă (nisipul a fost adus aici cu ocazia lucrărilor), amestecată cu solul de consistență lutoasă (excavat) și diverse materiale arheologice scoase din context. Structurile din secolul al XVIII-lea care au fost descoperite sunt în primul rând canale de cărămidă care făceau parte din sistemul de canalizare al cetății habsburgice. Tot din cărămidă se mai păstrează partea inferioară a unei clădiri surprinsă între metrii 78 și 82 ai secțiunii (punctul 0 fiind în capătul nordic, spre Piața Libertății), clădire care a fost demolată în secolul al XVIII-lea, înainte de amenajările pentru noua tramă stradală; construcția acesteia poate fi datată începând cu ultima perioadă a stăpânirii turcești⁸. Sub straturile de secol XVIII apar straturi și structuri medievale. În această zonă a cetății construcțiile sunt aproape în totalitate de lemn. Excepție face un canal de piatră, cărămidă și mortar (lat de 80 cm, cu o adâncime tot de 80 cm), care avea rolul de aducțiune a apei. Acesta era acoperit cu scânduri prinse în mortar. Acest canal a fost construit în timpul celei de-a doua faze de lemn și a funcționat probabil până la începutul stăpânirii habsburgice, când este acoperit.

⁸ Opriș 2006, 44: clădirea nu este orientată la trama stradală stabilită după 1727 care se poate observa în planul publicat de Borovszky, prin urmare este anterioară acestei date.

În cetatea medievală au fost surprinse trei faze de construcție în lemn. Clădirile sunt orientate de obicei pe direcția NE-SV, respectând trama stradală de atunci, fără a fi observate schimbări ale acesteia. Traiectul pereților construcțiilor de lemn este dat deseori doar de aliniamentul stâlpilor. În unele cazuri a fost găsit restul împletiturii de nuiele a pereților, susținută și de o rețea de pari între stâlpi, sau urmele bârnelor sau ale scândurilor care formau peretele. Rareori am găsit podeaua sau resturi din podeaua de lemn a încăperilor. În partea de sud a secțiunii, pe o suprafață de aproape 30 m, a apărut un strat compact de amenajare din mortar și fragmente de cărămidă, gros de circa 30 cm, care reprezintă un spațiu deschis, cel mai probabil o piață. Sub mortar se observă un lut negru-cenușiu (20–30 cm) care reprezintă primul strat de amenajare a aceluiași spațiu. Lutul a fost pus peste nisipul steril. Sterilul arheologic este fie un lut nisipos, fie chiar nisip, ceea ce confirmă informațiile că orașul medieval a fost ridicat pe grinduri de nisip⁹. Peste mortar se află nivele succesive de reamenajare a spațiului, pentru ca la un moment dat să asistăm la o desființare a pieței sau la o restrângere sensibilă spre sud, deoarece în această zonă apar diverse urme ale unor clădiri de lemn – cel puțin două faze de construcție (Pl. XIV). În cele 13 sectoare în care am verificat sterilul (nisip), am observat că acesta apare de obicei între 3 și 4 m adâncime față de nivelul de călcare actual. În cea mai mare parte a suprafeței cercetate deasupra nisipului steril a fost pus un lut nisipos care, probabil în contact cu apa, a căpătat o culoare albastră. Acesta pare să fie primul strat de amenajare din cetatea medievală, în legătură cu prima fază de lemn. Urmează apoi alte straturi și umpluturi succesive de amenajare specifice locuirii medievale din zonă, uneori cu o grosime destul de mare (până la 50 cm), cu multe resturi lemnoase sau vegetale (vreascuri, fragmente de lemn din construcții anterioare, paie, semințe diverse), fragmente de cărămidă, oase fragmentare de animale, fragmente ceramice, cuie, fragmente de piele (de încălțăminte) etc.

2. Structurile descoperite

2.a. Canalizarea cetății bastionare

Au fost surprinse cinci canale de cărămidă care fac parte din sistemul de canalizare al fortificației austriece, numerotate canalul 1–5. Acestea au fost amenajate undeva la jumătatea secolului al XVIII-lea pentru deservirea cetății construită între anii 1732 și 1765. Canalul 1 este situat pe mijlocul străzii L. Blaga, urmează o direcție aproximativă nord-sud, venind dinspre Piața Libertății și având panta de scurgere spre sud. Canalul 2 (Pl. VI/ 4) intră în secțiunea noastră dinspre vest, la limita nordică a sectorului B7, cotește în acest

⁹ Evlia Celebi 1976, 597.

punct spre nord urmând tot mijlocul străzii, și deversa la fel ca și 1, într-un canal mai mare colector – canalul 3 (Pl. V/2). Acesta din urmă urmează aproximativ direcția vest-est și deversa în Bega. Canalele 4 și 5 sunt mai mici decât 1 și 2, reprezentând de fapt racorduri ale celor două. De-o parte și de alta a canalului 3 se află o construcție interesantă din cărămidă care încadra și acoperea canalul (Pl. V), protejându-l printr-o boltă care făcea descărcarea sarcinii de greutate a străzii pe ziduri exterioare canalului 3. Se pare că această structură cu boltă proteja canalul și sub clădirile pe sub care el trecea, pentru că apare pe unele planuri ale cetății. Acest fapt se explică prin construirea canalului pe ductul unui mai vechi șanț cu apă (poate braț de râu) din cetatea medievală. Solul fiind mlăștinos, erau necesare lucrări suplimentare de protecție.

2.b. Canalul medieval de aducțiune a apei

Identificat în capătul de nord al secțiunii (sectoarele B1 și B2'), acest canal este alcătuit din piatră și cărămidă (Pl. III), prinse cu mortar; partea de jos este dintr-un strat de cărămizi așezate pe un strat consistent de mortar. Este lat de 80 cm, cu o adâncime de 80 cm și avea rolul de aducțiune a apei în interiorul cetății medievale. Acesta a fost acoperit cu scânduri prinse în mortar. A fost construit în timpul celei de-a doua faze de lemn și a funcționat până în secolul al XVIII-lea, când este acoperit. Interiorul este relativ îngrijit construit, cu mult mortar și cu pereții tencuiți cu mortar, spre deosebire de exterior care a fost neglijent tratat, fiind neregulat. Canalul nu este perfect rectiliniu și prezintă mici sinuozități. Fundul lui este de obicei mai îngust (70 cm) decât partea superioară (80 cm); interiorul are așadar în secțiune o formă trapezoidală. Sub cei doi pereți ai canalului au apărut urme de stâlpi de lemn, care aveau cel mai probabil rolul de susținere a structurii. Canalul avea direcția de scurgere sud-vest – nord-est și asigura o parte din apa pentru cetate, poate și pentru unele mori aflate aici.

2.c. Piața din partea de sud a cetății medievale

În sectoarele B8, B9 și B10 a fost identificat un strat gros (cel puțin 30 cm) de mortar cu fragmente de cărămidă. Acesta reprezintă un nivel de amenajare a unui spațiu deschis din cetate. Cel mai probabil este vorba despre acea piață la care se referă Evlia Celebi: "În această cetate se află chiar în fața palatului o piață spațioasă care e pardosită nu cu scânduri, ci cu un strat tare de mortar"¹⁰. Pentru B8 (Pl. VIII) și B9 unde acest strat este compact, a fost propusă păstrarea și protejarea acestuia. În B10 amenajarea nu mai are aceeași consistență, mortarul fiind amestecat cu pământ, însă cu aceeași grosime, de 30 cm. Aici stratul a fost excavat (s-a ajuns până la steril), sub el fiind un lut negru-cenușiu care a fost așezat pe

¹⁰ Evlia Celebi 1976, 500.

nisipul steril. Probabil acest lut este o amenajare anterioară celei cu mortar a aceluiși spațiu pentru că îl găsim și în B8 și B9, tot sub mortar și deasupra sterilului, situație care s-a putut observa și în șanțul canalizării Vidrighin.

2.d. Clădirile de lemn

În cadrul cercetării am identificat trei faze de construcție în lemn. Refacerile sunt de multe ori pe același aliniament; trama stradală pare să rămână neschimbată în toată perioada medievală. Distincția între perioadele de construcție este dificilă pentru că acestea reprezintă deseori refaceri succesive ale acelorași clădiri. Structurile de lemn vor fi prezentate pe sectoarele cercetate.

3. Sectoarele de cercetare

Sectorul B1 (PL. III) este primul sector cercetat, profilul nordic al acestuia reprezintă de fapt limita nordică a secțiunii (spre Piața Libertății), de la metrul 0 la metrul 8. B1 a fost delimitat după primele excavații care au ajuns la cota de 1,30 m. Lucrările au atins adâncimea de 4,20 m, fiind verificat lutul steril. Încă de la început a putut fi observat șanțul canalizării Vidrighin (aici cu lățimea de 80 cm), precum și canalul de cărămidă 1, aflat în profilul estic al secțiunii, acesta datându-se la jumătatea secolului al XVIII-lea. Realizarea canalizării orașului la începutul secolului al XX-lea (între anii 1902–1907) a fost coordonată de inginerul Stan Vidrighin, conducta de beton (circa 60 cm în diametru) fiind instalată într-un șanț lat de 80–100 cm, la o adâncime de 4,20 m față de nivelul actual al asfaltului. Se observă urmele sprijinirilor de lemn de la săparea șanțului. În umplutura acestuia intră diverse materiale (medievale sau moderne), de la piatră, cărămidă, bucăți de lemn până la fragmente de ceramică, sticlă, piele de încălțăminte, obiecte moderne de plastic, cuie sau oase. Structura cea mai importantă este un canal de piatră și cărămidă din cetatea medievală (cu partea interioară lată de 80 cm, cu o adâncime tot de 80 cm) care avea rolul de aducțiune a apei. Piatra și cărămida erau prinse cu mortar, fundul canalului fiind realizat dintr-un rând de cărămidă pusă într-un strat gros de mortar, aflat la rândul lui pe un pat de nisip, pietriș și bucăți de cărămidă, gros de 25 cm. În partea superioară era acoperit cu scânduri prinse în mortar. Păstrate parțial, acestea aveau aproximativ 25 cm lățime. Canalul a fost desființat cel mai probabil după cucerirea Timișoarei de către armata habsburgică, deoarece el este astupat cu o umplutură de secolul al XVIII-lea care se află peste un strat subțire (5–10 cm) de colmatare a fundului canalului. De-o parte și de alta a canalului medieval au fost surprinse urme de structuri de lemn din două faze diferite de construcție. Acestea constă cu precădere din urme de stâlpi. Presupunem că ultimele straturi medievale, care acoperă urmele stâlpilor din faza II de lemn, aparțin celei de-a treia faze de lemn din această zonă a cetății medievale. În colțul nord-vestic

au apărut urmele unei clădiri de lemn (numită C1), din care am surprins doi stâlpi de lemn și o bârnă care aparținea peretelui. Pe profilul vestic se observă cum această structură de lemn este secondată de altă construcție a cărui șanț de implantare a peretelui se observă în profil. În colțul sud-estic au apărut urmele a doi stâlpi, probabil din faza II, care sunt precedați de un stâlp mai mic din faza I de lemn.

Sectorul B2 cu B2' (PL. III/2; PL. IV/1) reprezintă un tronson din partea nordică a secțiunii, destinate cercetării arheologice preventive de la metrul 9 la metrul 19. Din motive tehnice a fost divizat în două sectoare, B2 și B2'. Straturile arheologice din B2' reprezintă în mare continuarea stratigrafiei din B1, împărțirea pe sectoare fiind strict convențională. De-a lungul secțiunii apare șanțul canalizării Vidrighin (lat de 80 cm). A mai fost surprins canalul de cărămidă 1, acesta reprezentând limita estică a secțiunii noastre, precum și un canal secundar 4 (lat de 1,20 m) aflat la limita sudică a lui B2 care deversa în 1. Aceste structuri de cărămidă fac parte din canalizarea de secol XVIII. Au fost documentate arheologic trei faze de construcție în lemn, indicate în primul rând de stâlpi și pari, cărora le corespund mai multe nivele de călcare. Urmele primei faze de lemn se află la circa 4m față de nivelul actual de călcare. Pe latura de vest au apărut urmele șanțului canalului medieval găsit în B1 iar în B2 apare doar marginea șanțului aflată foarte aproape de profilul vestic. În B2', pe latura vestică a fost surprinsă o mică porțiune din canalul de piatră și cărămidă medieval (PL. III/2) care a fost cercetat și în sectorul B1.

B3' este un sector care acoperă o porțiune de 4,20 m pe lungimea secțiunii mari, la sud de canalul 4. În partea superioară s-a găsit un strat de amenajare cu multă arsură, probabil un ultim nivel de locuire înainte de construcția canalului 4 care taie acest strat. Principalele structuri de lemn găsite, stâlpi și urmele pereților unei locuințe, par să aparțină, ca și început, fazei II de lemn. Urmele clădirii de lemn C2 constă în partea superioară din scânduri slab păstrate ale peretelui, iar mai jos în șanțul puțin adâncit de implantare a acestuia. Dintr-o umplutură de amenajare a unui nivel din această locuință provine un craniu de cal (fără mandibulă).

În sectoarele B3" și B4 au apărut structuri de cărămidă din secolul al XVIII-lea (PL. IV/2; PL. V), care țin de canalizarea din cetatea bastionară habsburgică. În această zonă a funcționat (probabil până la începutul secolului al XX-lea, când a fost creată canalizarea Vidrighin) un mare canal principal (canalul 3) care colecta apa din mai multe canale adiacente. Deasupra acestuia a fost ridicată, tot din cărămidă, o structură impozantă cu boltă (cu lățimea de 6,60 m). Aceasta avea rolul de a proteja canalul 3, terenul fiind aici mlăștinos. Presupunem că acest canal (cu lățimea de 1,70 m) suprapunea în mare parte traseul șanțului cu apă (sau braț de râu) care trecea prin cetatea medievală. La

limita vestică a secțiunii, la nord și la sud de structura de protecție a canalului 3, au apărut ziduri (cu lungimea de 4,30 la nord și de 5 m la sud) care aveau probabil rolul de susținere, acționând la fel ca și un contrafort. Au putut fi observate urmele de la șanțurile de fundație ale zidurilor de cărămidă. Tot în legătură cu construcția acestor ziduri sunt urmele neregulate ale unor șanțuri care au funcționat în timpul ridicării zidurilor. În B3” și B4 straturile medievale sunt aproape inexistente, fiind distruse de lucrările din secolul al XVIII-lea. În B4 au apărut totuși urmele a doi stâlpi din prima fază de construcție din cetatea medievală.

În B5 (PL. VI/1), cu o lungime a suprafeței de 5,80 m, au fost documentate două faze de construcție în lemn, din care se mai păstrează câțiva stâlpi și pari, precum și nivelele arheologice corespunzătoare. Parii serveau susținerii împletiturii de nuiele a pereților.

În sectorul B6 (PL. VI/2), cu lungimea de 5 m, la limita nordică apare canalul de cărămidă 5 – un racord al canalului 2. Poziționarea și direcția de scurgere a canalului 5 este de la sud-vest spre nord-est, însă acest canal a fost distrus în mare parte din cauza lucrărilor la un cămin al canalizării Vidrighin. În șanțul acestei canalizări a fost surprins (în B6 și B6’; apare parțial și în B5) sistemul de sprijiniri din lemn de brad din timpul săpării șanțului. Dulapii laterali, de 30 cm lățime și 5 cm grosime, erau fixați prin contrafișe de 16–20 cm în diametru. La sud de acest canal avem groapa G1, datată în perioadă medievală, probabil o pivniță. S-a mai păstrat din acest “demisol” (la sud-vest) o parte din peretele de bârne. Paralel acestui perete, spre sud-vest, mai apar sporadic bârne care pot să fie resturile de la substrucția unei podele. Deasupra nivelului lor avem o rămășiță a unui nivel de călcare din cărămidă, care poate fi din ultima perioadă turcească sau de la începutul celei habsburgice.

Tronsonul B6’, cu lungimea de 8 m, este continuarea lui B6, spre sud. Primul complex este o groapă (G2) cvasi-rectangulară, săpată la aceeași adâncime cu G1 de mai sus, însă fără pereți de lemn; cel mai probabil reprezintă tot o pivniță. La limita gropii, spre sud-vest, au apărut urmele unei clădiri de lemn – C3 – cu podea de lemn bine păstrată. Deasupra acestei podele mai există cel puțin un nivel de locuire din cetatea medievală, indicat de straturi cu mult lemn în compoziție. Între metrii 78 și 82 ai secțiunii magistrale au apărut urmele unei clădiri din cărămidă, C4 (Pl. VI/3)¹¹, din care se mai păstrează din partea inferioară a zidurilor doar 3–4 asize. Aceasta suprapune o construcție de lemn anterioară. C4 a fost demolată probabil în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, construcția ei poate data însă din ultima perioadă a stăpânirii turcești. În exteriorul acestei clădiri spre est, apar urmele unor stâlpi de la unele construcții de lemn medievale.

¹¹ Vezi nota 8.

La sud de clădirea de cărămidă se întinde sectorul B6” în care urmele medievale sunt puțin păstrate din cauza construcțiilor și amenajărilor moderne. La sud se află canalul 2 (lat de 1,20 m). Traseul acestuia pornește dinspre vest și apoi cotește spre nord, poziționându-se pe mijlocul străzii L. Blaga. Șanțul canalizării Vidrighin a fost săpat pe sub canalul 2. Interesant este că în acest punct șanțul principal este secundat spre vest de un al doilea șanț, contemporan cu primul și care intră și el sub canalul 2. Foarte probabil trecerea conductei de canalizare pe sub structura de cărămidă a generat anumite probleme tehnice care au fost rezolvate printr-un al doilea șanț. În B7, cu care se învecinează la sud, au fost observate perturbări ale stratului de nisip steril care au creat goluri mari de aer sub cele mai timpurii complexe medievale. Golurile de aer se explică prin deplasarea nisipului friabil (steril) în zona șanțului Vidrighin după umplerea lui și tasarea în timp a umpluturilor. Același fenomen a mai fost observat în sectoarele B8 și B9, tot pe lângă Vidrighin, unde au apărut iarăși goluri mari, periculoase pentru lucrători.

În sector B7, de 4 m lungime, au apărut urmele unor structuri de lemn din două faze diferite. Aici a apărut locuința C5 (Pl. VI/4), din care se observă urma împletiturii de nuiele a peretelui, ale cărui margini se văd bine și pe profilul vestic al secțiunii. Sub primul nivel de călcare al locuinței au apărut parțial trei gropi puțin adâncite (40 cm), relativ rotunde (cu diametrul de aprox. 1 m), a căror utilitate este neclară, dar care sunt în legătură cu prima fază de locuire din această zonă a cetății.

În sectorul B7’ a apărut construcția C6. Aceasta este o clădire cu pereții din bârne de lemn (s-au mai păstrat între 3 și 5 bârne) susținute de stâlpi rotunzi sau pătrați. În interior s-au găsit și resturi din podeaua de scândură. Materialul din interiorul complexului este destul de sărac, câteva fragmente ceramice și oase de animal. În exteriorul lui C6, înspre nord, a apărut un șir de țaruși și stâlpi care pot constitui urmele peretelui unei clădiri, mărginind spre vest o suprafață care se adâncește treptat.

În B8’ (4 m lungime), primele nivele clare ale clădirilor de lemn din cetatea medievală au apărut destul de jos, la aproape 2 m adâncime. La limita nordică a fost identificat un stâlp pătrat din clădirea C6. Se pare că în această zonă urmele structurilor de lemn se încadrează într-o singură fază, existând mai multe nivele de călcare.

În B8 (de 5,60 m lungime) apar mai multe amenajări din lemn. C7 (Pl. VII) reprezintă mai degrabă o anexă a lui C8 (Pl. VIII), fiind o construcție din scânduri înguste bătute vertical în pământ, la care se adaugă și câțiva țaruși. Însă conexiunea cu C8 este întreruptă de șanțul Vidrighin. C8 este o clădire de lemn care funcționează în două faze; refacerea din faza II este cel mai probabil contemporană cu anexa C7, acest lucru se leagă de apariția unor umpluturi

care acoperă peretele de bârne de la est. La sud de C7 și C8 apare un nivel de călcare din cărămidă. Anterior nivelelor lui C7 și ale refacerii lui C8 au existat alte structuri de lemn din care au fost surprinse urme de stâlpi sau de pereți. Sub structurile de lemn ale celor două faze au existat amenajări succesive ale unui spațiu foarte larg (cel mai probabil o piață), pe care le avem începând din B8 până la capătul secțiunii în B10, circa 30 m. Nivelul cel mai elocvent al acestei piețe este stratul de mortar compact, de 30–40 cm grosime, care se întinde în tot acest spațiu. G3 reprezintă o groapă relativ târzie, din ultima fază a locuirii turcești, fiind probabil o groapă menajeră. Ea a fost tăiată de canalizarea Vidrighin.

În B9 (7,70 m lungime) urmele unor construcții de lemn (Pl. IX) au apărut la mai puțin de 1 m adâncime de la trotuar. Bârnelor orizontale pot să facă parte din substructura unei străzi. În rest, stâlpii și parii provin de la clădiri care au funcționat în ultima fază de locuire turcească a cetății. Sub nivelele acestei faze apar nivele succesive de amenajare a pieței din această parte a cetății, observabile și în B8 și B10. Se observă în această zonă o restrângere treptată a pieței, aria construcțiilor de lemn extinzându-se gradual spre sud. Este posibil ca la un moment dat, spre sfârșitul stăpânirii turcești, acest spațiu deschis să fi fost în totalitate desființat în favoarea construcțiilor.

Tronsonul B10 (de 5 m lungime) din capătul sudic al secțiunii, se află la mică distanță de sistemul de fortificație al cetății, situat puțin mai la sud, vizavi de Castelul Huniade (Pl. X). Aici bulversările de epocă modernă sunt destul de adânci (circa 1,50 m). Sub acestea vin straturi succesive de amenajare, cel mai important fiind stratul de mortar (gros de 30–40 cm). În acest sector stratul își pierde din consistența pe care o are în B8 și B9, fiind amestecat cu pământ și, prin urmare, mai friabil. El este precedat de un strat de lut negru-cenușiu (20–30 cm), care apare și în B8 și B9 (în aceste sectoare fiind observat în șanțul canalizării Vidrighin). Ultimul strat este așezat peste nisipul steril. O posibilă urmă de structură de lemn în B10 este o groapă din profilul vestic, cu lățimea de 80 cm, care se oprește în mortar. Umplutura acestei gropi se datează mai degrabă în secolul XVIII.

4. Inventarul arheologic

Materialul descoperit cu ocazia cercetării efectuate pe str. L. Blaga este numeros și constă mai ales în fragmente ceramice, alături de care au mai fost găsite obiecte de metal, piatră și sticlă. La acestea se adaugă materialul arheologic de origine organică, păstrat foarte bine în solul mlăștinos al orașului: oase de animale, fragmente de piele de origine animală, obiecte de lemn, scoici, coji de ouă, carapace de broască țestoasă, sâmburi de fructe, chiar și diverse fructe și legume.

Materialul ceramic descoperit pe strada Lucian Blaga se încadrează în cea mai mare parte în secvența cronologică a secolelor XVI–XVIII (Pl. XI). Este vorba mai ales despre ceramica de uz comun, completată cu ceramică de lux și chiar porțelan. În cadrul ceramicii de uz comun (Pl. XI/ 6–13) găsim forme diverse: oale de dimensiuni medii, căni de băut, ulcioare, castroane, boluri, farfurii, fructiere. În general pasta acestora este semifină sau grosieră, cu degresant mare – nisip sau pietriș. Culoarea pastei este în cele mai multe cazuri cenușie sau maronie, iar în cazul pastei semifine aceasta fiind deschisă – cărămizie sau chiar alb-gălbuie. În acest ultim caz, uneori ceramica este pictată cu modele geometrice cu vopsea de culoare roșie, maronie sau galbenă. În cazul ceramicii de lux, formele se axează pe vesela pentru servit: oale de mici dimensiuni, căni, ulcioare, boluri, castroane, farfurii și fructiere. Pasta este fină sau semifină (cu degresant mărunț – nisip); culoarea: cenușie, maronie, cărămizie sau alb-gălbuie. În unele cazuri pasta de culoare cenușie sau maronie este acoperită de angobă de culoare gri-petrol care imită metalul. În alte cazuri, cu o datare mai târzie de secolul al XVI-lea, vasele prezintă un smalt în diferite nuanțe de verde, maroniu sau de tip oglindă. Alături de acestea regăsim fragmente de vase din maiolică albă cu modele vegetale, bogat colorate. Tot în cadrul ceramicii de lux, se remarcă porțelanul de bună calitate (Pl. XI/1–2) – de import, de culoare albă cu modele zoomorfe sau vegetale de culoare albastră. Este vorba mai ales despre ceșcuțe de cafea sau farfurii. Alături de porțelan, în cadrul cercetării au mai apărut și fragmente de vase din așa numita ceramică de Iznik. Pe lângă vase, au fost descoperite și o serie de pipe, dateate fie în perioada turcească a cetății, fie în perioada austriacă a acesteia (Pl. XI/3–5).

Între obiectele de metal (Pl. XII) amintim obiecte din bronz (monede, aplici, cercei, fragmente de vase), alamă (foarfeci, aplici, ace de vâl, diverse benzi de metal), fier (fragmente de vase, ploscă, ținte de pantof, verigi, cuie, lacăt, lamă de cuțit, săgeți, vârf de suliță), plumb (plumbi de pușcă de diferite dimensiuni, greutate, tablă de plumb) și argint (monede).

Pe lângă fragmentele ceramice, au apărut și foarte multe fragmente de sticlă, încadrate cronologic din secolul al XVI-lea până în secolul al XX-lea. Fragmentele provin fie din vase de sticlă (pahare), sticle sau sticluțe, podoabe (mărgele și brățări) (Pl. XIII), precum și fragmente de geam. Alături de acestea, a fost descoperit și un fragment de valvă a unui tipar folosit probabil pentru realizarea unor aplici (Pl. XV/1). Au mai apărut și diverse obiecte moderne din plastic, găsite mai ales în umplutura șanțului Vidrighin, un astfel de obiect este o limbă pentru încălțat pantofii.

Materialul de natură organică este bine reprezentat prin diverse oase de animale (pește, cabaline, cornute mari, ovine ș.a.)¹², carapace de broască țestoasă,

¹² Evlia Celebi 1976, 501: “Dintre speciile de animale care trăiesc prin împrejurimi, caii, boii, bivoli, oile și mieii sunt așa de mulți, că numai Alah le mai știe numărul”.

scoici, coji de ouă. Pe lângă acestea, au apărut diverși sâmburi de fructe (cireșe sau vișine, piersici, caise, prune)¹³, coji de nucă, sâmburi și coajă de dovleac¹⁴, boabe de porumb, paie și boabe de grâu, sâmburi de măsline și smochine¹⁵. Toate acestea s-au păstrat foarte bine datorită solului mlăștinos al orașului. Foarte bine reprezentată este și pielea de animal, găsită fie sub forma unor obiecte finite (tălpi de încălțăminte, pantofi întregi, șireturi), fie sub forma unor bucăți de mici dimensiuni cu o funcționalitate nedeterminată. Tot datorită solului mlăștinos, s-au păstrat foarte bine și diferite obiecte de lemn (capace, dopuri, linguri, covată, mături). În anumite complexe a fost găsit și păr de proveniență umană și animală, precum și dinți umani (probabil măsea de lapte).

Majoritatea acestor materiale au fost descoperite în diferite complexe (locuințe, gropi menajere, gropi sau șanțuri de implantare a stâlpilor, canalul medieval, canalele de cărămidă habsburgice, șanțul Vidrighin). Ele atestă o locuire intensă din secolul al XVI-lea și până la începutul secolului al XVIII-lea¹⁶, precum și schimbările prin care trece acest spațiu în timpul stăpânirii austriece.

5. Interpretări cronologice și concluzii

Disponem de câteva repere cronologice generale în privința parcursului istoric al cetății medievale a Timișoarei. Cu siguranță, construcția castelului de către Carol Robert de Anjou la începutul secolului al XIV-lea a dat un impuls puternic dezvoltării așezării. Deocamdată însă nu a fost remarcată și arheologic amploarea acestei dezvoltări. Din acest punct de vedere, locuirea cea mai intensă s-a manifestat în perioada stăpânirii turcești (1552–1716)¹⁷. Cel puțin în această zonă a cetății, cele mai multe construcții de lemn par să fie din această perioadă. Majoritatea materialelor arheologice databile se încadrează în secolele XVI–XVII. Presupunem totuși că prima fază de lemn și chiar canalul medieval sunt anterioare stăpânirii otomane. S-au găsit relativ puține monede, aflate în general într-o stare de conservare precară. Avem astfel: 5 monede de argint otomane din secolul al XVII-lea (3 acele și 2 parale); 2 monede de bronz (mangâri – unul probabil din secolul al XVI-lea, iar celălalt de la sfârșitul secolului al XVII-lea); 1 monedă de argint – dinar, 1694, Ungaria, Leopold I (Imperiul Romano- German); 1 monedă de argint – 6 Kreuzer, 1708, episcopatul Olmutz.

¹³ Evlia Celebi 1976, 501: "Acesta este un ținut foarte bogat, pe ale cărui dealuri cresc soiuri atât de diferite de vișini, fragi, pruni și afini cum nu se mai află în alte țări".

¹⁴ Evlia Celebi 1976, 501: "Orașul este vestit prin [...] varza și dovlecii umpluți".

¹⁵ Evlia Celebi 1976, 501: "Măslinile și smochinele provin probabil din import".

¹⁶ Rădulescu 2002, 80. Demografia Banatului în timpul stăpânirii otomane a beneficiat de un studiu redactat destul de recent de Al. Rădulescu și în care a fost menționată și evoluția populației Timișoarei în această perioadă.

¹⁷ Iambor 2002: cucerirea Banatului de Timișoara și transformarea acestuia în provincie otomană se înscrie în politica otomană a secolului al XVI-lea.

În zona cercetată pe str. L. Blaga au apărut vestigii arheologice atât din cetatea bastionară a Timișoarei (secolul al XVIII-lea), cât și din cetatea medievală turcească. Din fortificația bastionară au fost descoperite structuri de cărămidă ale sistemului de canalizare, mai exact cinci canale. Canalul 3 este cel mai mare; în el deversau canalele 1 și 2, 4 și 5 fiind racorduri ale acestuia. Peste canalul mare colector a fost construită pentru protecție o altă structură de cărămidă, cu o boltă amplă, fiind astfel asigurată descărcarea sarcinii de greutate a străzii sau a clădirilor în exteriorul canalului 3. Ductul acestuia îl suprapune pe cel al șanțului mare cu apă care funcționa în interiorul fortificației medievale, ceea ce explică artificiile tehnice pentru consolidarea acestei zone mlăștinoase. Dacă fortificația habsburgică este relativ bine cunoscută datorită sutelor de planuri păstrate, despre construcțiile și amenajările din cetatea medievală se știe încă foarte puțin. Cel mai exact plan al acesteia a fost întocmit de către căpitanul Perette în 1716. Coroborarea acestuia cu harta modernă a Timișoarei arată că strada actuală L. Blaga este cvasi-paralelă cu Ulița Belgradului, figurată pe planul lui Perette, situându-se la mică distanță spre est de aceasta¹⁸. Așadar, urmele structurilor de lemn pe care le-am identificat în secțiunea noastră pot fi puse în relație, în cea mai mare parte, cu această stradă medievală. Se poate aprecia că fazele de construcție în lemn sunt în general în număr de trei. Primei faze, atestată cu precădere în jumătatea de nord a secțiunii, ar trebui să-i corespundă în partea de sud un spațiu deschis, cel mai probabil o piață, care a fost amenajat la un moment dat cu un strat gros de mortar (PL. XIV). Această fază s-ar încadra firesc în prima perioadă de funcționare a cetății, din timpul regatului maghiar. Probabil cucerirea turcească (1552) s-a produs cândva înainte sau în timpul celei de-a doua faze de lemn. Contemporan acestei faze este canalul de piatră și cărămidă folosit pentru aducțiunea apei. Cele mai multe construcții și amenajări sunt din perioada otomană, indicând o densitate mare de locuire și, implicit, dezvoltarea maximă în interiorul cetății medievale. Considerăm că rezultatele săpăturilor arheologice recente din centrul istoric al orașului să aducă o contribuție importantă la scrierea istoriei Timișoarei medievale.

BIBLIOGRAFIE

Evlia Celebi 1976,

E. Celebi, *Seyahatname*, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, partea I, ed. Mustafa Ali Mehmet, București, 1976.

Ottendorf 2006,

H. Ottendorf, *De la Viena la Timișoara, 1663*, studiu introductiv, note științifice și glosar de I. Hațegan, Timișoara, 2006.

¹⁸ Opriș 2006, 22, fig. 9.

- Feneșan 2006,
C. Feneșan, *Cultura otomană a vilayetului Timișoara (1552- 1716)*, Timișoara, 2006.
- Drașovean *et alii* 2007,
F. Drașovean, C. Feneșan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, G. El Susi, Zs. Kopeczny, H. Kiss, R. Șeptilici, N. Dinu, *Timișoara în amurgul evului mediu*, Timișoara, 2007.
- Hațegan, Negrescu 2002,
I. Hațegan, M. Negrescu, *Timișoara în anul 1663, după descrierea lui Henrik Ottendorf*, în *BHAUT*, V, 2002, 141–154.
- Iambor 2002,
P. Iambor, *Cucerirea Banatului de către turci și transformarea lui în pașalâc*, în *BHAUT*, V, 2002, 7–26.
- Kopeczny 2013,
Zs. Kopeczny, *Reședința regală medievală de la Timișoara*, în *AnB (S.N.)*, Arheologie–Istorie, XXI, 2013, 211–231.
- Rădulescu 2002,
A. Rădulescu, *Istorie și demografie în Banatul otoman (1552–1716). Realități și ipoteze*, în *BHAUT*, V, 2002, 53–91.
- Rădulescu 2006,
A. Rădulescu, *Castelul Huniade Timișoara – sondajul arheologic–1980*, în *AnB (S.N.)*, Arheologie–Istorie, XIV, 2006, 11–42.
- Szentmiklosi, Bălărie 2012,
Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, *Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la fârșitul evului mediu. Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare*, în *AnB (S.N.)*, Arheologie–Istorie, XX, 2012, 205–226.

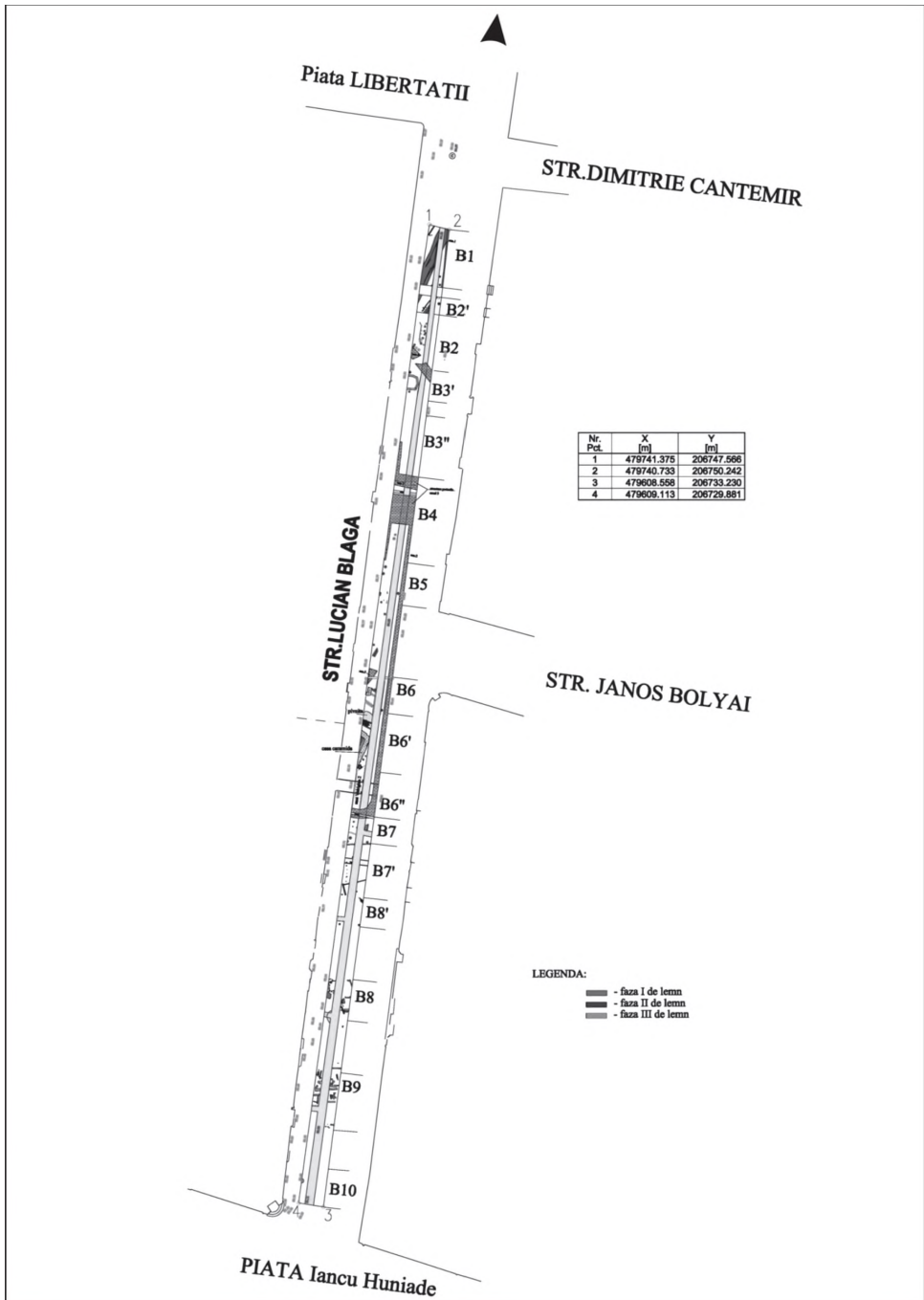
**PREVENTIVE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN TIMIȘOARA FORTRESS,
LUCIAN BLAGA STREET, YEAR 2014. PRELIMINARY REPORT**

Abstract

The public areas rehabilitation in the center of Timișoara occasioned the investigation of some objectives in the modern town center, both in the former medieval fortress and the bulwark fortress of the 18th century. The investigation in Blaga Street brought forward some structures (timber prevalently) belonging to the Middle Age times, both before the Ottoman domination and especially in the days of it, and also some structures of bricks that belonged to the sewerage inside the Hapsburg bulwark fortress. The discovered material is an abundant one, consisting in ceramics, metal artifacts (bronze, brass, iron, and lead), glass or porcelain. A significant part of the materials is of organic nature: leather (soles mainly), human and animal hair, animal bones, different kernels, shells, and even fruit and vegetables remains that were very well preserved in the swampy earth of the town.

Pl. I. Timișoara – vedere generală; str. L. Blaga – detaliu. / A general view of Timișoara; Lucian Blaga Street (detail).

Pl. II. Str. L. Blaga – plan de situație în urma cercetărilor arheologice. Scara 1 : 1000. / Lucian Blaga Street – survey following the archaeological investigations. Scale 1: 1,000.

1

2

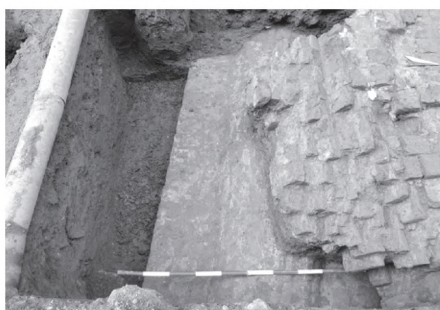
PL. III. 1. B1, canalul medieval; 2. B2', canalul medieval. / 1. B1, the medieval sewer; 2. B2', the medieval sewer.

Pl. IV. 1. B2, vedere generală; 2. B3'', bolta de cărămidă. / 1. B2, a general view; 2. B3'', the vault of bricks.

1

2

3

Pl. V. 1. B4, bolta de cărămidă; 2. B4, canalul 3; 3. B4, bolta de cărămidă. / 1. B4, the vault of bricks; 2. B4, sewer N° 3; 3. B4, the vault of bricks.

1

2

3

4

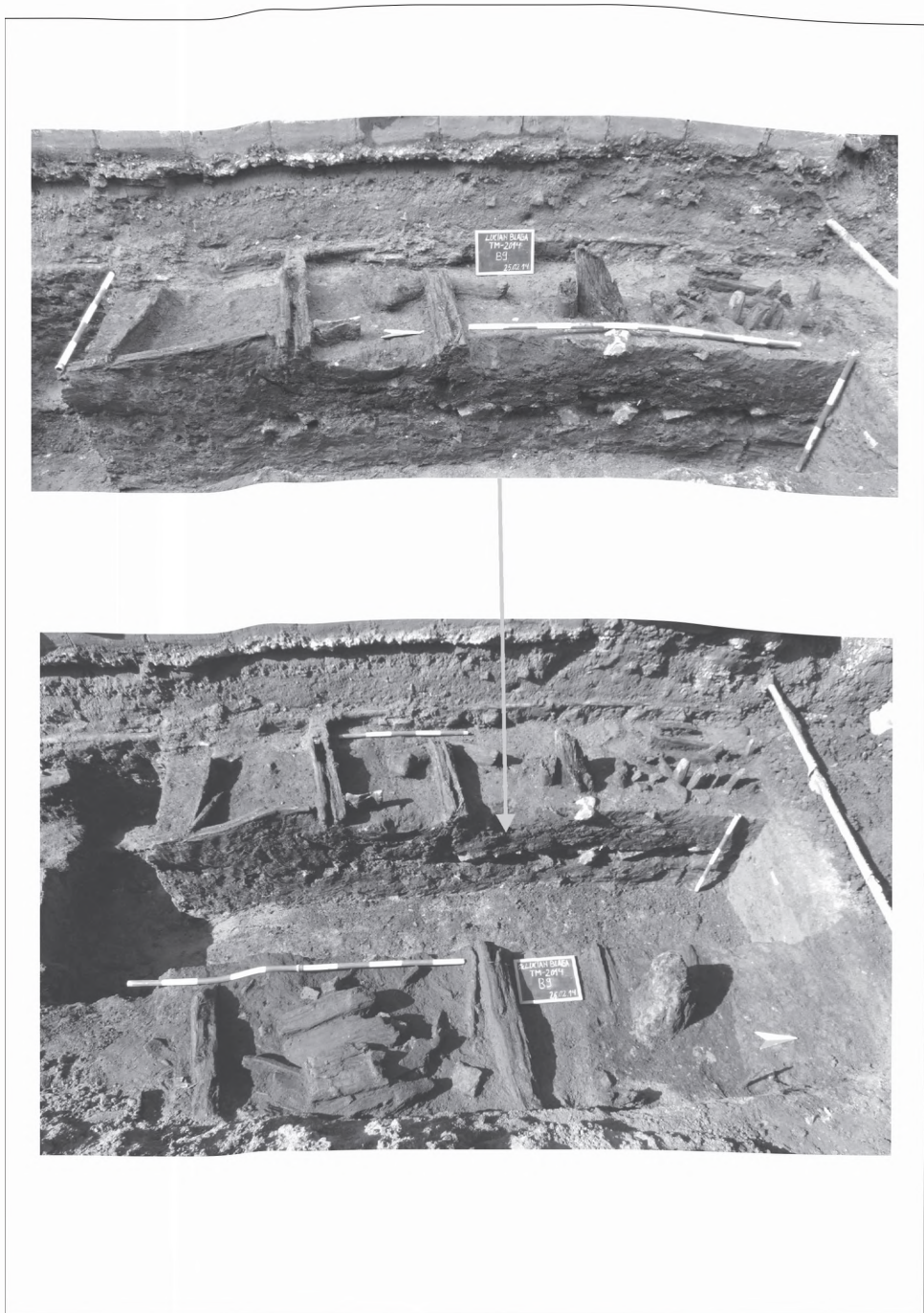
Pl. VI. 1. B5, vedere generală; 2. B6, vedere generală; 3. B6', vedere generală cu C3 și C4; 4. B7, vedere generală. / 1. B5, a general view; 2. B6, a general view; 3. B6', general view with C3 and C4; 4. B7, a general view.

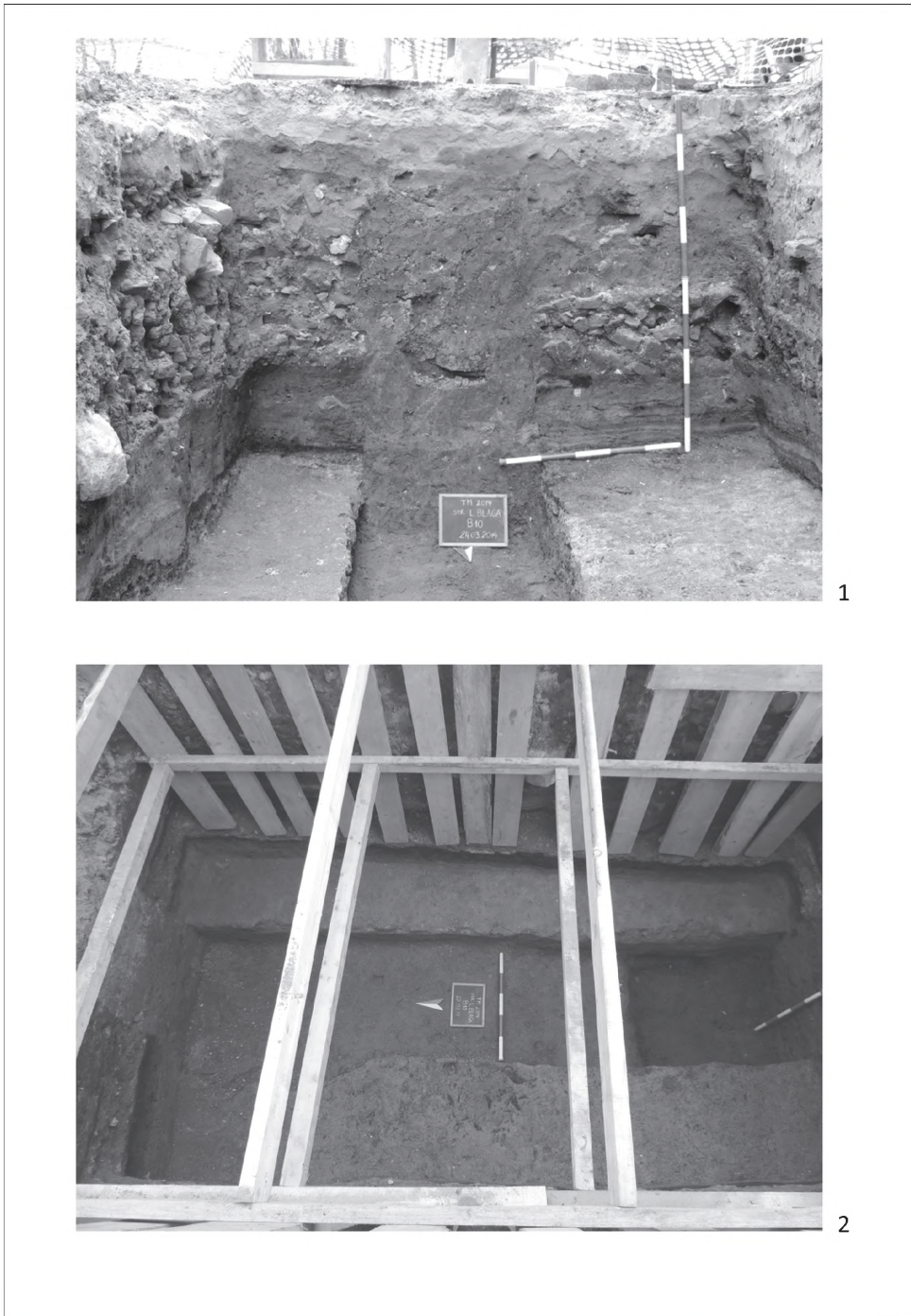
Pl. VII. B8, vedere generală și detaliu C7. / B8, a general view and detail on C7.

Pl. VIII. B8, vedere generală cu amenajarea de mortar și detaliu cu C8. / B8, a general view with the mortar fitting out, and detail on C8.

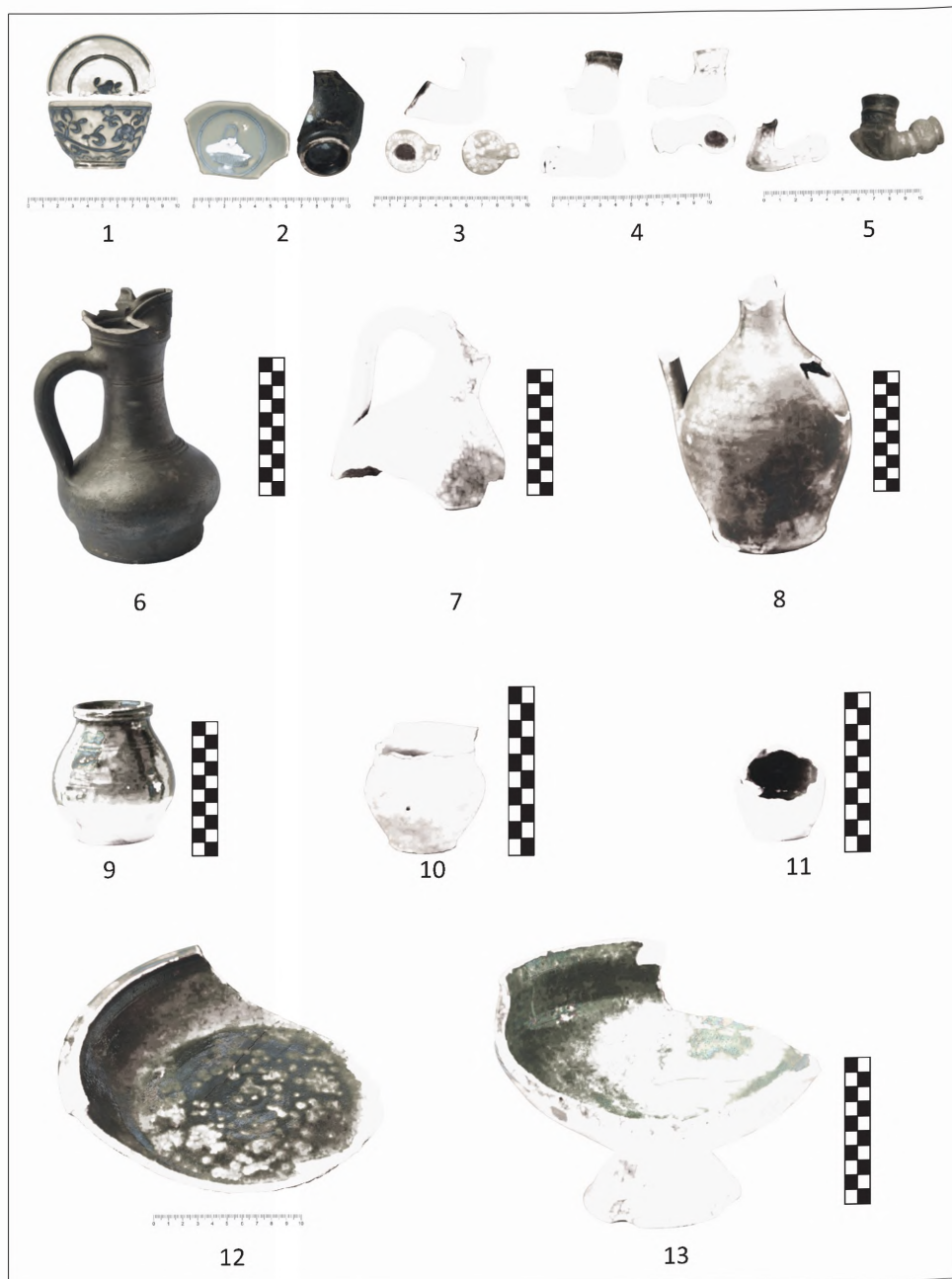

Pl. IX. B9, vedere generală cu ultimul nivel de amenajare al străzii otomane și detaliu. / B9, a general view on the last level of the Ottoman street fitting out, and a detail.

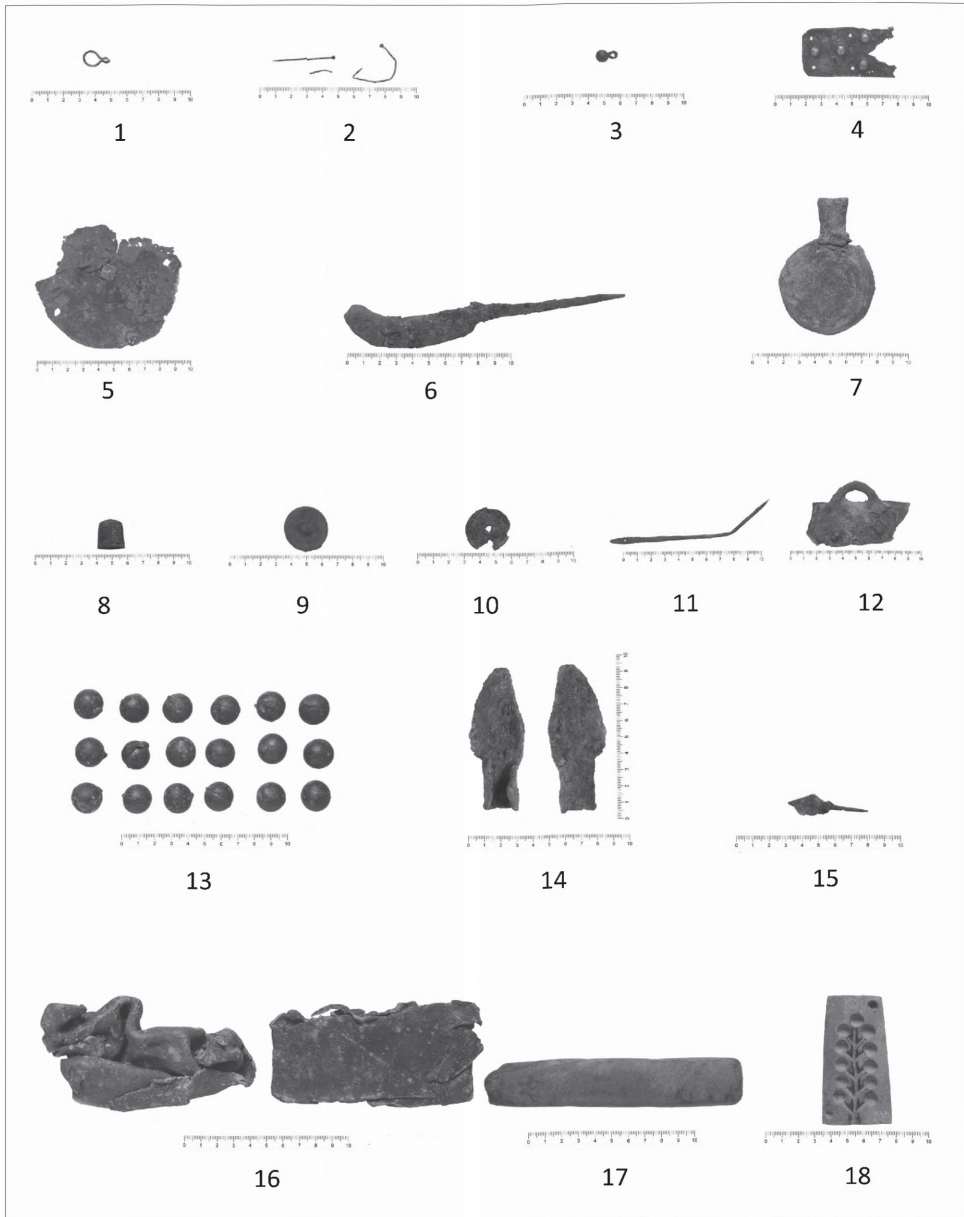

Pl. X. 1. B10, profil sudic; 2. B10, vedere generală. / 1. B10, a southern profile; 2. B10, a general view.

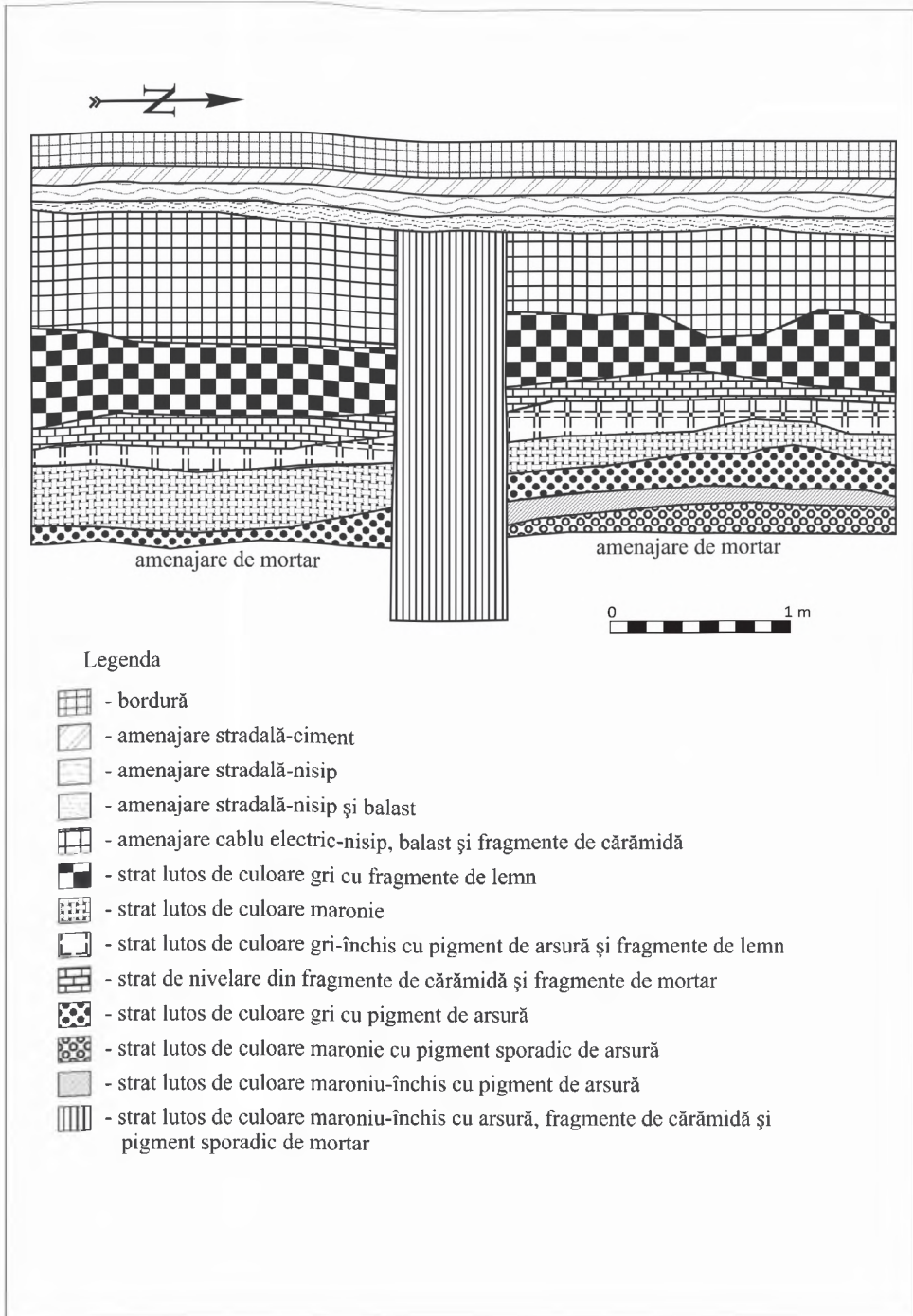
Pl. XI. Ceașcă de porțelan – B6; 2. Cești de porțelan – B6'; 3. Pipe – B3'; 4. Pipe – B3"; 5. Pipe – B5; 6. Ulcior – B6; 7. Ulcior – B8; 8. Ulcior – B8; 9. Ulciță – B8'; 10. Ulciță – B2; 11. Ulciță – B8; 12. Castron – B8; 13. Fructieră – B7. / 1. Porcelain cup – B6; 2. Porcelain cups – B6'; 3. Pipes – B3'; 4. Pipes – B3"; 5. Pipes – B5; 6. Pitcher – B6; 7. Pitcher – B8; 8. Pitcher – B8; 9. Small mug – B8'; 10. Small mug – B2; 11. Small mug – B8; 12. Bowl – B8; Fruit dish – B7.

Pl. XII. 1. Aplică – B3'; 2. Ace decorative – B8'; 3. Nasture – B8; 4. Aplică – B2; 5. Aplică – B7; 6. Lamă de cuțit – B3'; 7. Recipient metalic – B7; 8. Degetar – B5; 9. Greutate de plumb – B9; 10. Aplică – B8; 11. Ac de cusut – B3'; 12. Fragment de vas din metal – B3'; 13. Plumbi de pușcă – B8; 14. Vârf de suliță – B8; 15. Vârf de săgeată – B9; 16. Tablă de plumb – B8; 17. Cute – B6; 18. Tipar – B3' / 1. Bracket – B3'; 2. Decorative pins – B8'; 3. Button – B8; 4. Bracket – B2; 5. Bracket – B7; 6. Knife blade – B3'; Metallic container – B7; 8. Thimble – B5; 9. Lead unit – B9; 10. Bracket – B8; 11. Needle – B3'; 12. Metallic vessel, fragment – B3'; 13. Bullets – B8; 14. Spear point – B8; 15. Arrow point – B9; 16. Lead tin – B8; 17. Hone – B6; 18. Pattern – B3'.

Pl. XIII. 1. Brățări de sticlă - B3'; 2. Brățări de sticlă - B4; 3. Brățări de sticlă - B6' / 1. Glass bracelets - B3'; 2. Glass bracelets - B4; Glass bracelets - B6'.

Pl. XIV. Profil vestic B9. / *Western profile B9.*

CU PRIVIRE LA ARHEOLOGIA PREVENTIVĂ ÎN JUDEȚUL GIURGIU (1986–2013)

Cristian Schuster*

Cuvinte cheie: județul Giurgiu, săpături preventive, rezultate

Keywords: County of Giurgiu, preventive excavations, results

În activitatea de cercetare arheologică preventivă pe teritoriul județului Giurgiu pot fi decelate mai multe perioade. Acestea au fost condiționate de investițiile efectuate în infrastructură, dintre care unele de mai mare anvergură. După caz, ele au avut în vedere zona de nord a județului, cu precădere cursul râului Argeș, dar și perimetrul în apropiere de Dunăre. Altele s-au concentrat asupra unor îmbunătățiri funciare în arealul râului Câlniștea, de construire a unor căi rutiere în apropiere de Neajlov, iar în ultimii ani, de ridicarea unor parcuri fotovoltaice.

Strategia de dezvoltare economică a României din ultimii ani ai regimului comunist a făcut ca în județul Giurgiu să se deruleze unele proiecte majore. Astfel că, din 1986, odată cu începerea operațiunilor legate de viitoare construcție a “Canalului navigabil București-Dunăre”, malurilor râului Argeș i-au fost acordate de către arheologi a atenție sporită.

Dat fiind faptul că “Muzeul Luptei pentru Independență a Poporului Român” din Giurgiu, actualul Muzeu Județean “Teohari Antonescu”, era lipsit de un grup numeric important de arheologi, Muzeului Municipiului București i s-au acordat (de fapt, și-a arogat) drepturi sporite în cercetarea arheologică a bazinului Argeșului. Venirea la conducerea muzeului din Giurgiu a unui arheolog (Vasile Barbu) și apoi închegarea acolo a unui colectiv arheologic puternic, a oferit temeuri pentru “ușurarea” muzeului bucureștean de povara investigării arheologice a întregului curs inferior al Argeșului. O bună parte din segmentul râului care traversează granița de nord a județului Giurgiu a revenit spre cercetare specialiștilor giurgiuveni.

---

* Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan” – Centrul de Tracologie, Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sector 5, București, e-mail: cristianschuster@yahoo.com.

Periegezele, continuate apoi în câteva cazuri de săpături de salvare, au permis îmbogățirea considerabilă a informațiilor legate de dinamica evoluției comunităților umane în zonă. Fără a intra în detalii prea bogate, vom menționa câteva dintre acestea. Dar, înainte de aceasta, trebuie precizat că politica muzeului giurgiuvean a fost ca rezultatele investigațiilor arheologice să fie valorificate atât prin expoziții și comunicări accesibile publicului larg, dar și prin publicare în revistele de specialitate, proprii și ale altor instituții, și monografii.

În perioada 1986–1989 a fost “periată” toată terasa înaltă a malului drept al Argeșului, mai cu seamă de la Mihăilești și până la Izvoarele, adică în jur de 60 km lungime. Terasa amintită, prin înălțimea sa, prin văile care o creștau, prin apele curgătoare de mai mică amploare care o străduiau, dar și prin marea vale a Argeșului, a oferit din totdeauna condiții superioare de viață, de aici și atracția pe care a exercitat-o asupra diferitelor comunități¹. Au fost identificate un șir de situri, multe preistorice, în special din epoca bronzului, getice, ale culturilor Sântana de Mureș și Dridu, dar și vestigii din Evul Mediu Mijlociu și Târziu².

Importanța unora dintre siturile depistate a impus efectuarea de săpături de salvare. La Mihăilești-“Tufa” (fig. 1), localitate intrată mai de mult în literatura de specialitate prin descoperirea întâmplătoare a unui depozit de piese din metal³, investigațiile din anul 1987 au dus, în principal, la cercetarea unei părți a așezării culturii Glina din Bronzul Timpuriu⁴. Important pentru cunoașterea acestei manifestări care a cuprins în momentul ei de maximă amploare partea centrală și vestică a Munteniei, Oltenia și nordul Bulgariei⁵, este că la Mihăilești au fost descoperite fragmente ceramice care atestă că așezarea de aici aparține fazei Glina IIB, numită și Govora Sat-“Runcuri”. Acest fapt arată că și bazinul Argeșului a intrat în sfera unor comunități Glina “contaminate” de influențe Coțofeni–Vučedol⁶, aspect confirmat în anul 1988 de săpăturile de salvare în așezarea Glina de la Varlaam-“La Bazin” (fig. 2A)⁷.

¹ Schuster 1997, 14–17; Schuster, Popa 2000, 11–13; Schuster, Popa 2008a, 13–21; Schuster, Popa 2010, 9–16; Schuster, Popa, Barbu 2012, 11–12.

² Barbu 1988, 173; Barbu 1989, 379–380; Barbu 1990, 205–206; Schuster 1992a; Schuster 1995; Schuster 1997, 171, 191, 195 sqq., 199, 211 sqq.; Schuster 2007, 43, 45–47; Schuster, Popa 1995a, 20, 23 sqq., 31 sqq. 40–41; Schuster, Popa 2000, 141–144; Schuster, Popa 2008b, 23–24, 83–85; Petrescu 2002, 48; Leahu 2003, 17; Schuster, Fântâneau 2005, 21–22, 30, 32, 38, 85–86; Schuster, Popa, Barbu 2012, 41–52.

³ Vulpe 1959.

⁴ Schuster, Popa, Barbu 2012, 52–57, cu lit.

⁵ Schuster 1994a; Schuster 1997, 83–84; Schuster 2004; Schuster, Fântâneau 2005, 46–52.

⁶ Schuster 1992b.

⁷ Schuster, Popa, Barbu 2012, 68–71, cu lit.

În acest din urmă areal, în afara vestigiilor preistorice, într-un punct apropiat de “La Bazin”, anume “Pe Coastă”, a putut fi investigată o locuință semiîngropată aparținând culturii Sântana de Mureș⁸.

Revenind la orașul Mihăilești, consolidarea Bisericii “Sf. Nicolae” din localitatea Drăgănescu, sat aparținând urbei amintite, a impus efectuarea de săpături preventive. Dacă o perieghetză a permis și descoperirea de materiale Sântana de Mureș, mai cu seamă în cimitirul de lângă lăcașul de cult⁹, cercetările ulterioare, din anul 2007, au dus numai la investigarea de urme medieval târziu și din epoca modernă¹⁰.

Aval pe Argeș, pe același mal drept, pe teritoriul comunei Adunații-Copăceni, au fost investigate mai multe zone de interes arheologic. În localitatea reședință de comună, în punctele “La Vie-Punctul 1 și Punctul 2”, “La Porcărie”, “C.A.P”, “Pod”, “La Livadă” și “Dăneasa” au fost descoperite urme aparținând epocii bronzului (timpuriu, mijlociu și târziu), hallstattiene, getice (sec. II–I a. Chr.), culturilor Sântana de Mureș, Dridu dar și medievale¹¹. Dintre acestea s-au remarcat complexe Sântana de Mureș, un cuptor de ars ceramică, construcții pentru locuit și anexe, dar și altele din Bronzul Târziu (Tei IV) sau cultura Dridu (construcții și anexe).

Satul Mogoșești, de asemenea localitate componentă a comunei Adunații-Copăceni, a fost și el vizat de cercetări de salvare (fig. 2B). Astfel, în “Punctul 1” și în zona cunoscută sub denumirea de “La Cimitir”¹², au fost săpate vestigii ale Bronzului Mijlociu, cultura Tei II, și hallstattiene, complexul Basarabi. Cele mai importante rezultate, care au constituit, de altfel, subiectul unei monografii¹³, au fost cele referitoare la așezarea Tei. Complexele investigate, materialul arheologic recuperat au permis, pe lângă aflarea de date noi privind tipul de construcții ridicate de comunitatea de aici ori destinația acestora, și definirea unui moment aparte al fazei a II-a a culturii¹⁴, denumită, și acceptată în literatura de specialitate¹⁵, drept subetapa Mogoșești. Subetapa se referă la un stil ceramic care însumează elemente specifice fazei Tei II (= Tei-Tei), dar conține deja un bagaj motivistic caracteristic fazei Tei III (= Tei-La Stejar).

⁸ Barbu 1990, 206; Barbu 1998, 156–158; Petrescu 2002, 48; Schuster, Popa, Barbu 2012, 71, pl. XXXVI/1–2.

⁹ Schuster, Popa, Barbu 2012, 44–45.

¹⁰ Tănăsescu 2008; Schuster, Popa, Barbu 2012, 52.

¹¹ Schuster, Popa 1995a, 31–33, 40; Schuster 1997, 199; Schuster 2005, 85; Schuster 2007, 43, 45; Barbu 1998, 156–157; Barbu 2000; Schuster, Popa 2000, 142; Petrescu 2002, 48; Leahu 2003, 17; Schuster, Fântâneau 2005, 21; Schuster, Popa, Barbu 2012, 57–68.

¹² Schuster, Popa, Barbu 2012, 71–76.

¹³ Schuster, Popa 2000.

¹⁴ Schuster, Popa 2000, 135–136; Schuster, Popa 2010, 122.

¹⁵ Leahu 2003, 54.

Interesante s-au dovedit și cercetările de pe raza localității Mironești, comuna Gostinari. Aici, pe aceeași terasă înaltă a Argeșului, au fost săpate siturile din punctele “Coastă”, “La Panait”, “Ruine & biserică” (fig. 3), “Conacul Mironescu” (fig. 4), “În Vale”, “Conacul lui Palade” și “Malul Roșu” (fig. 5)¹⁶. Cele descoperite ne-au oferit prilejul publicării unei monografii arheologice a satului, compusă din două volume¹⁷. Trebuie precizat că, pentru județul Giurgiu, Mironeștiul constituie un exemplu eficient (evident perfectibil!) de valorificare științifică a unor date și informații arheologice pentru o microzonă.

Cele mai semnificative săpături de salvare (preventive) s-au derulat în așezarea hallstattiană fortificată din punctul “Malul Roșu”¹⁸. Chiar dacă ea a fost puternic afectată de cauze naturale, dar și de intervențiile antropice ulterioare perioadei complexului Basarabi, setul de informații culese din teren ne-au permis aprofundarea cunoștințelor privind viața materială și spirituală a comunității de aici în contextul mai larg al acestei manifestări culturale din România.

Tot în această zonă, sub nivelul hallstattian, au putut fi descoperite urme interesante aparținând eneoliticului final (cultura Cernavodă I și aspectul Brătești)¹⁹ și perioadei de tranziție spre epoca bronzului (culturile Cernavodă III și Cernavodă II)²⁰. Acestea au contribuit la cunoașterea mai bună a dinamicii evoluției acestor manifestări culturale dincolo de linia Dunării sau din zona de deal a Munteniei²¹.

Alt areal din județul Giurgiu intrat în atenția arheologilor a fost microzona Schitu-Cămineasca-Bila, situată pe ambele maluri ale râului Câlniștea, afluent al Neajlovului, care, la rândul lui, se varsă în Argeș²².

Această zonă a fost cunoscută încă din anii '30 ai secolului trecut, când Dumitru Berciu a început săpăturile în tell-ul de la Tangăru (fig. 6)²³. În anul 1990, ca urmare a unor lucrări de amenajări agricole (în special terasări), muzeul giurgiuvean a purces la investigarea perieghetică a intra- și extravilanului localităților dintre Schitu și Bila²⁴. Astfel, în lista punctelor de interes arheologic au putut fi introduse siturile de pe “Măgura II” de la Stoenesti, “Măgura

¹⁶ Schuster, Popa, Barbu 2012, 76–78.

¹⁷ Schuster, Popa 2008; Schuster, Popa 2012.

¹⁸ Schuster, Popa 2008, 35–47; Schuster, Popa 2012, 22–31; Schuster, Popa, Dumitru-Kogălniceanu 2010.

¹⁹ Schuster, Popa 2008, 47; Schuster, Popa 2012, 26; Schuster, Popa, Barbu 2012, 80.

²⁰ Schuster, Popa 2008, 44–47; Schuster, Popa 2012, 26–27; Schuster, Popa, Barbu 2012, 80.

²¹ Schuster, Popa, Panait 2009; Schuster 2009; Schuster, Popa, Morintz, Dumitru-Kogălniceanu 2009.

²² Schuster, Popa 2009, 11–13.

²³ Berciu 1935; Berciu 1937; Berciu 1959a; Berciu 1959b; Berciu 1959c; Berciu 1961; Schuster, Popa 2009, 13.

²⁴ Schuster, Popa 2009, 16–19.

III”, “Pe Terasă”, “Lângă Sat”, “La Fântână” și “La Tutun” de la Bila, “La Iaz” de la Vlașin, “Măgura” de la Cămineasca, “La C.A.P./La Conac”, “Gaura Despei”, “La Vie”, “La Marginea Viilor”, “Măgura lui Boboc”, “Lângă Măgura lui Boboc”, “Pădurea Arman”, “La Sud de Sat”, “Spre Mirău I” și “Spre Mirău II”. O parte dintre acestea, anume acelea care urmau a fi afectate de intervențiile antropice, au fost cercetate prin săpături preventive.

Săpăturile de pe teritoriul satului Schitu, situat pe malul drept al Călniștei, au permis cercetarea în punctele “La C.A.P./La Conac”²⁵, “Gaura Despei”²⁶ și “La Vie”²⁷, a urmelor unor așezări din Bronzul Timpuriu, cultura Glina, Mijlociu și Final, culturile Tei III–IV și Radovanu, și getice.

Săpătura de pe “Măgura” de la Cămineasca, chiar dacă nu a fost de amploare și nu s-a soldat cu rezultate spectaculoase, a permis stabilirea locului de unde au provenit cele două piese de cupru (topoare)²⁸, publicate de Dumitru Berciu în 1956²⁹, ca fiind recuperate de pe “măgura de la Schitu-Pângălești”. Iar la Bila- “La Fântână” au fost surprinse complexe și materiale din Bronzul Final, cultura Radovanu, și getice³⁰.

Investigații de salvare/preventive s-au derulat în anii 1987–1991 pe teritoriul județului Giurgiu și în partea sa sudică, în zona Greaca-Prundu. Ele au făcut parte dintr-un proiect mai mare, anume lucrări de îmbunătățiri funciare pe malul stâng al Dunării, în arealul fostelor mari lacuri dunărene Greaca – Căscioarele (județele Giurgiu și Călărași). Cercetărilor de aici le-a fost dedicată o monografie arheologică³¹ care include și săpăturile din punctele din localitățile giurgiuvene Greaca și Prundu: “La Slom”, “Valea Fântânilor”, “Canalul lui Basangeac” și “La Stână”.

Principalele complexe și materiale arheologice descoperite în arealul Greaca-Prundu au aparținut secolelor III–II a. Chr. și, mai rar, sec. IV sau I a.Chr.³². Au putut fi investigate resturile a patru bordeie și 16 construcții de suprafață și 30 de gropi.

În punctele “La Slom”, “Valea Fântânilor” și “La Stână” au fost identificate câte o așezare din prima perioadă a epocii fierului, ele reflectând “evoluția populației locale de la sfârșitul epocii bronzului, prin adoptarea unor noi

²⁵ Schuster, Popa 1995a, 26–28; Schuster, Popa 2009, 21–28; Schuster 1997, 206–207; Sirbu, Schuster, Popa 1997, 237–238; Schuster, Fântâneanu 2005, 36.

²⁶ Schuster, Popa 1995a, 26–28; Schuster, Popa 2009, 28–34; Schuster 1997, 204–205; Sirbu, Schuster, Popa 1997, 239, 245; Schuster, Fântâneanu 2005, 35.

²⁷ Schuster, Popa 2009, 34–35.

²⁸ Schuster, Popa 2009, 17–18, fig. 14, pl. XXXIII/1, XXIX/2.

²⁹ Berciu 1956, 502, fig. 11–12.

³⁰ Sirbu, Schuster, Popa 1997, 240; Schuster, Popa 2009, 36–37.

³¹ Sirbu, Damian, Alexandrescu, Safta, Damian, Pandrea, Niculescu 1996.

³² Sirbu 1996, 92–96.

elemente culturale de natură hallstattiană propagate sub formă de influențe dinspre apus, dar și dinspre sud”³³. La “Valea Fântânilor” au fost depistate și materiale din secolele VI–VII³⁴, respectiv complexe și materiale din sec. IX–X p.Chr.³⁵. Trei locuințe adâncite și 3 gropi de sec. IX–X au fost cercetate și în punctele “La Stână”, “Canalul lui Basangeac” și “La Slom”³⁶.

În ultimii ani, muzeul județean, singur sau în colaborare, a derulat o serie de investigații de diagnostic, supraveghere sau preventive de mică amploare în localitățile Varlaam, Mogoșești, Grădiștea, Mirenești, Gostinari, Ghimpați, Letca Nouă, Slobozia, Florești-Stoenești, Adunații-Copăceni, Dărăști-Vlașca, Comana, Naipu, Ghimpați, Răsuceni, Toporu, Tomulești, Giurgiu etc. De menționat sunt rezultatele săpăturilor de la Putineiu, care au înlesnit cercetarea unei noi așezări Basarabi³⁷, și, în special, cele de la Rălești, comuna Gogoșari, și Iepurești. Investigațiile din anul 2013 de la Rălești au dus la descoperirea de materiale și complexe preistorice (eneolitice – cultura Boian, epoca bronzului – Tei V și hallstattiene – complexul Basarabi), getice, post-getice și medievale, le-a fost consacrată o mică monografie³⁸, cu contribuții ale unor specialiști de la Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan” și Muzeul Municipiului București și Muzeul Județean “Teohari Antonescu” din Giurgiu.

Cercetările în micul tell (?) de pe Neajlov, de la Iepurești³⁹, au permis identificarea unor situații interesante, mai cu seamă cu privire la cultura Gumelnița și evoluția acesteia în bazinul acestui curs de apă; aceasta și în lumina importanțelor rezultate ale investigațiilor în zona Bucșani⁴⁰, amonte de localitatea Iepurești.

Scurta noastră prezentare a cercetărilor de salvare/preventive, din perioada 1986–2013 din județul Giurgiu, dovedește că au existat fluctuații în amploarea acestora, vârfurile de activitate fiind condiționate de investițiile pentru derularea unor proiecte economice. Este un fapt de netăgăduit că acest tip de cercetare a sporit mult setul de informații cu privire la dinamica diferitelor comunități din preistorie și până în Evul Mediu Târziu. Astăzi se cunosc mult mai multe despre manifestări precum Gumelnița, Glina, Tei, Radovanu, Basarabi, civilizația getică, Sântana de Mureș, Dridu și perioada medievală mijlociu și târzie, dar și zorii epocii moderne. Săpăturile preventive au umplut unele areale necunoscute din punct de vedere arheologic sau au completat sau chiar modificat percepția cu privire la alte zone.

³³ Safta 1996, 10. Vezi și Schuster 1996, 148–149.

³⁴ Damian 1996a, 103.

³⁵ Damian 1996b, 126.

³⁶ Damian 1996b, 126–127.

³⁷ Schuster, Popa, Grofu 2013.

³⁸ Kogălniceanu & Morintz 2013.

³⁹ Markussen, Vornicu 2011.

⁴⁰ Bem 2007.

Aceste investigații s-au soldat cu rezultate notabile în planul valorificării științifice și muzeistice. Muzeul Județean Giurgiu și-a îmbogățit considerabil patrimoniul arheologic, fapt care i-a permis primenirea expoziției de bază, precum și organizarea de expoziții temporare.

Specialiștii, care au lucrat pe amintitele șantiere preventive, au publicat peste 100 de note, articole, studii și nouă monografii de sit, de microzone sau epoci. Aceste publicații, scrise în română, dar și în limbi de circulație (engleză, franceză, germană), au văzut lumina tiparului în țară și străinătate (Marea Britanie, Germania, Italia, Bulgaria, Serbia etc.).

Se poate spune, fără a greși, că arheologia județului Giurgiu, cunoscută până nu demult, în special, prin siturile paleolitic de la Giurgiu-“Malu Roșu”, dava de la Popești-“Nucet” sau necropole, precum cea medieval timpurie de la Izvoru, s-a afirmat în ultimii 27 de ani preponderent prin rezultatele obținute ca urmare ale unor investigații preventive.

BIBLIOGRAFIE

- Barbu 1988,
V. Barbu, *Aspecte ale culturii Sîntana de Mureș în estul Cîmpiei Române*, în *SympThrac*, 6, 1988, 173.
- Barbu 1989,
V. Barbu, *Cuptoare de ars ceramică din secolul al IV-lea e.n. descoperite în județul Giurgiu*, în *SympThrac*, 7, 1989, 379–380.
- Barbu 1990,
V. Barbu, *Cultura Sîntana de Mureș în județul Giurgiu*, în *SympThrac*, 8, 1990, 205–206.
- Bem 2007,
C. Bem (ed.), *Repertoriul microzonei Bucșani*, București, 2007.
- Damian 1996a,
O. Damian, *Epoca medievală timpurie. A. Secolele VI–VII*, în V. Sîrbu, P. Damian, E. Alexandrescu, E. Safta, O. Damian, S. Pandrea, A. Niculescu, *Așezări din zona Căscioarele – Greaca – Prundu – milenii I î.Hr.–I d.Hr.*, Monografii arheologice III, Brăila, 1996, 103–106.
- Damian 1996b,
O. Damian, *Epoca medievală timpurie. B. Secolele IX–X*, în V. Sîrbu, P. Damian, E. Alexandrescu, E. Safta, O. Damian, S. Pandrea, A. Niculescu, *Așezări din zona Căscioarele – Greaca – Prundu – milenii I î.Hr.–I d.Hr.*, Monografii arheologice III, Brăila, 1996, 107–127.
- Kogălniceanu & Morintz 2013,
R. Kogălniceanu & A. Morintz ed., *Cercetări arheologice în comuna Gogoșari. Situl de la Rălești-Râul Parapanca*, în *BMG*, VIII, Giurgiu, 2013.

Leahu 2003,

V. Leahu, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, în *BiblThr*, XXXVIII, 2003.

Markussen, Vornicu 2011,

Chr. Markussen, D. M. Vornicu, *Magnetic survey at the archaeological site Iepurești (Giurgiu County)*, în R. Kogălniceanu & A. S. Morintz ed., *Tells at the Lower Danube, Proceedings of the I Archaeological Symposium, Giurgiu, November 25th, 2010, Archaeological Debates* 1, 2011, 89–96.

Petrescu 2002,

F. Petrescu, *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureș-Cerneahov de pe teritoriul României*, București, 2002.

Safta 1996,

E. Safta, *Prima epocă a fierului*, în V. Sîrbu, P. Damian, E. Alexandrescu, E. Safta, O. Damian, S. Pandrea, A. Niculescu, *Așezări din zona Căscioarele – Greaca – Prundu – milenile I î.Hr. – I d.Hr.*, Monografii arheologice III, Brăila, 1996, 7–10.

Schuster 1992a,

C. Schuster, *Așezări Glina pe cursul inferior al Argeșului și Valea Câlniștei (I). Mihăulești-Tușa*, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1–2, 1992, 35–41.

Schuster 1992b,

C. Schuster, *Câteva precizări privind faza a III-a a culturii Glina în lumina celor mai noi cercetări*, în *Litua*, V, 1992, 7–10.

Schuster 1992c,

C. Schuster, *Piese de metal recent descoperite aparținând culturii Tei*, în *SCIV(A)*, 43, 1, 1992, 81–83.

Schuster 1994a,

C. Schuster, *Despre aria de răspândire a culturii Glina*, în *Istros*, VII, 1994, 63–70.

Schuster 1994b,

C. Schuster, *Aria de răspândire a culturii Tei*, în *AnB (S.N.)*, Arheologie–Istorie, III, 1994, 171–178.

Schuster 1995,

C. Schuster, *Cercetări arheologice în așezarea culturii Glina de la Varlaam, județul Giurgiu*, în *CCDJ*, XIII–XIV, 1995, 53–63.

Schuster 1996,

C. Schuster, *Zu den hallstattzeitlichen Funden im südlichen Teil Mittelmunteniens*, în M. Garašanin, P. Roman, N. Tasić ed., *Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin, 7.–9. November 1996*, Rumänisch-Jugoslawische Kommission für die Erforschung der Region des Eisernen Tores, Archäologische Abteilung, I, București, 1996, 147–163.

Schuster 1997,

C. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței Superioare*, în *BiblThr*, XX, București, 1997.

- Schuster 2004,
C. Schuster, *Zur Ostgrenze der Verbreitungsgebiete der bronzezeitlichen Glina- und Tei-Kulturen*, în *Ialomița*, IV, 2004, 115–121.
- Schuster 2005,
C. Schuster, *Die Tei-Kultur*, în C. Schuster, G. Crăciunescu, C. Fântâneau, *Zur Bronzezeit in Südrumänien. Drei Kulturen: Glina, Tei und Verbicioara*, I, Târgoviște, 2005, 85–132.
- Schuster 2007a,
C. Schuster, *Date noi cu privire la cultura Sântana de Mureș în centrul Munteniei (județul Giurgiu)*, în *Buridava*, V, 2007, 42–54.
- Schuster 2007b,
C. Schuster, *Die Tei-Kultur*, în C. Schuster, G. Crăciunescu, C. Fântâneau, *Zur Bronzezeit in Südrumänien. Drei Kulturen: Glina, Tei und Verbicioara*, II, Târgoviște, 2007, 39–74.
- Schuster 2009,
C. Schuster, *Cu privire la Eneoliticul Final de pe cursul inferior al Argeșului*, în *Buridava*, 7, 2009, 30–33.
- Schuster, Fântâneau 2005,
C. Schuster, C. Fântâneau, *Die Glina-Kultur*, în C. Schuster, G. Crăciunescu, C. Fântâneau, *Zur Bronzezeit in Südrumänien. Drei Kulturen: Glina, Tei und Verbicioara*, I, Târgoviște, 2005, 21–83.
- Schuster, Popa 1995a,
C. Schuster, T. Popa, *Cercetări privind epoca bronzului în județul Giurgiu (investigațiile din anii 1986–1994)*, în *BMJG*, I, 1, 1995, 20–54.
- Schuster, Popa 1995b,
C. Schuster, T. Popa, *Raport preliminar privind săpăturile de la Mogoșești, județul Giurgiu*, în *CAANT*, I, 1995, 147–156.
- Schuster, Popa 2000,
C. Schuster, T. Popa, *Mogoșești. Studiu monografic*, BMG, I, Giurgiu, 2000.
- Schuster, Popa 2008,
C. Schuster, T. Popa, *Mironești. I. Locuri, cercetări arheologice, monumente și personaje istorice*, BMG, III, Giurgiu, 2008.
- Schuster, Popa 2009,
C. Schuster, T. Popa, *Cercetări arheologice pe Câlniștea. Schitu-Bila-Cămineasca*, BMG, IV, Giurgiu, 2009.
- Schuster, Popa 2010,
C. Schuster, T. Popa, *Fingerprints of the Past in the Giurgiu County. The Bronze Age*, în *BMG*, V, Giurgiu, 2010.
- Schuster, Popa, Barbu 2012,
C. Schuster, T. Popa, V. Barbu, *Cercetări arheologice în bazinul Argeșului (județul Giurgiu)*, în *BMG*, VI, Giurgiu, 2012.

Schuster, Popa, Dumitru-Kogălniceanu 2010,

C. Schuster, T. Popa, R. Dumitru-Kogălniceanu, *The Early and Middle Iron Age in Lower Argeș Basin*, în I. Căndea ed., *Tracii și vecinii lor în antichitate/ The Thracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sîrbu*, Brăila, 2010, 459–478.

Schuster, Popa, Grofu 2013,

C. Schuster, T. Popa, F. Grofu, *O nouă descoperire Basarabi în județul Giurgiu. Așezarea de la Putineiu/A new Basarabi finding in the Giurgiu County. The Settlement from Putineiu*, în *Istros*, XIX, 2013, 153–177.

Schuster C., Popa T., Panait M. 2009,

C. Schuster, T. Popa, M. Panait, *Gedanken zur Cernavodă II-Kultur (im Lichte der neusten Forschungen von Mironești-Malul Roșu, Bezirk Giurgiu)*, în *Thraco-Dacica*, I (XXIV), 1–2, 2009, 5–23.

Schuster, Popa, Morintz, Dumitru-Kogălniceanu 2009,

C. Schuster, T. Popa, A. Morintz, R. Dumitru-Kogălniceanu, *Cernavodă III-finds at Mironești, Giurgiu County*, în V. Sîrbu, C. Luca ed., *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Præfessoris Ionel Căndea*, Brăila, 2009, 3–17.

Sîrbu 1996,

V. Sîrbu, *Zona Greaca – Prundu*, în V. Sîrbu, P. Damian, E. Alexandrescu, E. Safta, O. Damian, S. Pandrea, A. Niculescu, *Așezări din zona Căscioarele – Greaca – Prundu – milenii I î.Hr.–I d.Hr.*, Monografia arheologică III, Brăila, 1996, 92–96.

Sîrbu, Schuster, Popa 1997,

V. Sîrbu, C. Schuster, T. Popa, *Noi descoperiri getice din județul Giurgiu (așezările de la Schitu, Bila, Cămineasca, Mironești, Mihăilești, Adunații Copăcenii, Mogoșești, Milcovățu, Letca Noua, Letca Veche)*, în *Istros*, VIII, 1997, 237–255.

Sîrbu, Damian, Alexandrescu, Safta, Damian, Pandrea, Niculescu 1996,

V. Sîrbu, P. Damian, E. Alexandrescu, E. Safta, O. Damian, S. Pandrea, A. Niculescu, *Așezări din zona Căscioarele – Greaca – Prundu – milenii I î.Hr.–I d.Hr.*, Monografia arheologică III, Brăila, 1996.

Tănăsescu 2008,

B. Tănăsescu, *Drăgănescu, or. Mihăilești, jud. Giurgiu, Punct: Biserica Sf. Nicolae*, în M.V. Angelescu, F. Vasilescu ed., *CCA, Campania 2007. A XLII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Iași, 14–17 mai 2008*, București, 2008, 134–135.

Vulpe 1959,

A. Vulpe, *Depozitul de la Tlfa și topoarele cu ceață cilindrică*, în *SCIV(A)*, 10, 2, 1959, 265–276.

ON THE PREVENTIVE ARCHAEOLOGY
IN THE COUNTY OF GIURGIU (1986–2013)

Abstract

Part of the preventive investigations, from 1986 till 2013 in the County of Giurgiu, is brought to readers' notice. There were salvage excavations in the Argeş River basin, on the Câlniştea, the Neajlov, and the Parapanca rivers banks, but also on the left terrace of the Danube. A great part of the investigations results have been scientifically put to account through the agency of exhibitions, lectures and published works.

Fig. 1. Situl arheologic de la Mihăilești-“Tufa”. / *Archaeological site Mihăilești-“Tufa”.*

Fig. 2. Siturile arheologice de la Varlaam (A) și Mogoșești (B). / *Archaeological sites Varlaam (A) and Mogoșești (B).*

Fig. 3. Biserica-“Sf. Nicolae” și ruinele curților feudale de la Mironești. / “Sf. Nicolae”-Church and the remains of medieval court from Mironești.

Fig. 4. Situl arheologic de la Mironești-“Conacul Mironescu”. / Archaeological site Mironești-“Conacul Mironescu”.

Fig. 5. Situl arheologic de la Mironești-‘Malul Roșu’. / *Archaeological site Mironești-‘Malul Roșu’.*

Fig. 6. Tell-ul de la Tangâru. / *The tell from Tangâru.*

CIRCULAȚIA MONETARĂ ÎN SECOLUL IV P. CHR. LA TIBISCUM

Cosmin Bogdan Matei*

Cuvinte cheie: circulație monetară, secolul IV, Tibiscum, Drobeta, Apulum

Keywords: monetary circulation, 4th century, Tibiscum, Drobeta, Apulum

Conținutul acestui articol reprezintă dezvoltarea unui fragment al tezei mele de doctorat, susținută în anul 2013 la Universitatea de Vest din Timișoara.

Până în anul 2011¹, la Tibiscum au fost descoperite izolat un număr de 30 de monede emise în secolul IV p. Chr. O piesă (un AE 2 emis de Constans) a fost descoperită în castru, o altă monedă (un AE 2 emis de Vetrano) a fost descoperită pe raza castrului sau a așezării civile, restul de 28 de piese monetare au fost descoperite în așezarea civilă.

Repartiția acestor monede pe emitenți, nominale și ateliere monetare este următoarea:

a) *castru:*

1) Constans – 1 AE 2; Siscia; 348–350

b) *așezarea civilă:*

1) Constans – 1 AE 3; Siscia; 341–346 sau 347–348²

2) Constans – 1 AE 2; Constantinopol; 346–350³

3) Constantius II – 1 AE 3; Siscia; 347–348⁴

4) Constantius II – 1 AE 2; Thessalonic; 351⁵

5) Constantius II – 1 AE 2; Constantinopol; 351–354⁶

* Cercetător independent, Timișoara, e-mail: ardaric69@yahoo.com.

¹ Fără a avea acces la piesele monetare păstrate în colecția Muzeului Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș, în afara celor publicate deja.

² Benea 2011, 272.

³ Gudea 1971, 141.

⁴ Benea 2011, 272.

⁵ Gudea 1971, 141.

⁶ Gudea 1971, 141.

- 6) Constantius II – 1 AE 2; Sirmium; 351–354⁷
- 7) Constantius II – 1 AE 2; Thessalonic; 351–356⁸
- 8) Constantius II – 1 AE 3; Sirmium; 351–354⁹
- 9) Constantius II – 1 AE 3; Sirmium; 351–354¹⁰
- 10) Constantius II – 1 AE 3; Sirmium; 351–354¹¹
- 11) Constantius II – 1 AE 3; Constantinopol; 351–354¹²
- 12) Constantius II – 1 AE 3; Thessalonic; 351–354¹³
- 13) Constantius II – 1 AE 3; Thessalonic; 351–354¹⁴
- 14) Constantius II – 1 AE 3; Heraclea; 351–354¹⁵
- 15) Constantius II – 1 AE 3; atelier monetar neidentificat; an emitere: 337–361¹⁶
- 16) Constantius II – 1 AE 3; atelier monetar neidentificat; an emitere: 337–361¹⁷
- 17) Constantius II – 1 AE 3; atelier monetar neidentificat; an emitere: 337–361¹⁸
- 18) Constantius II – 1 AE 3; atelier monetar neidentificat; an emitere: 337–361¹⁹
- 19) Constantius II – 1 AE 3; Sirmium; 355–361²⁰
- 20) Constantius II – 1 AE 3; Sirmium; 355–361²¹
- 21) Constantius II pentru Constantius Gallus – 1 AE 2; Constantinopol; 351–354²²
- 22) Constantius II pentru Constantius Gallus – 1 AE 2; Siscia; 351–354²³
- 23) Constantius II pentru Constantius Gallus – 1 AE 3; atelier monetar neidentificat; 351–354²⁴
- 24) Constantius II pentru Constantius Gallus – 1 AE 2; Sirmium; 351–354²⁵
- 25) Constantius II pentru Iulianus – 1 AE 3; Sirmium; 355–361²⁶

---

⁷ Gudea 1971, 141.

⁸ Gudea 1971, 141.

⁹ Gudea 1971, 141.

¹⁰ Gudea 1971, 141.

¹¹ Gudea 1971, 141.

¹² Gudea 1971, 141.

¹³ Gudea 1971, 141.

¹⁴ Gudea 1971, 141.

¹⁵ Gudea 1971, 141.

¹⁶ Gudea 1971, 141.

¹⁷ Gudea 1971, 141.

¹⁸ Gudea 1971, 141.

¹⁹ Gudea 1971, 141.

²⁰ Gudea 1971, 141.

²¹ Gudea 1971, 141.

²² Gudea 1971, 141.

²³ Gudea 1971, 141.

²⁴ Gudea 1971, 141.

²⁵ Gudea 1971, 141.

²⁶ Gudea 1971, 141.

26) Iulianus – 1 AE 3; atelier monetar neidentificat; 361–363²⁷

27) Valentinianus I – 1 AE 3; Siscia; 364–367²⁸

28) imitație barbară după o monedă de tip AE 2 emisă de Constantius II²⁹

c) *raza castrului sau a așezării civile:*

1) Vetranio; 1 AE 2; Siscia; 350

După cum se poate observa, cele 30 de piese monetare au fost emise de cinci împărați, cea mai veche monedă a fost emisă de Constans între anii 341–346/347–348 sau 346–350, cea mai recentă fiind emisă de Valentinianus I în perioada 364–367.

Emitentul cu cele mai multe monede pentru secolul IV p. Chr. este Constantius II – 23 de piese; urmează apoi Constans – 3 piese; Vetranio, Iulianus, Valentinianus I, fiecare figurează cu câte o piesă (diagrama 1).

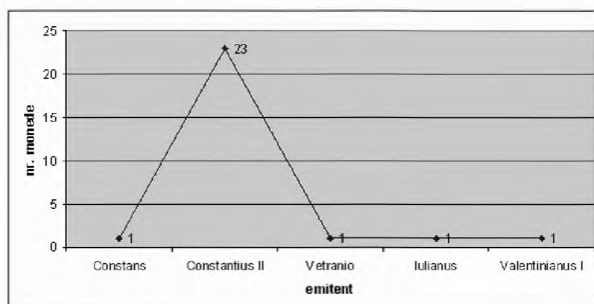

Diagrama 1 / Diagram 1

În funcție de dinastii, dinastia Constantiniană (aici l-am inclus și pe Vetranio) figurează cu numărul cel mai mare de piese emise – 28, următoarea dinastie, dinastia Valentiniană aflându-se la foarte mare distanță – o piesă (diagrama 2).

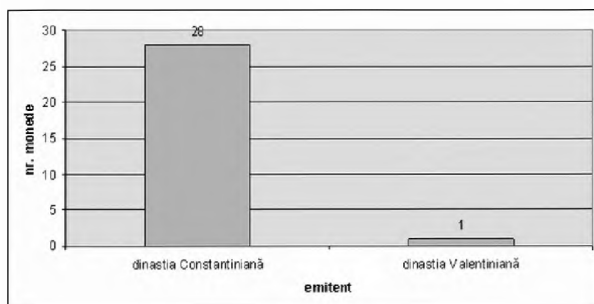

Diagrama 2 / Diagram 2

Toate piesele monetare sunt din bronz.

În funcție de nominale, avem 10 monede de bronz de modul 2, 19 monede de bronz de modul 3 și o imitație barbară după o monedă de bronz de modul 2.

În ceea ce privește atelierelor emitente a acestor monede situația se prezintă astfel:

²⁷ Gudea 1971, 141.

²⁸ Gudea 1971, 141.

²⁹ Gudea 1971, 141; Șeptilici 2010, 70.

a) Sirmium (provincia Pannonia Secunda) – 8 monede; toate emise în timpul domniei lui Constantius II, în perioada 355–361 p. Chr. Sirmium (atelier monetar aflat în imediata apropiere, în sud-vestul fostei provincii) începe să bată monedă în anul 320 p. Chr., atelierul monetar foarte activ în 324 p. Chr., în timpul războiului împotriva lui Licinius, este închis în 325–326 p. Chr. datorită deschiderii *officinei* de la Constantinopol; acest atelier este redeschis pentru a bate monedă pentru Constantius II în timpul campaniei împotriva lui Magnentius, la sfârșitul verii anului 351, și emite monedă până în timpul domniei lui Valentinianus I și Valens, când în 364–367 este închis din nou; reîncepe să funcționeze în anul 378, dar emite doar monede de aur și argint, ultimele emisiuni datează din perioada 393–395 p. Chr.³⁰

b) Siscia (provincia Pannonia Savia) – 6 monede; Constans – 2 piese emise la Siscia, Constantius II – 2 piese, Vetrano și Valentinianus I – fiecare cu câte o piesă. Siscia (atelier monetar aflat în apropiere, la sud-vest de fosta provincie), a fost unul dintre cele mai productive ateliere monetare europene ale epocii, începe să bată monedă în anul 262 p. Chr., în timpul lui Gallienus, și funcționează neîntrerupt până la sfârșitul secolului IV p. Chr. (387)³¹.

c) Thessalonic (provincia Macedonia Secunda) – 4 monede; toate piesele emise în timpul domniei lui Constantius II, în perioada 351–354. Thessalonic (atelier monetar aflat în sudul peninsulei Balcanice), emite monedă din timpul Tetrarhiei (298/299); începând cu anii 308–309 devine unul dintre cele mai importante ateliere monetare din sudul balcanic; este închis în timpul domniei lui Leon I³².

d) Constantinopol (provincia Europa) – 4 monede; Constans – o piesă, Constantius II – 3 piese. Atelierul monetar din Constantinopol își începe activitatea în anul 326; datorită faptului că orașul devine capitala Imperiului Roman și apoi a Imperiului Roman de Răsărit, atelierul monetar de aici are cea mai prolifică și persistentă producție a monedelor de bronz, dintre toate atelierele monetare estice, bătând monedă de bronz până în 498 (Anastasius); funcționează neîntrerupt până în 1453³³.

e) Heraclea (provincia Europa) – o monedă emisă de Constantius II între anii 351–354. Atelierul monetar din Heraclea emite din anul 291, din timpul domniei lui Diocletianus, după anul 325 importanța lui scade foarte mult din cauza atelierului monetar de la Constantinopol, supraviețuirea sa datorându-se mai degrabă inerției aparatului guvernamental decât utilității sale; își încetează activitatea în timpul domniei lui Leon I³⁴.

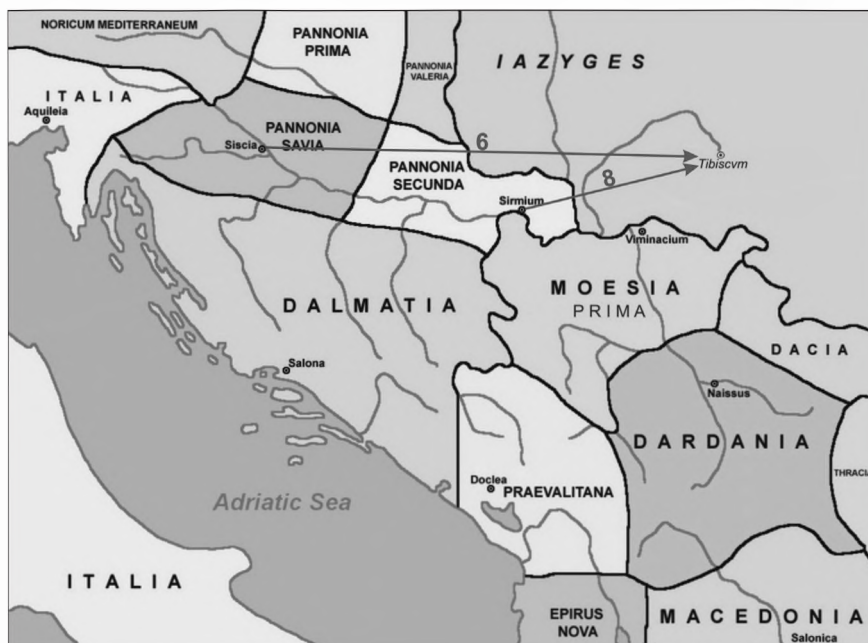
³⁰ LRBC I, 20; LRBC II, 76; RIC VII, 462–466; Bíró-Sey 2002, 71.

³¹ LRBC I, 18; LRBC II, 69; RIC VII, 411–421; Bíró-Sey 2002, 71.

³² LRBC II, 77; RIC VII, 481–497; RIC VIII, 395; Bíró-Sey 2002, 74.

³³ LRBC I, 23; LRBC II, 86; RIC VII, 566–568; Bíró-Sey 2002, 70.

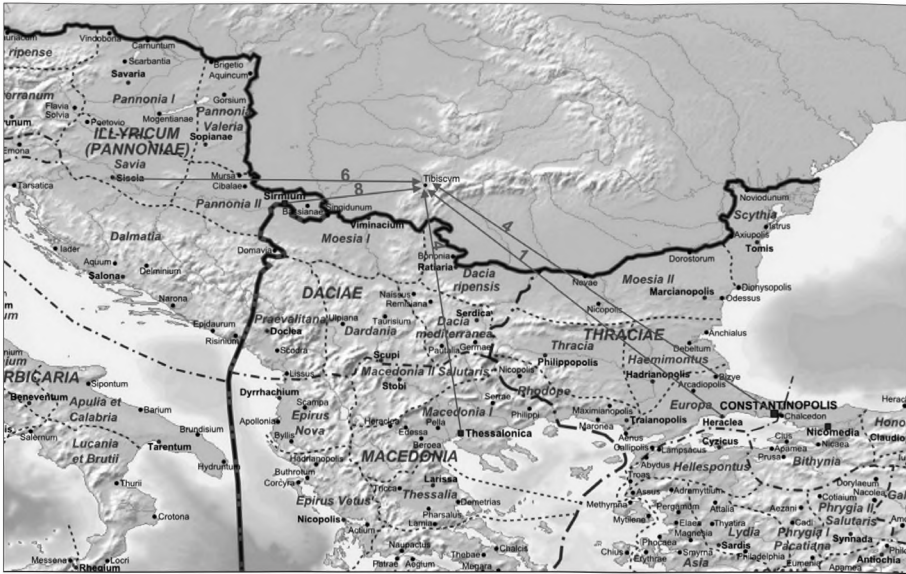
³⁴ LRBC II, 83; RIC VIII, 426–427; Bíró-Sey 2002, 70.

Harta 1. Principalele centre panonice care au aprovizionat cu monedă Tibiscum-ul în sec. IV. / Map 1. The main Pannonian centers that provided Tibiscum with currency in the 4th century.

În urma celor arătate mai sus se observă conturarea unui centru panonic (Sirmium, Siscia) de aprovizionare cu monedă pentru Tibiscum (Harta 1). Numărul monedelor provenite din atelierele monetare aflate în partea centrală (dioceza Pannonia) a Imperiului (14 piese) este mai mare decât cel al monedelor provenite din atelierele monetare (9 piese) ce aparțineau diocezelor est-europene ale Imperiului (Harta 2), această situație indicând orientarea mai puternică a legăturilor economice ale Tibiscum-ului spre zona central-vestică a Imperiului³⁵. Acest lucru este normal deoarece Sirmium (Pannonia Secunda), principalul atelier monetar furnizor de monedă (descoperită izolat), este în imediata vecinătate a Banatului, iar Siscia (Pannonia Savia), un alt important atelier monetar al perioadei, furnizor de monedă pentru Tibiscum, este situat în apropierea Banatului, și este de asemenea normal ca aprovizionarea cu monedă să fie făcută de la cele mai apropiate ateliere monetare. Cele două provincii – Pannonia Secunda și Pannonia Savia – făceau parte din dioceza Pannonia, care la rândul ei, aparținea de *Praefectura Italiae*, de aici rezultând că Tibiscum a fost în sfera de influență politico-economică a părții central-vestice a Imperiului. Faptul că prin poziția sa geografică Banatul antic se învecina direct

³⁵ Protase 2000, 60; Suci 2000, 194.

Harta 2. Atelierele monetare care au furnizat monedă pentru Tibiscum în sec. IV. /
Map 2. Mints that provided Tibiscum with currency in the 4th century.

și era dependent de provincia romană ce se găsea în sud-vestul său (Pannonia Secunda) a contribuit la dezvoltarea acestei zone și implicit a Tibiscum-ului în funcție de evoluția politico-economică a acestei provincii romane.

Majoritatea pieselor au fost emise în perioada 351–361 (351–354 → 5 piese, 355–361 → 3 piese).

Numărul cel mai mare de monede au fost emise în timpul domniei lui Constantius II – 24 piese (am inclus aici și piesa emisă de Vetrano).

Monedele, în funcție de atelierele monetare unde au fost emise, fac tranziția de la tipul de circulație monetară caracteristic zonei pannonice la cel caracteristic zonei estice a Imperiului, Banatul antic, implicit Tibiscum, fiind la zona de confluență dintre diocezele vestice și cele estice, acest lucru reflectându-se în circulația monetară.

Pentru a avea o imagine cât mai reală asupra circulației monetare de la Tibiscum în secolul IV p. Chr. am ales pentru comparație alte două așezări romane din fosta provincie Dacia, una aflată pe aliniamentul Dunării (Drobeta) și una aflată în interiorul arcului carpatic (Apulum).

La Drobeta s-au descoperit izolat un număr de 479 monede emise în secolul IV p. Chr., dintre care 78 de piese monetare fiind găsite în perimetrul orașului antic³⁶ și 401 piese monetare în castru³⁷.

³⁶ Stîngă 1998, 144–157.

³⁷ Stîngă 1998, 157–184.

Cea mai veche monedă a fost emisă de Diocletianus în 302–303 p. Chr.³⁸, cea mai recentă a fost emisă de Arcadius 383–392³⁹.

Repartiția acestora pe emitenți, în ordine descrescătoare, este următoarea: Constantius II – 144 piese; Constantinus I – 115 piese; Constantinus II – 50 piese; Valens – 35 piese; Constans – 32 piese; Valentinianus I – 21 piese; Iulianus – 12 piese; Gratianus – 8 piese; Valentinianus II – 8 piese; Licinius – 7 piese; Galerius – 5 piese; Arcadius – 4 piese; Constantius Chlorus – 2 piese; Diocletianus – o piesă (diagrama 3).

Monedele au fost emise de un număr de 14 împărați (am inclus și tetrarhii).

În funcție de dinastii, dinastia Constantiniană figurează cu numărul cel mai mare de piese – 353, urmează apoi dinastia Valentiniană – 76 piese, pe ultimul loc situându-se dinastia Theodosiană cu 4 piese (diagrama 4).

Toate piesele monetare sunt din bronz.

În ceea ce privește atelierele monetare de emiterie a acestor monede situația se prezintă astfel:

- a) Siscia – 107 piese
- b) Thessalonic – 101 piese
- c) Cyzic (provincia Hellespontus) – 32 piese. Probabil și-a început activitatea sub Gallienus, emisiunile sale monetare de bronz au fost numeroase și continue, este unul dintre principalele ateliere monetare ale Imperiului pentru această perioadă, este închis ca majoritatea monetăriilor estice de Leon I⁴⁰.
- d) Heraclea – 27 piese
- e) Constantinopol – 23 piese
- f) Sirmium – 21 piese

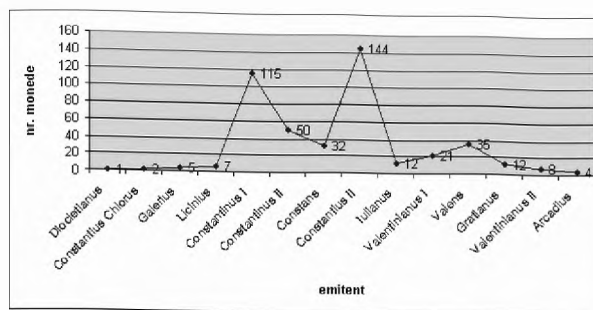

Diagrama 3 / Diagram 3

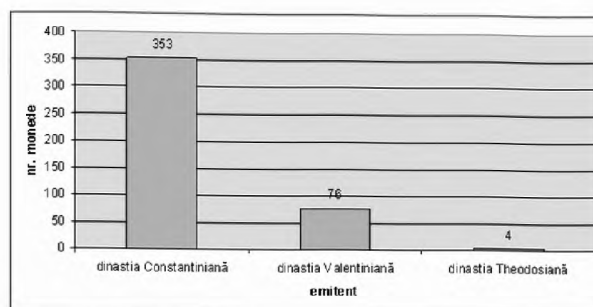

Diagrama 4 / Diagram 4

³⁸ Stîngă 1998, 163.

³⁹ Stîngă 1998, 182.

⁴⁰ LRBC II, 96; RIC VII, 636; RIC VIII, 86; Bíró-Sey 2002, 70.

g) Nicomedia (provincia Bithynia) – 17 piese. Își datorează importanța ca atelier monetar faptului că Diocletianus alege ca acest oraș să îi fie reședință estică, emite monedă din anul 294 până în timpul lui Leon I⁴¹.

h) Antiohia (provincia Syria Prima) – 15 piese. Conform lui Tacitus, începe să emită din timpul lui Vespasianus, a fost o monetărie cu o producție și o varietate de tipuri monetare egalată de foarte puține monetării, a avut o importanță deosebită și a funcționat până la cucerirea orașului de către perși în secolul VII⁴².

i) Aquileia (provincia Venetia et Histria) – 11 piese. Până la pierderea Italiei de către Magnentius, în 352, atelierul monetar de aici a fost important și activ emițând multipli de aur și argint în plus față de monedele ce le emitea regulat în toate cele trei metale; după 352 producția sa se reduce dramatic, continuă totuși să emită, monedele sale putând fi detectate până în sec. V, în jurul anului 425 își încetează activitatea (timp de zece ani, 324–325 monetăria a fost închisă)⁴³.

j) Ticinum (provincia Liguria) – 9 piese. Emite monedă din timpul lui Aurelianus, importanța monetăriei scade după ce Constantinus I își întărește poziția și în partea de est a imperiului și este închisă la sfârșitul anului 326 – începutul anului 327⁴⁴.

k) Arelate (provincia Viennensis) – 3 piese. Își începe activitatea în 313, în sec IV își schimbă de mai multe ori numele, în 328 primește numele de Constantina în onoarea lui Constantinus II, revine la numele de Arelate după moartea acestuia în 340, pentru ca în 353 Constantius II să îl denumească iar Constantina, nume care îi rămâne până în 475 când este închis și atelierul monetar de aici⁴⁵.

l) Alexandria (provincia Aegyptus) – 2 piese. Atelierul monetar de aici, începând de la reforma monetară a lui Diocletianus emite monedă de argint, bronz și tetradrahme, emite în mod constant monedă de bronz până în timpul domniei lui Honorius și Theodosius II (408–423), după o sincopă considerabilă există o emisiune finală pentru Leon I, 454–474⁴⁶.

m) Roma (provincia Tuscia et Umbria) – o piesă. Atelierul monetar de la Roma a început să funcționeze din secolul V a. Chr., în timpul perioadei republicane și o mare parte din timpul existenței Imperiului, fiind principala monetărie care a aprovizionat Imperiul cu monedă, apoi odată cu domnia lui Septimius Severus importanța sa începe să treptat să scadă; după anul 400

⁴¹ LRBC II, 92; RIC VIII, 466; Bíró-Sey 2002, 71.

⁴² LRBC II, 99; RIC VIII, 502–510; Bíró-Sey 2002, 69.

⁴³ LRBC I, 17; LRBC II, 65; RIC VIII, 306; Bíró-Sey 2002, 69.

⁴⁴ LRBC I, 13; RIC VIII, 349; Bíró-Sey 2002, 74.

⁴⁵ LRBC II, 54; RIC VII, 232; RIC VIII, 197; Bíró-Sey 2002, 74.

⁴⁶ LRBC II, 103; Bíró-Sey 2002, 68.

p. Chr. este principalul atelier monetar care furnizează monedă de bronz pentru partea vestică a Imperiului, fiind închis în anul 476⁴⁷.

n) Lugdunum (provincia Lugdunensis Prima) – o piesă. Atelierul monetar de aici a fost deschis în anul 44 a. Chr. de către Senat; a fost o monetărie importantă considerabilă, a bătut multe emisiuni monetare din toate cele trei metale⁴⁸.

La aprovizionarea cu monedă a Drobetei, în secolul IV p. Chr. au contribuit 14 ateliere monetare, dintre care 7 erau amplasate în partea de vest și central-vestică a Imperiului și 7 din partea balcanică și estică a Imperiului (Harta 3). Numărul monedelor emise de atelierele monetare localizate în partea balcanică și de est a Imperiului este mai mare (217 piese) față de numărul monedelor emise de monetăriile din partea de vest sau central-vestică a Imperiului (153 piese).

Harta 3. Atelierele monetare care au furnizat monedă pentru Drobeta în sec. IV. / Map 3. *Mints that provided Drobeta with currency in the 4th century.*

Cu toate că numărul cel mai mare de monede (107 piese) provine de la Siscia (provincia Pannonia Savia), acest lucru ne indică doar faptul că acest atelier monetar fiind cel mai apropiat de Drobeta, monedele acestei monetării au ajuns aici într-un număr ceva mai mare.

Se observă conturarea unui centru balcanic (Thessalonic, Cyzic, Heraclea, Constantinopol) de aprovizionare cu monedă a Drobetei în secolul IV p. Chr. Acest aflux provenit din atelierele monetare situate în zona balcanică a Imperiului indică influența economică a provinciilor balcanice asupra Drobetei.

⁴⁷ LRBC II, 58; RIC VII, 280–295; RIC VIII, 243–247; Bíró-Sey 2002, 71.

⁴⁸ LRBC I, 7; LRBC II, 49; RIC VII, 117–121; RIC VIII, 170–176; Bíró-Sey 2002, 70.

Prin poziția sa geografică, Drobeta se învecina direct și era dependentă de Dacia Ripensis (dioceza Dacia), această vecinătate contribuind la dezvoltarea Drobetei în funcție de evoluția politico-economică a acestei provincii romane.

La Apulum au fost descoperite izolat un număr de 76 monede⁴⁹.

Cea mai veche monedă a fost emisă de Licinius în 312–313 p. Chr.⁵⁰, iar cea mai recentă a fost emisă în 388–393 p. Chr., în timpul dinastiei Theodosiene⁵¹.

Repartiția acestor piese monetare în funcție de emitenți este următoarea: Licinius – 3 monede; perioada 313–316 – o monedă; Constantinus I – 21 monede; fiii lui Constantinus I (Divus Constantinus) – o monedă; perioada 337–340 – o monedă; Constantinus I – o monedă; Constans – o monedă; Constantius II – 25 monede; Magnentius – o monedă; perioada 355–361 – o monedă; Valentinianus I – 7 monede; Valens – o monedă; Gratianus – o monedă; Valentinianus II – 2 monede; perioada 378–388 – o monedă; perioada 388–393 – o monedă; sec. IV – 2 monede nedeterminate (diagrama 5). Emitentul cu cele mai multe monede este Constantius II – 25 piese; urmează apoi Constantinus I – 21 piese; Constans – 7 piese; Valentinianus I – 7 piese; Licinius – 3 piese; Valentinianus II – 2 piese; Constantinus I, Magnentius, Valens, Gratianus, fiecare figurează cu câte o piesă (diagrama 5).

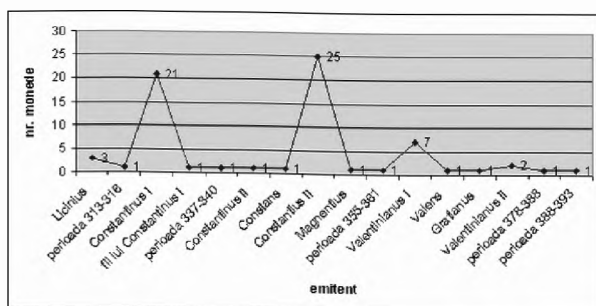

Diagrama 5 / Diagram 5

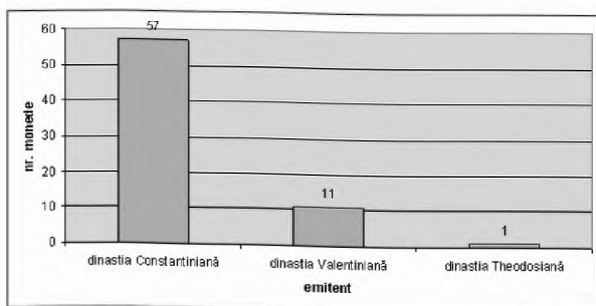

Diagrama 6 / Diagram 6

După cum se observă, monedele au fost emise de zece împărați. Toate aceste monede sunt de bronz.

În funcție de dinastii, dinastia Constantiniană figurează cu numărul cel mai mare de piese emise – 57, urmează dinastia Valentiniană – 11 piese, dinastia Theodosiană – o piesă (diagrama 6).

În ceea ce privește atelierele monetare de emiterie a acestor monede, situația este următoarea: Siscia

⁴⁹ Găzdac, Suciu, Alföldy-Găzdac 2009, 108–109; 151–153; 163–164; 216–221.

⁵⁰ Găzdac, Suciu, Alföldy-Găzdac 2009, 216.

⁵¹ Găzdac, Suciu, Alföldy-Găzdac 2009, 219.

– 29 monede; Thessalonic – 7 monede; Sirmium și Constantinopol – fiecare cu 4 monede; Arelate, Aquileia, Roma, Heraclea, Cyzic, Antiohia – fiecare cu 2 monede. Monedele descoperite izolat la Apulum provin de la 10 ateliere monetare, 5 dintre acestea fiind situate în partea central-vestică și vestică a Imperiului, celelalte 5 fiind situate în zona balcanică și a Asiei Mici (Harta 4). Atelierele monetare situate în diocezele vestice ale Imperiului au un aport de 39 de monede, iar cele situate în diocezele estice contribuie cu 16 monede. Și în acest caz, ca și la Tibiscum, se observă conturarea unui centru panonic de aprovizionare cu monedă, atelierele monetare din Siscia (Pannonia Savia) și Sirmium (Pannonia Secunda) figurând cu numărul cel mai mare de monede descoperite izolat (33 piese) la Apulum.

Harta 4. Atelierele monetare care au furnizat monedă pentru Apulum în sec. IV. / *Map 4. Mints that provided Apulum with currency in the 4th century.*

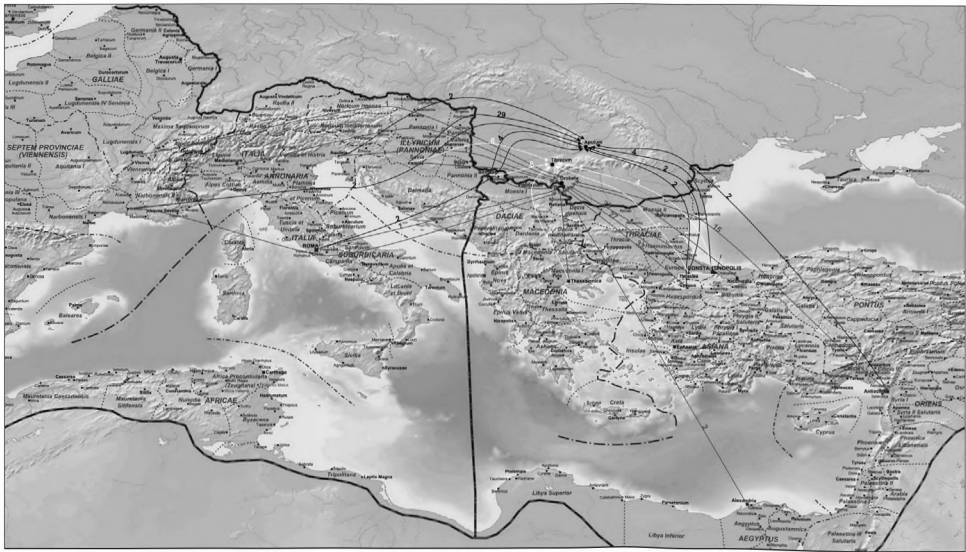
Conform analizei făcute, se poate observa că, în funcție de atelierele monetare, circulația monetară la Apulum se aseamănă în multe privințe cu cea de la Tibiscum⁵², monedele romane de bronz emise în sec. IV ajungând la Apulum pe filieră bănească, pe valea Mureșului și a Bistrei⁵³. În secolul IV p. Chr., Apulum (situat în zona Transilvaniei centrale) făcea parte dintr-o regiune în care Imperiul Roman își mai exercita doar autoritatea nominală, numărul relativ mare de monede descoperite izolat aici indicând faptul că Imperiul era interesat de menținerea relațiilor comerciale și obținerea de materii prime de aici (în

⁵² Protase 1966, 193.

⁵³ Chirilă, Gudea, Stratan 1974, 91; Protase 1966, 194; Suci 2000, 186.

special sare). De asemenea, prezența monedelor indică locuirea Apulum-ului, chiar dacă așezarea își pierduse atributele orașului roman clasic⁵⁴.

În urma analizei monetare făcute asupra celor trei situri se observă că la Tibiscum circulația monetară este mult mai modestă (asta dacă nu luăm în calcul și tezaurul monetar de sec. IV descoperit aici) decât în celelalte două situri analizate, Tibiscum situându-se pe ultimul loc în ce privește circulația monetară pentru perioada luată în discuție (Harta 5). În ciuda numărului relativ modest de monede găsite izolat în așezarea civilă de la Tibiscum, găsierea acestora indică revenirea administrației imperiale romane în zonă, ne arată că în secolul IV p. Chr. exista aici un sistem economic bazat pe monedă, sistem economic caracteristic Imperiului; de asemenea, pe baza circulației monetare se poate certifica locuirea romană târzie la Tibiscum pentru secolul IV p. Chr. Existența acestor monede indică continuitatea de locuire, cel puțin a unei părți a fostului oraș roman, supraviețuirea acestui “oraș”, dar care nu mai avea atributele de urbanitate ale vechiului oraș roman clasic⁵⁵.

Harta 5. Atelierele monetare care au furnizat monedă pentru Apulum, Drobeta și Tibiscum în sec. IV. / Map 5. Mints that provided Apulum, Drobeta and Tibiscum with currency in the 4th century.

⁵⁴ Găzdac, Suci, Alföldy-Găzdac 2009, 12.

⁵⁵ Benea 1996, 53.

BIBLIOGRAFIE

- Benea 1996,
D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III–IV*, Timișoara, 1996.
- Benea 2011
D. Benea, *Atelierele romane de mărgele de la Tibiscum*, ed. a II-a, Timișoara, 2011.
- Bíró-Sey 2002,
K. Bíró-Sey, *Bevezetés a római pénzek gyűjtésébe*, Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 2002.
- Chirilă, Gudea, Stratan 1974,
E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaurе monetare din Banat*, Lugoj, 1974.
- Gudea 1971,
N. Gudea, *Descoperiri montare antice și bizantine în Banat*, în *Banatica*, 1, 1971, 139–144.
- Găzdac, Suciu, Alföldy-Găzdac 2009,
C. Găzdac, V. Suciu, Á. Alföldy-Găzdac, *Apulum*, în col. *Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania*, vol. V, Cluj-Napoca, 2009.
- Protase 1966,
D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.
- Protase 2000,
D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. II, Cluj-Napoca, 2000.
- Stingă 1998,
I. Stingă, *Viața economică la Drobeta în secolele II–VI. Chr.*, București, 1998.
- Suciu 2000,
V. Suciu, *Tezaurе monetare din Dacia romană și postromană*, Cluj-Napoca, 2000.
- Șeptilici 2010,
R.M. Șeptilici, *Monete barbarizate de secolul al IV-lea, din bronz, din descoperiri izolate în Banat*, în *AnB (S.N.)*, Arheologie–Istorie, XVIII, 2010, 69–76.

MONETARY CIRCULATION AT TIBISCUM
IN THE 4TH CENTURY A.D.

Abstract

The isolated discoveries of coins offer important clues regarding the inhabitation continuity in a certain settlement; they indicate the degree of development of that particular settlement, the intensity of monetary circulation also indicating the level of economical development achieved by the analyzed settlement. This study represents a comparative analysis on three Roman settlements of the former province Dacia, thus the conclusions of the study being relevant for the determination of the monetary circulation of the 4th century A.D. for these sites.

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL AȘEZĂRILOR VINCIENE DIN BANAT

Octavian-Cristian Rogoza*, Bogdan Seculici**

Cuvinte cheie: Banat, neoliticul dezvoltat, așezări, Vința A3, ceramică

Keywords: the Banat, developed Neolithic, Vința A₃ settlements, pottery

Repetatele cercetări arheologice de teren, desfășurate în Banat, au dus în ultima perioadă la descoperirea unor noi puncte de interes arheologic în hotarele localităților Ghilad și Moșnița Nouă din județul Timiș. Considerăm că semnalarea lor ar putea contribui la îmbogățirea repertoriului arheologic al județului Timiș și, indirect, la o mai bună cunoaștere a neoliticului dezvoltat.

Zona Ghiladului este cunoscută în literatura de specialitate datorită descoperirilor făcute de către Florin Medeleț și Ioan Buligan. Aceștia menționează că în dreapta șoselei Ciacova-Ghilad, înainte de intrarea în Ghilad, la aproximativ 1 km de drum, a fost găsită ceramică preistorică atipică, colectată de pe o movilă aplatizată înaltă de circa 1 m și cu diametrul de circa 60 de m¹. La Ghilad mai este amintită, fără însă a se menționa cu exactitate zona, și descoperirea unor fragmente ceramice atribuite secolelor III–IV². Tot din hotarul Ghiladului mai provine și un denar de la Commodus, descoperit în 1923³.

1. *Așezarea neolitică din hotarul comunei Ghilad (jud. Timiș)* se află pe un fost grind care are aspectul unei terase. Aceasta se află la est de fostul Liceu Agricol Ciacova, mai exact la 2,5 km est de drumul Ciacova-Ghilad (drumul județean 595A), 2 km nord de canalul Lanca-Birda și 3 km nord-vest de primăria comunei Ghilad (pl. I, fig. 1–2). Centrul acesteia are coordonatele

---

* Direcția Județeană pentru Cultură Timiș, Str. Augustin Pacha, nr. 8, e-mail: rogozeaoctavian@yahoo.com.

** Liceul Teoretic "Alexandru Mocioni", Ciacova, jud. Timiș, str. Tudor Vladimirescu, nr. 23, e-mail: bseculici@yahoo.com.

¹ Medeleț, Buligan 1987, 133.

² Bejan 1981, 24 și punctul 6 de pe hartă; Mare 2004, 177.

³ Mitrea 1965, 496; Mitrea 1965a, 613.

GPS: 45°28'57.27"N; 21°10'1.44"E; 81 m altitudine. Coordonatele în sistemul Stereo 70 pentru centrul sitului sunt: X-449714.53100; Y-200581.55439.

Terasa este mai înaltă decât zona din jur cu aproximativ 1 metru. Peisajul contemporan este modificat radical de îmbunătățirile funciare din secolele XVIII–XIX, deosebindu-se în mod cert de cel preistoric. Așezarea este tăiată în momentul de față de un canal de hidroamelorații. Cu toate acestea se poate observa pe imaginile satelitare că zona pentru amplasarea așezării a fost aleasă datorită terenului puțin mai înalt dar și a meandrele care existau în acel moment. Meandrele fosile mai sunt vizibile și astăzi pe teren. Suprafața așezării, pe care o estimăm la circa 4–5 hectare.

De pe terasă au fost recoltate fragmente ceramice atribuite neoliticului dezvoltat, bile de praștie și utilaj litic din aceeași epocă, dar și fragmente ceramice atribuite hallstatului (pl. V, fig. 3–5) și secolelor III–IV p. Chr (pl. V, fig. 6).

Materialele atribuite neoliticului dezvoltat. Ceramica grosieră este modelată dintr-o pastă bine arsă, degresată cu cioburi pisate, dar și cu pietricele mari. Suprafețele fragmentelor colectate de noi sunt netezite. Culorile care predomină sunt: portocaliul, brunul și, mai rar, roșu-cărămiziu. Decorurile frecvente în cazul acestei facturi sunt cele realizate prin modelarea plastică, cum sunt butonii alungiți aplicați pe o buză evazată (pl. III, fig. 1), butoni alungiți dispuși orizontal pe peretele vasului (pl. III, fig. 2), dar și butonii semisferici dubli (pl. III, fig. 3). Tot prin modelare plastică au fost realizate și elemente cu rol funcțional, cum sunt toartele semicirculare dispuse vertical pe peretele vasului (pl. III, fig. 4). Din nefericire, starea extrem de fragmentară a materialului nu permite determinarea unor forme de vas clare. Cu rezervele de rigoare menționăm o strachină simplă tronconică, adâncă, largă (pl. III, fig. 5), tipul AIIb în tipologia lui Gh. Lazarovici⁴. O altă formă de vas, care se distinge cu ușurință datorită morfologiei sale, este capacul afumătore⁵ (pl. III, fig. 6). Tot dintr-o pastă grosieră a fost modelată și o bilă de praștie, degresată cu nisip cu bobul mare, de culoare portocalie cu diametrul maxim de 5,5 cm și o greutate de 130 grame (pl. III, fig. 7). Astfel de proiectile sunt cunoscute din descoperirile de la Parța⁶.

Ceramica de factură semifină și fină reprezintă majoritatea ceramicii colectate de la suprafața solului. Ceramica semifină este realizată dintr-o pastă degresată cu un amestec de nisip fin și cioburi pisate. Atât suprafața exterioară cât și cea interioară a acestor fragmente este lustruită. Arderea preponderentă

⁴ Lazarovici 1979, 106–107, fig. 9.

⁵ Rus, Lazarovici 1979, 17.

⁶ Germann, Resch 1994; Lazarovici *et alii* 1994, 111, 126; Lazarovici *et alii* 2001, 107, 126, 156, 159; Lazarovici *et alii* 2006, 66; Lazarovici, Lazarovici 2006, 247, 259, 260, 263.

este cea realizată într-o atmosferă reducătoare, de unde și culoarea neagră, neagră-cenușie sau cenușie a ceramicii. Decorul a fost realizat prin incizarea pastei crude (pl. III, fig. 8). Motivul format de incizii nu poate fi identificat din cauza fragmentării puternice.

Ceramica fină a fost realizată dintr-o argilă deosebit de curată, fără impurități. Ca degresant a fost preferat nisipul. Culorile care predomină sunt cele specifice unei arderi într-o atmosferă reducătoare, cum ar fi: negrul, cenușiul sau diverse nuanțe ale acestora. Suprafețele ceramicii au fost lustruite, dar în momentul de față, din cauza expunerii îndelungate, pe suprafața solului lustrul se păstrează doar pe unele fragmente. Decorurile care se remarcă sunt cele formate din benzi umplute cu puncte alungite (pl. III, fig. 9–11; pl. IV, fig. 1–3). Același tip de decor apare asociat pe un fragment cu un buton alungit dispus orizontal pe corpul vasului (pl., fig. IV/4). Modalitatea de decorare prin realizarea unor linii meandrice nu este nici ea străină ceramicii fine (pl. IV, fig. 5–6). Din registrul formelor de vas remarcăm cupele de formă bitronconică cu piciorul de forma unei pâlnii (pl. IV, fig. 7–10) și străchinile profilate tipul AV în tipologia lui Gh. Lazarovici⁷ (pl. V, fig. 1–2).

Utilajul litic cioplit atribuit neoliticului este compus dintr-o din lamă din silex “bănățean” (pl. V, fig. 7), un nucleu de obsidian, cu două planuri de lovire, cu negative ce relevă debitajul laminar, (pl. V, fig. 8), o lama fragmentară din silex “bănățean”, cu secțiune triunghiulară (pl. V, fig. 9), un fragment dintr-o așchie corticală de corneeană provenită probabil de la configurarea unui topor (pl. V, fig. 10). O singură piesă poate fi atribuită utilajului litic șlefuit, mai exact un toporaș-herminetă, din riolit cu o finisare atentă care conferă suprafeței un aspect lucios, fațetat, cu profilul plan/convex, muchie orizontală, simetrică, cu stigmat de uzură în zona distală (pl. V, fig. 11).

2. *Așezarea neolitică de la Moșnița Nouă (jud. Timiș)* – obiectiv 7 este redescoperită în anul 2010 de către un colectiv condus de către regretatul Liviu Măruia cu ocazia cercetărilor de teren desfășurate în această zonă. Situl s-a bucurat inițial de atenția unor pasionați locali, care colectează material din cele două canale de desecare care secționează situl pe direcția E–V și N–S. Materialul colectat de aceștia a stat la baza unor miniexpoziții, prima organizată în 1985 în incinta Școlii Generale din Moșnița Nouă, cea de-a doua organizată în 1987 în incinta Liceului “Electrotimiș” din Timișoara. Date despre soarta materialului din aceste expoziții nu există în momentul de față⁸.

Situl se află la 1 km nord-vest de biserica ortodoxă din Moșnița Nouă, 1,8 km sud-vest de biserica ortodoxă din Moșnița Veche, 5,5 km sud-sud-vest

⁷ Lazarovici 1979, 107, fig. 9.

⁸ Măruia et alii 2012, 322.

de biserica ortodoxă din Ghiroda și 3,3 km de versantul stâng al canalului Bega (pl. II, fig. 1–2). Centrul așezării are coordonatele GPS: 45°43'32.88"N; 21°18'51.18"E, 87 m altitudine. În sistemul Stereo 70 coordonatele pentru centrul sitului sunt: X–476185.35580; Y–213323.70426.

Chiar dacă situl a fost afectat de lucrările moderne de hidroameliorații și de introducerea recentă a unei conducte de gaz, se poate observa că așezarea ocupa terasa sub forma unui grind mai înalt cu aproximativ 1 metru decât zona din jur. Pe laturile de sud și sud-vest grindul era înconjurat de un important curs de apă dispărut în urma desecărilor moderne, fosil în prezent, dar ușor de identificat în teren. Așezarea se pare că se întinde pe o suprafață de circa 6 hectare⁹.

Materialul arheologic constă din ceramică și utilaj litic. Acesta a fost recoltat din zonele unde încă se mai practică agricultura, dar și din șanțul conductei de gaz care taie un complex de mari dimensiuni, posibil un bordei.

Ceramica grosieră este degresată în general cu cioburi pisate, nisip cu bobul mare, dar nu lipsesc nici fragmentele degresate cu pietricele. Arderea care predomină este cea oxidantă, de unde și nuanțele de roșu și brun. Majoritatea fragmentelor atribuite acestei specii au ambele suprafețe lustruite. Decorurile întâlnite la această specie sunt șirurile orizontale de alveole amplasate sub buză (pl. VI, fig. 1), ciupituri pătrate pe peretele vasului și buză vălurită (pl. VI, fig. 2), brăurile cu două șiruri alveole (pl. VI, fig. 3), dar și diferiți butoni. Nu lipsesc nici fundurile de vas modelate din pastă grosieră care păstrează amprenta unor rogojini (pl. VI, fig. 4).

Ceramica semifină este caracterizată de tratarea suprafețelor prin lustruire. Degresarea pastei a fost făcută de cele mai multe ori cu nisip fin. Cazurile în care a fost folosit nisipul fin și cioburile pisate sunt rare. Arderea, cel mai des întâlnită în acest caz este cea reducătoare, arderea realizată într-o atmosferă oxidantă fiind ceva mai rară. Culorile specifice acestei categorii sunt negrul și cenușiul, mai puțin portocaliul, brunul sau diferitele nuanțe de roșu. Decorurile sunt rare și sunt realizate prin modelarea plastică a pastei. Din punctul de vedere al decorului un singur fragment se distinge. Acesta are un decor care combină un buton alungit dispus orizontal pe peretele vasului cu niște incizii care flanchează partea superioară a butonului, formând un unghi orientat cu vârful în sus (pl. VI, fig. 5).

Ceramica fină este realizată dintr-o argilă pură degresată cu nisip fin. Suprafețele sunt lustruite atent. Ca o consecință a arderii reducătoare (întâlnită la aproape toate fragmentele), a rezultat o culoare neagră sau cenușie. Decorurile cele mai numeroase sunt cele compuse din benzi meandrice umplute cu puncte lunguițe (pl. VI, fig. 6–12). Pel lângă maniera de decor amintită anterior mai sunt întâlnite și decoruri realizate prin incizare (pl. VII, fig. 1–2). Formele întâlnite

⁹ Măruia *et alii* 2012, 322.

sunt străchinile simple tronconice, adânci și largi (pl. VII, fig. 3), străchini simple globulare (pl. VII, fig. 4), strachina cu umăr ascuțit și buză profilată (pl. VII, fig. 5), castroanele bitronconice cu gâtul și umărul scurt (pl. VII, fig. 6–7), capacele zoomorfe (pl. VII, fig. 8–9), picioarele de cupă (picioarele de vas) cu scobitură bazei bine evidențiată (pl. VII, fig. 10).

3. Încadrarea cronologică și culturală

Tehnologia de ardere și modelare apropie materialul de la Ghilad-Liceul Agricol Ciacova și Moșnița Nouă-Obiectiv 7 de descoperirile de la Balta Sărată-Câmpul lui Poșta¹⁰, Caransebeș-Șesu Roșu¹¹, Gornea-Căunița de Sus¹², Liubcova-Ornița¹³, Cruceni¹⁴, Timișoara-Fratelia-Fabrica de Cărămida¹⁵ și Freidorf-Hladik¹⁶. În spațiul transilvănean găsim analogii la Șeușa-La Cărarea Morii¹⁷, Orlat¹⁸, Romos¹⁹ și Miercurea Sibiului-Petriș²⁰. Strachina cu umăr ascuțit are analogii la Cruceni²¹, la Gornea-Căunița de Sus²² în complexele B7–8 și B9, la Liubcova în nivelul IVc²³ și la Miercurea Sibiului-Petriș în complexul B2²⁴. Pentru castroanele bitronconice cu gâtul și umărul scurt găsim analogii la Gornea²⁵, Limba (jud. Alba)²⁶. Posibile analogii pentru picioarele de cupă există în Banat la Parța²⁷, Timișoara-Freidorf²⁸, Cruceni²⁹, Gornea-Căunița de Sus³⁰ și Liubcova-Ornița³¹. În Transilvania găsim

¹⁰ Groza 1971, 61–65; Lazarovici 1975a, 14; Lazarovici 1991, 27–28.

¹¹ Lazarovici *et alii* 2003, 146; Negrei 2012, 10–11.

¹² Lazarovici 1970; Lazarovici 1971, 25; Lazarovici 1977; Lazarovici 1979, 78.

¹³ Comșa 1969; Luca 1998, 37–58.

¹⁴ Drașovean, Fota 2003, 56–57.

¹⁵ Lazarovici 1975, 14–15; Lazarovici 1991a, 49.

¹⁶ Lazarovici *et alii* 1983, 37–38; Lazarovici 1991b, 46–48.

¹⁷ Ciută 2004, 29–33; Ciută 2005, 229–236.

¹⁸ Luca, Părean 1996, 227–231.

¹⁹ Luca 1996, 45–67; Luca *et alii*, 2000, 42–43 ; Suciu, 2009, 143–146.

²⁰ Luca *et alii* 2000, 40–42; Suciu 2009, 84–130, 223–249.

²¹ Drașovean, Fota 2003, pl. II/9; III/3; IV/2.

²² Lazarovici 1977, pl. XXXV/13, 15–16, B7–8, pl. XXXV/11-B9; Lazarovici 1979, pl. XV/A 5–8 și B 6.

²³ Luca 1998, fig. 18/10, 18.

²⁴ Suciu 2009, 98, fig. 130/2.

²⁵ Lazarovici 1977, pl. XXXVIII/7, 10, 15; Lazarovici 1979, 114, pl. XV/D 11, 14; 114, XV/F 23.

²⁶ Luca *et alii* 2000, 40, fig. 7/7; Suciu 2009, 77, fig. 93/7.

²⁷ Lazarovici 1970, 481, 484, fig. 9 și nota 53; Lazarovici 1975, pl. IV/8.

²⁸ Lazarovici *et alii* 1983, 38, fig. 5/2–15.

²⁹ Drașovean, Fota 2003, 56, pl. I/2–3, 6, 8, 10.

³⁰ Lazarovici 1973, 33, fig. 3/1; 9/19–20; 10/19; 11/17; 13/15; 15/15; Lazarovici 1977, 60, pl. XXXVIII/4, 22, pl. XLVI/16, pl. XLVII. 10, 16; Lazarovici 1979, 114, pl. XV/D 1, E 2; pl. XV/A 19–20, B 20, C 10, E 3; pl. XV/E 1–4.

³¹ Luca 1998, 41.

analogii la Balomir-Gura Văii Cioarei³², Romos³³, Limba³⁴, Miercurea Sibiului-Petriș³⁵ și Șeușa-La Cărarea Morii³⁶.

Fragmentele de capac pot fi încadrate din punct de vedere tipologic în categoria B a tipologiei realizate de către Gh. Lazrovici și D. Bălănescu, mai exact în categoria vaselor-capac prosopomorfe³⁷. Funcționalitatea deosebită, posibil cultică³⁸, a acestor piese alături de lipsa descoperirii unor capace identice³⁹ împiedică însă o încadrare tipologică exactă. Starea fragmentară a acestora face imposibilă și o încadrarea tipologică. Primul fragment de capac (pl. VII, fig. 8) are posibile analogii la Parța⁴⁰ și Liubcova-Ornița⁴¹. Pentru cel de-al doilea fragment de capac (pl. VII, fig. 9) ar putea exista analogii tot la Parța⁴² și Liubcova-Ornița⁴³.

Observăm astfel că analogiile pentru materialele arheologice de la Ghilad-Liceul Agricol Ciacova și Moșnița Nouă-Obiectiv 7 apar în fazele A3 și B1 ale culturii Vinča. Astfel, cu prudența de rigoare, din cauza lipsei unor cercetări sistematice a siturilor mai sus menționate, încadrăm descoperirile de la Ghilad-Liceul Agricol Ciacova în Vinča A3 poate chiar B1 iar pe cele de la Moșnița Nouă-Obiectiv 7 în Vinča A3.

Ceramica fazei Vinča A3 este caracterizată de o ardere bună și aspect nisipos. La majoritatea materialelor sunt vizibile elemente ale sintezei *Starčevo IV*, elementul vincian fiind însă dominat. Decorurile prin netezire și lustruire nu sunt folosite des (se ajunge de la 80% material lustruit în faza A2 la doar 20% în faza A3). Tot acum crește din punct de vedere procentual ceramica de culoare roșie, gălbuie sau brună. Ceramica de culoare neagră descrește procentual. Ceramica *blacktopped* este rară sau lipsește în totalitate. Sub aspectul facturii se observă o creștere a ceramicii grosiere. Formele evoluează, înmulțindu-se acum formele cu umărul ascuțit și partea inferioară convexă. O altă caracteristică a formelor din această fază este înălțarea gâtului vaselor. Se păstrează formele BI,

³² Vlassa 1967, 405, fig. 4/1–2; Vlassa 1976, 115, fig. 4/1–2.

³³ Luca 1996, 47, pl. 6/4–5; Suci 2009, 146, fig. 222/4–6.

³⁴ Luca *et alii* 2000, 40, fig. 7/1, 3; Suci 2009, 74, fig. 93/1, 3.

³⁵ Luca *et alii* 2000, 40, fig. 9/7–10.

³⁶ Ciută 2004, fig. 1/2; Ciută 2005, 231, fig. 1/2; Ciută 2009, 80, pl. XLII/2; Suci 2009, 148, fig. 226/2.

³⁷ Bălănescu, Lazarovici 1977, 17.

³⁸ Bălănescu, Lazarovici 1977, 23; Radu *et alii* 1974, 68.

³⁹ Germann, Resch 1981, 17.

⁴⁰ Lazarovici, 1979, p. 103, pl. XXIII/A10, 11; Resch, 1991, pl. 1/B3; Resch 1996, pl. 2/2.

⁴¹ Luca 1990, 15, fig. 11/1 a–e.

⁴² Lazarovici 1974, 12, pl. II/1,3; Lazarovici 1975, pl. VIII/3; Lazarovici 1979, 103, pl. XXIII/A15, 16; Germann, Resch 1981, 17, fig. V/5; Radu *et alii* 1974, pl. XVIII/4; Resch 1991, pl. 1/A1; Resch 1996, pl. 2/6.

⁴³ Luca, 1990, 14, fig. 10/6 a–6.

BVII și BVIII, caracteristice fazei A. Decorurile care apar frecvent sunt: a1, c1 și c3. Decorurile incizate, plistate, barbotina și cele punctate sporesc⁴⁴. Datele radiocarbon indica în mare 6350 și 6200 B. P pentru faza A3/B1⁴⁵.

La orizont Vinča A3 cultura Starčevo-Criș își încheie evoluția pe aproape întreaga sa arie de răspândire. Tot acum, în sud-estul Banatului apare ca rezultat al contactului Starčevo-Criș-Vinča fenomenul de sinteză *Starčevo IV*⁴⁶. Nordul Banatului aparține din punct de vedere cultural fenomenelor care au loc în centrul Câmpiei Tisei, dar și sintezelor care au loc la marginea nordică a zonei de răspândire a culturii Vinča⁴⁷. Degenerarea decorurilor formate din benzi umplute cu puncte, la care punctele depășesc spațiul delimitat de benzi (pl. VI, fig. 9), este o caracteristică a așezărilor din nordul Banatului unde există o evoluție și o sinteză spre Cultura Banatului, care are loc tocmai la acest orizont Vinča A3⁴⁸.

Aceste noi descoperiri vin să completeze tabloul neoliticului dezvoltat din nordul Banatului. Lipsa cercetărilor sistematice ne îndeamnă însă la prudență și ne obligă să ne rezervăm dreptul de reveni asupra datării materialului (în special asupra celui de la Ghilad 1), în situația în care o cercetare sistematică ar indica altceva.

BIBLIOGRAFIE

Bălănescu, Lazarovici 1977,

D. Bălănescu, Gh. Lazarovici, *Considerații privind tipologia și evoluția vaselor-capac din cultura Vinča (descoperiri din "Clisura Dunării")*, în *Banatica*, 5, 1977, 17–44.

Bejan 1981,

A. Bejan, *Așezări rurale daco-romane din Banat din secolele III–IV e. n. în lumina unor recente cercetări arheologice*, în *AnB (S.N.)*, Arheologie–Istorie, I, 1981, 21–26.

Ciută 2004,

M.M. Ciută, *Contribuții la repertoriul descoperirilor aparținând fazelor timpurii ale culturii Vinča în sud-vestul Transilvaniei*, în *FA*, IV, 2004, 29–33.

Ciută 2005,

M.M. Ciută, *Contributions to the archaeological repertory of discoveries belonging to the Early Vinča phase from South-Western Transilvania*, în *Omagiu profesorului Ioan Andrișoiu*, Alba-Iulia, 2005, 229–336.

⁴⁴ Lazarovici 1975, 14; Lazarovici 1977, 62–69; Lazarovici 1977a, 23–24; Lazarovici 1979, 13–15, tabel 8, tabel 9, tabel 10 și fig. 10; Suciuc 2009, 40.

⁴⁵ Luca *et alli* 2008, 20 și fig. 11.

⁴⁶ Lazarovici 1970, 31; Lazarovici 1977, 65–67, 71, 76–77, 80; Lazarovici 1979, 53; Lazarovici 1984, 70–71; Lazarovici 1991c, 12; Drașovean, Fota 2003, 58.

⁴⁷ Drașovean, Fota 2003, 59.

⁴⁸ Lazarovici 1985, 71, 75; Lazarovici 1991d; Drașovean 1989, 43–44.

- Ciută 2009,
M. M. Ciută, *Cercetări arheologice La Șeușa-La Cărarea Morii, I. Locuirile preistorice*, Sibiu, 2009.
- Comșa 1969,
E. Comșa, *Donées concernant la civilisation Vinča du sud-ouest de la Roumanie*, în *Dacia* (N.S.), XII, 1969, 11–14.
- Drașovean 1989,
Fl. Drașovean, *Observații pe marginea unor materiale inedite privind raporturile dintre culturile Starčevo-Criș, Vinča A și lumea liniară*, în *Apulum*, XXVI, 1989, 9–48.
- Drașovean, Fota 2003
Fl. Drașovean, Al. Fota, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul satului Cruceni (comuna Foeni, jud. Timiș)*, în *PB*, III, 2003, 55–67.
- Germann, Resch 1981,
C. Germann, F. Resch, *Depozitul ceramic de la Parța*, în *Banatica*, 6, 1981, 11–30.
- Germann, Resch 1994,
K. Germann, F.E. Resch, *Die Rolle der Schleuders Wcffen in der Neusteinzeitlichen Siedlung von Parța 1 (Kreis Temesch, Banat, Rumänien)*, în *AnB* (S.N.), Arheologie–Istorie, III, 1994, 97–105.
- Groza 1971,
L. Groza, *Așezarea neolitică de la Balta-Sărată*, în *Banatica*, 1, 1971, 61–65.
- Lazarovici 1970,
Gh. Lazarovici, *Cultura Vinča A în Banat*, în *Acta MN*, VII, 1970, 473–487.
- Lazarovici 1971,
Gh. Lazarovici, *Unele probleme ale neoliticului din Banat*, în *Banatica*, 1, 1971, 17–31.
- Lazarovici 1973,
Gh. Lazarovici, *Tipologia și cronologia culturii Vinča din Banat*, în *Banatica*, 2, 1973, 25–54.
- Lazarovici 1974,
Gh. Lazarovici, *Așezarea neolitică de la Parța*, în *Tibiscus*, II, 1974, 3–26.
- Lazarovici 1975,
Gh. Lazarovici, *Unele probleme ale neoliticului din Banat*, în *Banatica*, 3, 1975, 7–24.
- Lazarovici 1975a,
Gh. Lazarovici, *Tipologia și cronologia materialului vinčian de la Balta Sărată (campania din 1963)*, în *Acta MN*, XII, 1975, 13–34.
- Lazarovici 1977
Gh. Lazarovici, *Gornea-Preistorie*, Reșița, 1977.
- Lazarovici 1977a,
Gh. Lazarovici, *Periodizarea culturii Vinča în România*, în *Banatica*, 4, 1977, 19–44.

Lazarovici 1979,

Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979.

Lazarovici 1985,

Gh. Lazarovici, *Sincronisme etno-culturale în neoliticul timpuriu din Sălaj și vestul României*, în *Acta MP*, IX, 1985, 69–92.

Lazarovici 1991,

Gh. Lazarovici, *Balta Sărată*, “Câmpul lui Poșta” (oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin), în *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, 27–28.

Lazarovici 1991a,

Gh. Lazarovici, *Fratelia-Fabrica de Cărămidă* (oraș Timișoara, jud. Timiș), în *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, 49.

Lazarovici 1991b,

Gh. Lazarovici, *Freidorf-ob. I, Hladika* (jud. Timiș), în *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, 46–48.

Lazarovici 1991c,

Gh. Lazarovici, *Gornea, “Căunița de Sus” com. Sichievița*, jud. Caraș-Severin, în *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, 20–22.

Lazarovici 1991c,

Gh. Lazarovici, *Cultura Banatului*, în *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, 20–22.

Lazarovici et alii 1983,

Gh. Lazarovici, F. Resch, C. Ghermann, *Descoperiri arheologice la Timișoara-Freidorf*, în *Banatica*, 7, 1983, 35–52.

Lazarovici et alii 1994,

Gh. Lazarovici, Z. Maxim, Fl. Drașovean, *Complexul neolitic de la Parța (III)*, în *AnB* (S.N.), Arheologie–Istorie, III, 1994, 106–134.

Lazarovici et alii 2001,

Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică*, vol. I/1, Timișoara, 2001.

Lazarovici et alii 2003,

Gh. Lazarovici, M.S. Petrescu, D. Negrei, S. Ion, D. Gurgu, *Balta Sărată. Campaniile 1999–2003 (I. Arhitectura)*, în *Tibiscum*, XI, 2003, 143–198.

Lazarovici, Lazarovici 2006,

Gh. Lazarovici, M. C. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România*, I, *Neoliticul*, Iași, 2006.

Lazarovici et alii 2005,

Gh. Lazarovici, M. Merlini, Z. Maxim, M. Lazarovici, *Șantierul arheologic Parța. Casa Cerbului. 1–15 iulie 2005*, în *PB*, IV, 2005, 27–69.

- Luca 1990,
S. A. Luca, *Contribuții la istoria artei neolitice-plastica așezării de la Liubcova-“Ornița” (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 10, 1990, 6–42.
- Luca 1996,
S. A. Luca, *Die Vinča-Siedlung aus Rumess. Die A Phase der Vinča-Kultur in Sibienbürgen*, în *Sargetia*, XXVI, I, 1995–1996, 45–67.
- Luca 1998,
S. A. Luca, *Liubcova-Ornița*, Târgoviște, 1998.
- Luca, Părean 1996,
S. A. Luca, I. Părean, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Orlat (jud. Sibiu)*, în *Sargetia*, XXVI, 1, 1995–1996, 227–231.
- Luca et alii 2000,
S. A. Luca, H. Ciugudean, A. Dragotă, C. Roman, *Fazele timpurii ale culturii Vinča în Transilvania*, în *Angustia*, V, 2000, 37–72.
- Luca et alii 2008,
S. A. Luca, C. Suciuc, D. Diaconescu, F. Nițu, A. Șeulean, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Sibiu. O nouă așezare timpurie la Miercurea Sibiului-Pustia (Luncă)*, în *Buridava*, VI, 2008, 20–28.
- Mare 2004,
M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*, Timișoara, 2004.
- Măruia et alii 2012,
L. Măruia, O. Rogoza, Al. Berzovan, L. Bolcu, O. Borlea, *Moșnița Nouă, Obiectiv 7, în Geografia istorică a zonei Moșnița Veche. Rezultatele cercetărilor arheologice de teren*, Cluj-Napoca, 2012, 322–386.
- Medeleț, Buligan 1987,
Medeleț Fl., Buligan I., *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, în *Banatica*, 9, 1987, 87–198.
- Mitrea 1965,
B. Mitrea, *Découvertes récentes ou plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, în *Dacia* (N.S.), IX, 1965, 489–502.
- Mitrea 1965a,
B. Mitrea, *Descoperiri recente de monede antice și bizantine din RS România*, în *SCIV(A)*, 16, 1963, 3, 605–622.
- Negrei 2012,
D. P. Negrei, *Așezarea neolitică de la Caransebeș-Șesu Roșu*, în *Tibiscum* (S.N.), II, 2012, 25–31.
- Radu et alii 1974,
O. Radu, F. Resch, C. Germann, *Plastica antropomorfă și zoomorfă de cultură Vinča Turdaș*, în *Tibiscum*, III, 1974, 67–77.

Resch 1991,

F. Resch, *Typologische Studie kultischer Geschichtsdeckel aus der jungsteinzeitlich Siedlung von Parța I*, în *Banatica*, 11, 1991, 185–192.

Resch 1996,

F. Resch, *Typologische Studie kultischer Gesichtdeckel aus der jungsteinlichen Siedlung von Parța*, în *ActaMN*, XXXIII, 1996, 1, 11–18.

Suciu 2009,

C. I. Suciu, *Cultura Vinča în Transilvania*, Sibiu, 2009.

Vlassa 1967,

N. Vlassa, *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, în *ActaMN*, IV, 1967, 403–423

Vlassa 1976,

N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976.

CONTRIBUTIONS TO THE ARCHAEOLOGICAL REPERTOIRE OF VINČA CULTURE SETTLEMENTS IN THE BANAT

Abstract

The study presents two new ascribed to the developed Neolithic settlements, which were discovered in 2000–2013 through site excavations in the Northern Banat. The archaeological materials belong to phase A, of Vinča culture, to the Hallstatt culture, but also to the 2nd–4th centuries A. D.

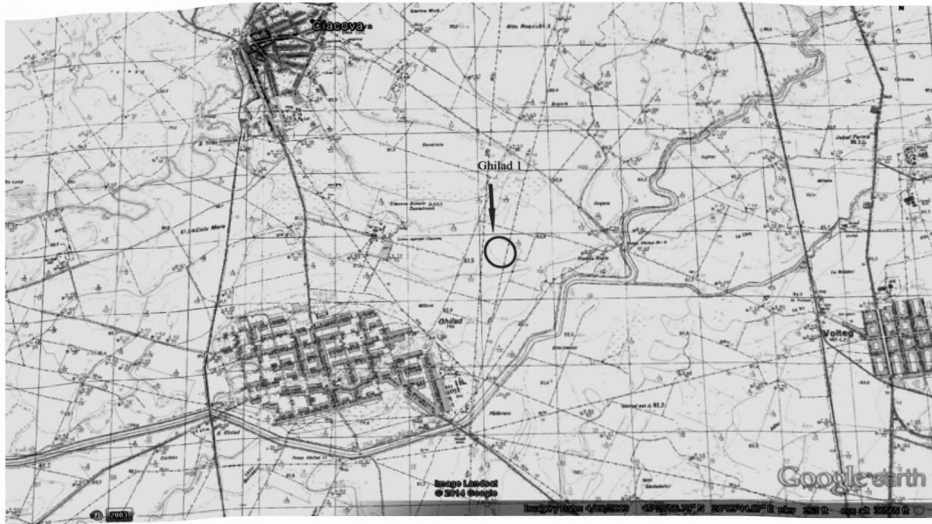

fig. 1

fig. 2

Pl. I. 1. Harta topografică cu amplasarea sitului *Ghilad 1* (Harta topografică a României, scara 1:25000, an 1975); 2. Imagine satelitară cu amplasarea sitului *Ghilad 1* în raport cu localitatea Ghilad (după www.googleearth.com). / 1. The survey with *Ghilad 1* site location (Survey of Romania, scale 1:25,000, 1975); 2. An aerial image with *Ghilad 1* site location related to the locality of Ghilad (after www.googleearth.com).

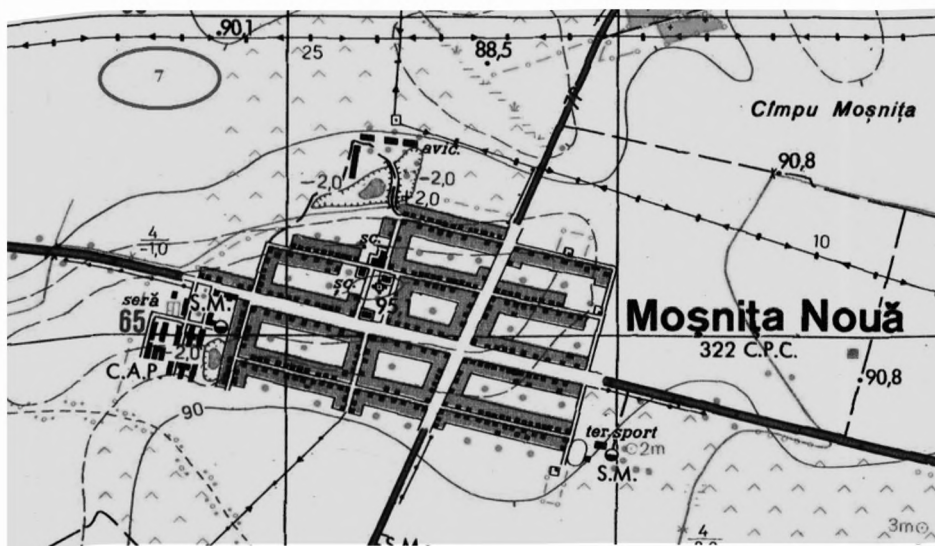
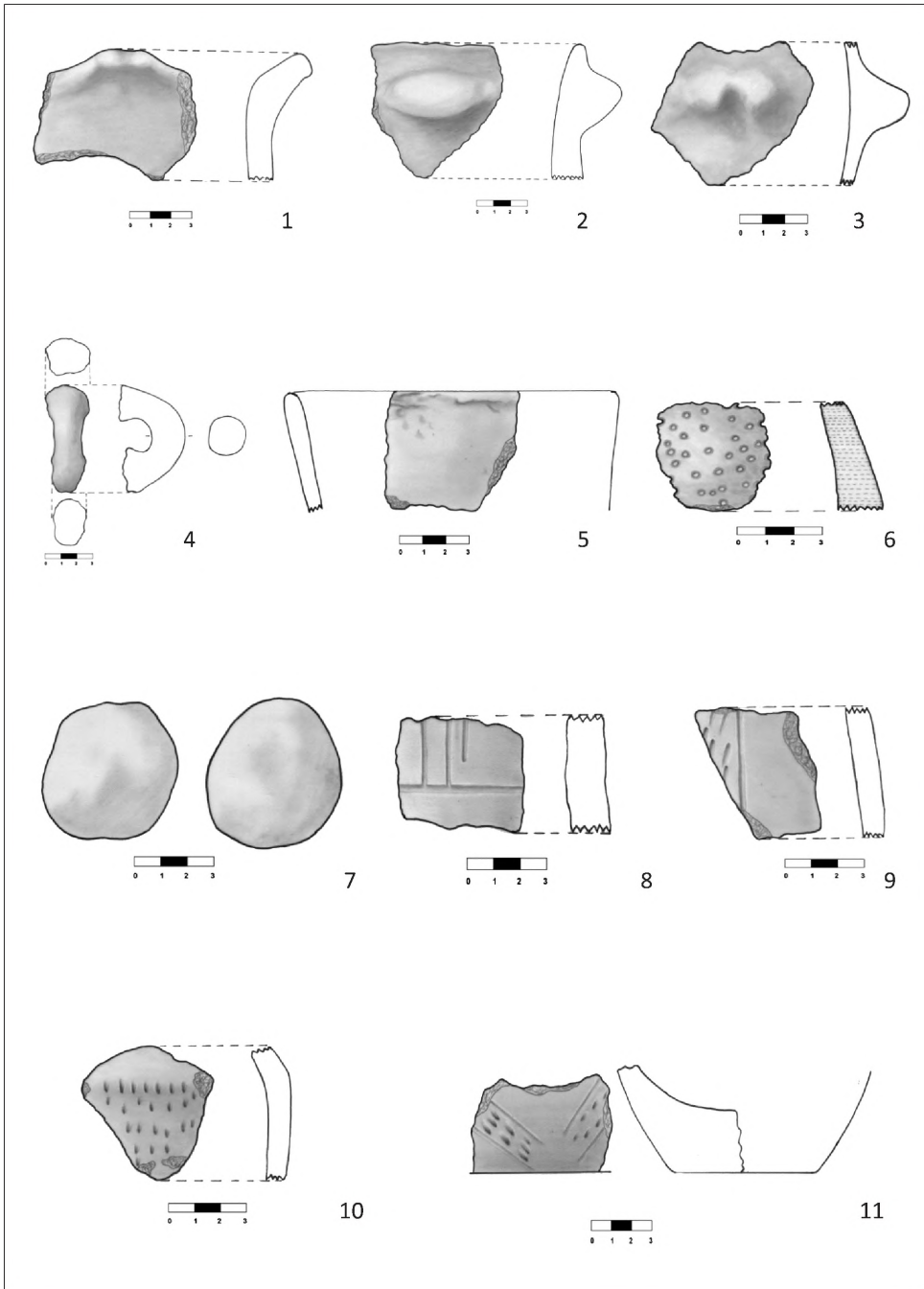

fig. 1

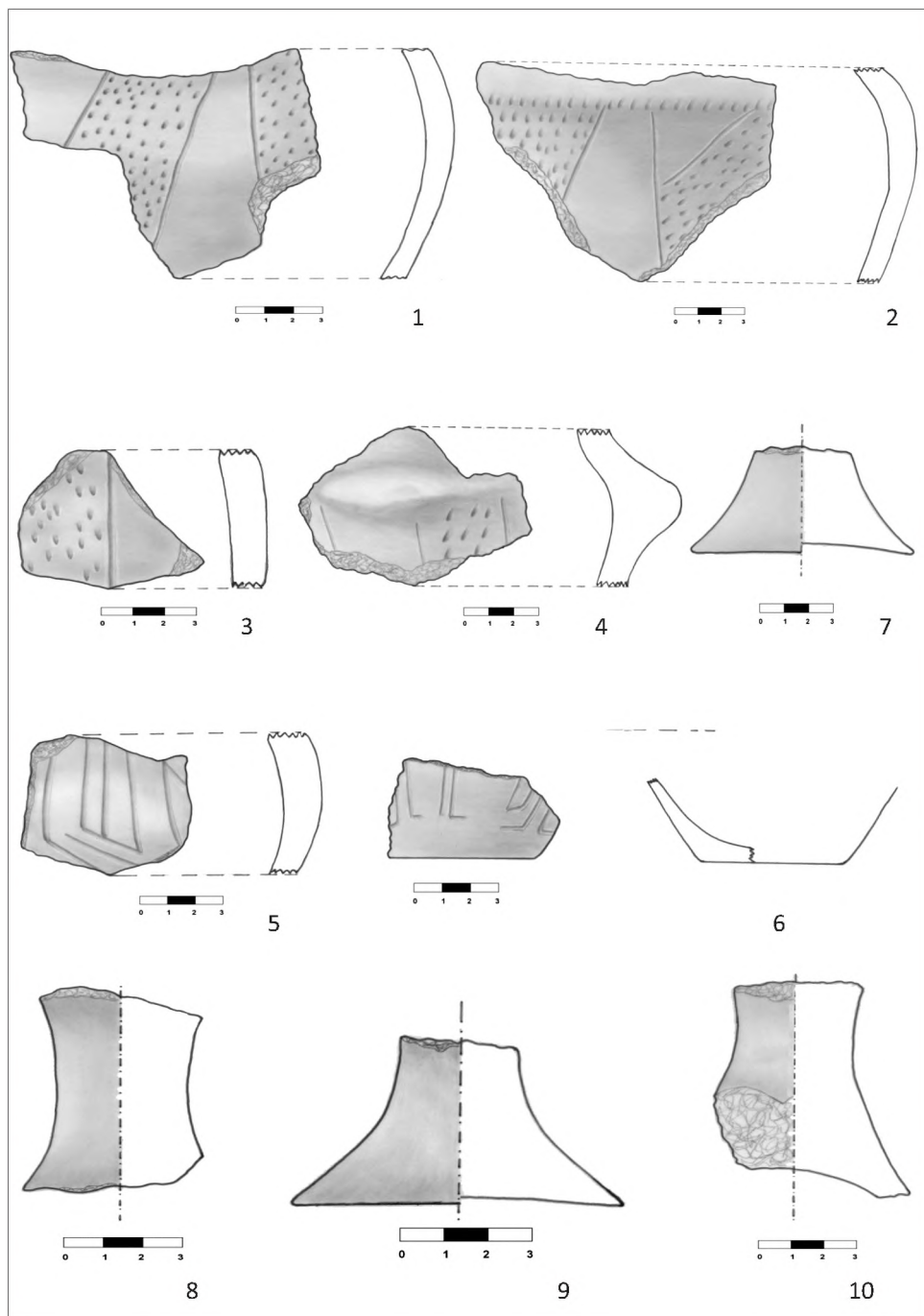

fig. 2

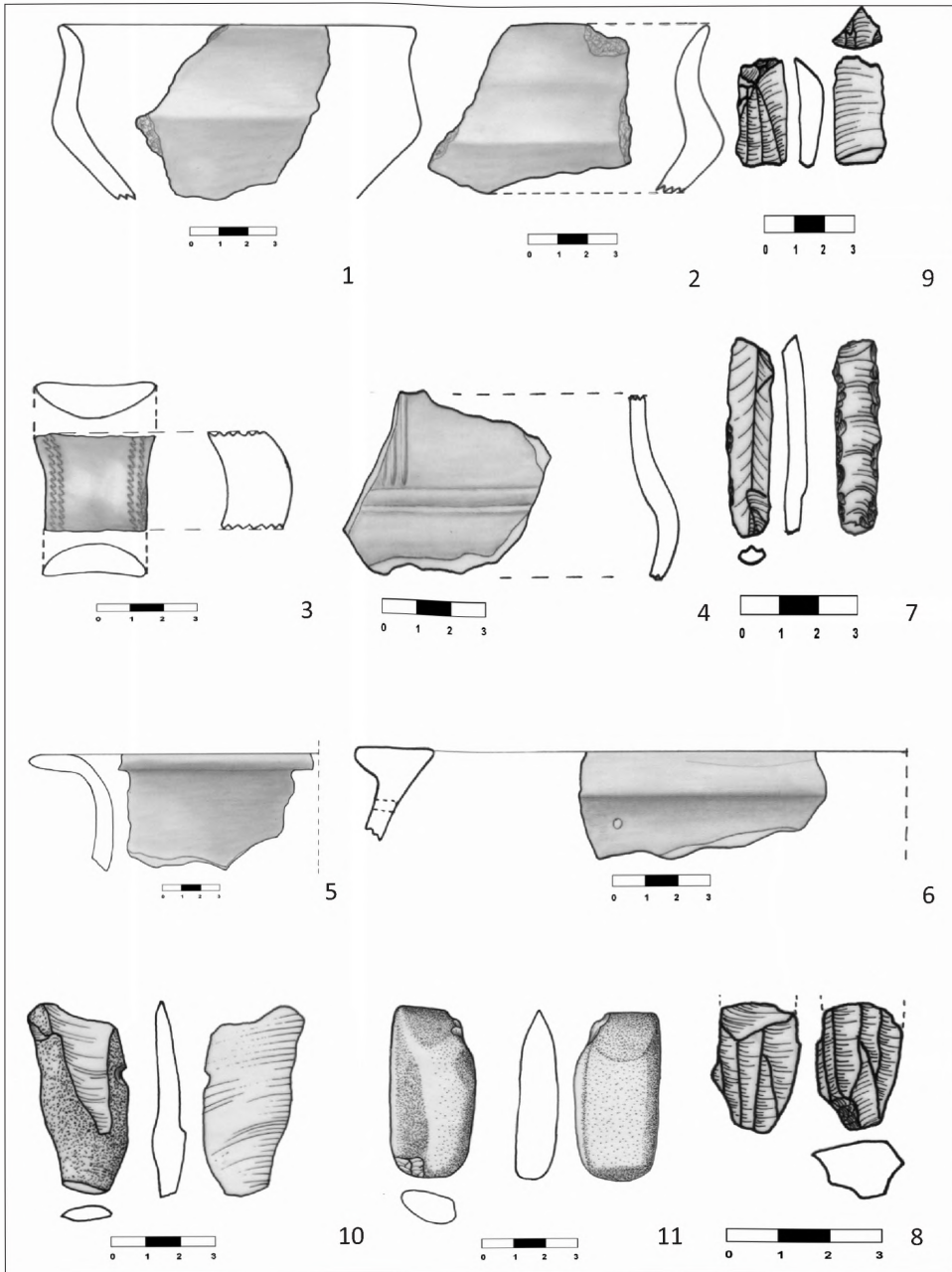
Pl. II. 1. Harta topografică cu amplasarea sitului *Moșnița Nouă 7* (Harta topografică a României, scara 1:25000, an 1975); 2. Imagine satelitară cu amplasarea sitului *Moșnița Nouă 7* în raport cu localitatea Moșnița Nouă (după www.googleearth.com).

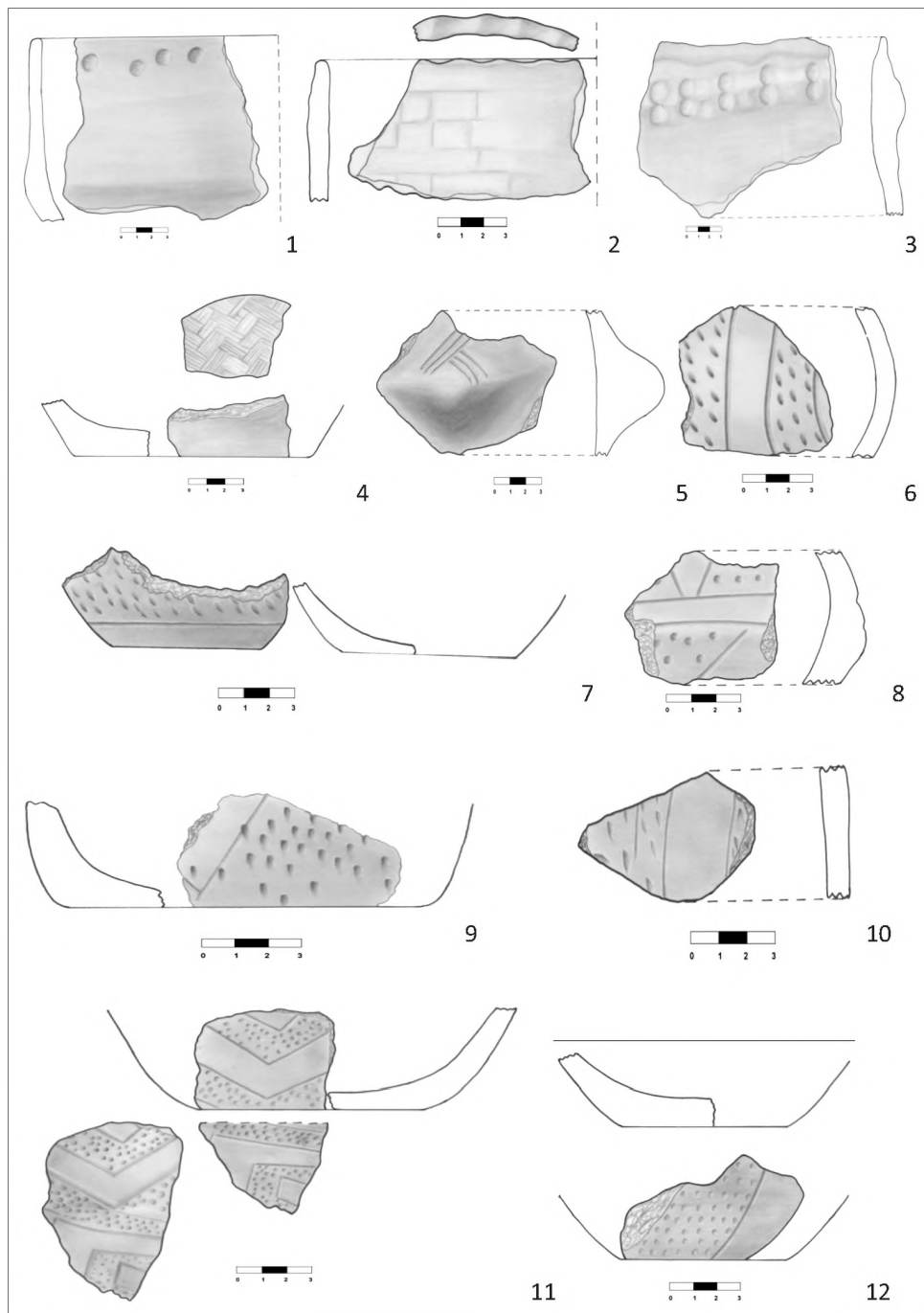
Pl. III. 1-6. Ceramică neolitică din situl *Ghilad 1*; 7. bilă de praștie din așezarea neolitică *Ghilad 1*; 8-11. ceramică neolitică din situl *Ghilad 1*. / 1-6. Neolithic pottery from *Ghilad 1* site; 7. sling ball from the Neolithic settlement *Ghilad 1*; 8-11. Neolithic pottery from *Ghilad 1* site.

Pl. IV. 1-10. Ceramică neolitică din situl Ghilad 1. / 1-10. Neolithic pottery from Ghilad 1 site.

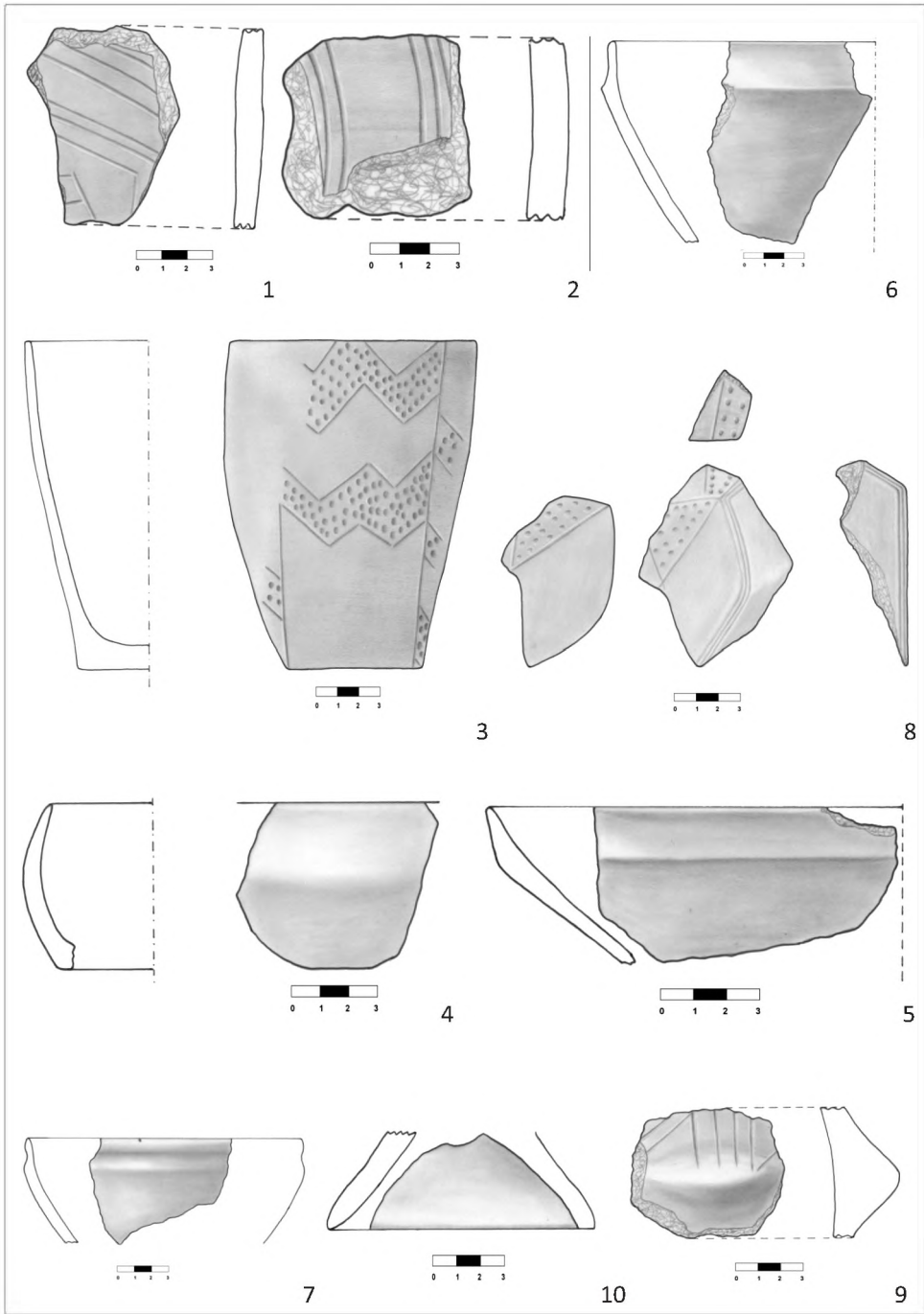

Pl. V. 1-2. Ceramică neolitică din situl *Ghilad 1*; 3-5. ceramică hallstattiană din situl *Ghilad 1*; 6. ceramică atribută secolelor II-IV p. Chr din situl *Ghilad 1*; 7-11. Utilaj litic atribuit neoliticului din situl *Ghilad 1*. / 1-2. Neolithic pottery from *Ghilad 1* site; 3-5. Hallstattian pottery from *Ghilad 1* site; 6. pottery ascribed to the 2nd-4th centuries A. D. from *Ghilad 1* site; 7-11. Lithic tools from *Ghilad 1* site, ascribed to the Neolithic age.

Pl. VI. 1–11. Ceramică neolitică din situl Moșnița Nouă 7. / 1–11. Neolithic pottery from Moșnița Nouă 7 site.

Pl. VII. 1–10. Ceramică neolitică din situl Moșnița Nouă 7. / 1–10. Neolithic pottery from Moșnița Nouă 7 site.

DISTOCIA, POSIBIL DIAGNOSTIC ÎN DECESUL UNEI FEMEI DIN PERIOADA MEDIEVALĂ

Luminița Andreica*

Cuvinte cheie: distocie, rahitism, exces de volum fetal, perioada medievală

Keywords: dystocia, rachitis, fetal volume excess, medieval epoch

Introducere

Mormântul M 170 a fost descoperit în urma săpăturilor arheologice efectuate în anul 2007, în punctul numit “Fântâna Turcului”. Situl arheologic este situat pe malul stâng al râului Mureș, în apropierea localității Frumușeni (județul Arad). Este vorba despre scheletul unei femei, orientat E–V, în decubit dorsal, cu brațele aduse peste abdomen, înhumat împreună cu fragmentele osteologice ale unui nou-născut (foarte probabil este vorba despre copilul său) (Fig. 1.1). Copilul a fost depus între cele două coapse, cu capul spre bazin. Scheletul persoanei adulte se află într-o stare destul de bună de conservare și reprezentare; craniul a fost recuperat în întregime, iar din scheletul postcranian lipsesc următoarele fragmente osteologice: ulna de pe partea dreaptă, rotula stânga, tibia și fibula de pe partea dreaptă și talusul și calcaneul de pe partea dreaptă.

În schimb, starea de conservare și reprezentare a copilului este mult mai precară. Scheletul cranian este complet, însă este foarte fragmentat din mediul de zacere. Din centura scapulară a fost recuperat omoplatul drept. Oasele membrului superior sunt reprezentate pe partea dreaptă de humerus, radius și jumătatea proximală a ulnei, iar pe partea stângă a fost recuperată din strat doar ulna. Din coloana vertebrală au fost recuperate doar arcurile vertebrale, și un singur corp vertebral (posibil toracal); s-au păstrat câteva fragmente de coaste. Centura pelvină este reprezentată de aripa iliacă și ischionul de pe partea stângă, iar din oasele membrelor inferioare a fost recuperată doar jumătatea proximală a femurului de pe partea stângă.

Mortalitatea maternă, în perioada medievală, a reprezentat un procent de peste 50% în decesul femeilor¹. Decesele obstretice pot surveni în urma unei

---

* Institutul de Antropologie “Francisc Rainer”, București, e-mail: hera_suzuki@yahoo.com.

¹ Högberg et alii 1987, 286.

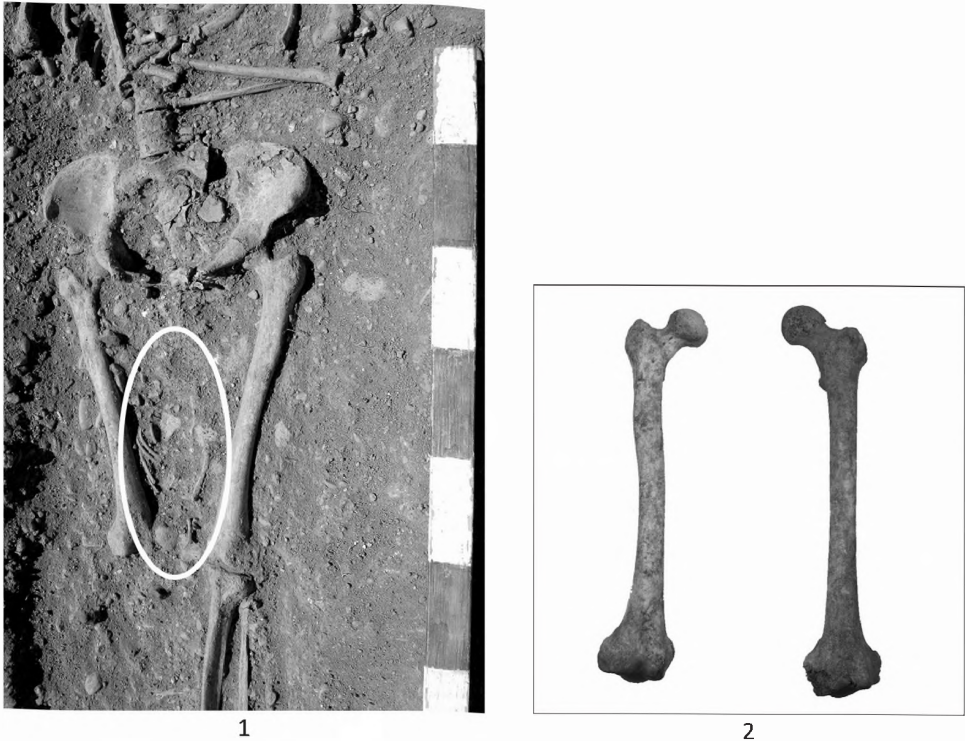

Fig. 1. 1. Scheletul tinerei împreună cu osemintele copilului, depuse între cele două coapse; 2. Comparația între două femure: cel din stânga este al scheletului analizat, la care se observă o deformare a diafizei în regiunea proximală, ca rezultat al rahitismului; cel din dreapta este un femur lipsit de patologie. / 1. *The young woman's skeleton together with the child's bones between the two thighs.* 2. *Comparing the two femurs: the left one belongs to the analyzed skeleton, with the diaphysis deforming in the proximal area following the rachitis; the right one presents no pathology.*

febre puerperale, o sarcină complicată datorită unui pelvis malformat, în cazul unui fetus al cărui volum este supradimensionat sau în urma unei hemoragii². Ținând cont de perioada istorică la care face referire acest caz, mai pot fi adăugate o serie de factori socio-economici, cum ar fi lipsa unor spitale, a unui personal calificat, dar și lipsa unei îngrijiri prenatale.

Materiale și metode

Determinarea sexului pentru scheletul persoanei adulte s-a făcut urmărind caracterele morfologice ale craniului și ale coxalului. Pentru scheletul cranian au fost folosiți ca indicatori ai sexului procesele mastoide (gradul 2), marginea supraorbitală (gradul 2), glabella foarte slab evidențiată, iar mentonul are gradul

² Lewis 2007, 34.

2 de dezvoltare³. Coxalul prezintă o incizură sciatică largă⁴ iar arcul compus este dublu⁵. Nu a fost posibilă înregistrarea celorlalte caractere morfologice ale bazinului datorită stării precare de conservare. Prin urmare, se poate aprecia că este vorba despre o persoană de sex feminin, din categoria de vârstă tânăr-adult; molarii 3 au erupt, suturile sunt deschise endocranian⁶, capătul sternal al coastelor se află în faza 4 de evoluție (24–32 ani)⁷, iar suprafața auriculară indică o vârstă de 25–29 de ani⁸. Se poate astfel aprecia în cele din urmă o vârstă aproximativă de 25–30 de ani.

Statura calculată după formulele lui Pearson⁹ este între 152,2 cm (folosind lungimea maximă a femurului = 38,7 cm și a tibiei = 31,6 cm) și 153,5 cm (folosind lungimea maximă a humerusului = 28,7 cm). Tânara se află la limita superioară a unei staturi din categoria sub-mijlocie și la limita inferioară a unei staturi din categoria mijlocie, conform încadrărilor lui Martin¹⁰.

În cazul copilului, analiza antropologică a permis doar aflarea vârstei la deces; starea slabă de conservare și reprezentare a făcut ca lungimea humerusului dreapta (6,6 cm) și cea a piramidei pietroase (4,03 cm), să fie singurii indicatori ai vârstei. Conform dimensiunilor acestor piese osteologice, se pare că este vorba despre un nou-născut sau de un copil de până la 10 luni¹¹.

Concluzii

În cazul de față există două mari presupuneri, și anume: este vorba despre mormântul unei mame înhumate alături de copilul său sau, cele două persoane se află sub alt grad de rudenie sau chiar deloc. Pentru cea dintâi ipoteză cauzele decesului pot fi următoarele: tânăra mamă a decedat ca urmare a unei nașteri cu complicații, a unei infecții, a unei hemoragii sau pur și simplu din alte motive ce nu au legătură cu sarcina.

Motivul principal al unei nașteri dificile putea fi excesul de volum fetal¹²; un făt voluminos este caracterizat de o talie >54cm¹³, iar fătul din acest studiu are o talie de 54.84 cm¹⁴. O naștere îngreunată poate fi cauzată și de un pelvis

³ Buikstra, Ubelaker 1994, 20.

⁴ Buikstra, Ubelaker 1994, 18.

⁵ Krenzer 2006, II, 14.

⁶ Buikstra, Ubelaker 1994, 34.

⁷ Ișcan 1989, 112.

⁸ Buikstra, Ubelaker 1994, 25.

⁹ Olivier 1960, 263.

¹⁰ Olivier 1960, 13.

¹¹ Scheuer, Black 2000, 285.

¹² Lewis 2007, 34.

¹³ Tica, 189.

¹⁴ Ișcan 1989, 37.

deformat ca urmare a unui rahitism din copilărie¹⁵; tânăra mamă se pare că a avut parte de deficiențe ale vitaminei D în copilărie, doar că singurele piese osoase ce au fost afectate au fost femurele. La ambele oase, pe fața anterioară a extremității proximale, se observă prezența unei creste (fig. 1.2), ce este de fapt o reminiscență a stresului la care a fost supus osul la îndoire¹⁶. Ca urmare, motivul cel mai plauzibil pentru explicația unei nașteri cu probleme pare a fi talia foarte mare a fătului.

Infecția reprezintă un alt factor important al mortalității materne, și care, din nefericire, în perioada evului mediu, a fost favorizată de condițiile în care avea loc o naștere. Instrumentele folosite în cazul unei nașteri cu probleme fiind nesterilizate, introduceau în organismul mamei foarte multe bacterii, lezau țesuturile și inevitabil se ajungea la infecție puerperală¹⁷. De asemenea, datorită condițiilor precare de igienă, și nou-născuții puteau dobândi ușor diverse afecțiuni patologice letale.

Pe lângă aceste situații, trebuie luată în calcul și posibilitatea ca mama să fi decedat din cu total alte motive decât cele relaționate cu sarcina; motivele pot fi diverse: pneumonie, meningită, febră tifoidă etc. Riscurile de deces ale nou-născutului erau foarte mari, deoarece acesta trebuia hrănit cu lapte de vacă, ce putea fi contaminat.

Un aspect mai puțin probabil este și cea de-a doua ipoteză, conform căreia copilul nu este al tinerei femei. Calvin Wells (1975)¹⁸ aduce argumente pentru această ipoteză, spunând că în cazul unei epidemii de ciumă, febră tifoidă sau alte infecții ce au pus stăpânire pe o comunitate, un copil și o femeie înhumați împreună, se pot afla sub un grad de rudenie mai îndepărtat; ba mai mult, autorul susține și posibilitatea utilizării aceluiași mormânt de niște vecini ce se aflau în relații foarte bune.

---

¹⁵ Wells 1975, 1240.

¹⁶ Brickley *et al.*, 2008.

¹⁷ Wells 1975, 1240.

¹⁸ Wells 1975, 1237.

BIBLIOGRAFIE

- Brickley *et alii* 2008,
M. Brickley, S. Mays, R. Yves, *Evaluation and Interpretation of Residual Rickets Deformities in Adults*, in *International Journal of Osteoarchaeology*, 2008.
- Buikstra, Ubelaker 1994,
J. E. Buikstra, D.H. Ubelaker, *Standards. For Data Collection from Human Skeletal Remains*, Arkansas Archeological Survey Research Series No. 44, 1994.
- Högberg *et alii* 1987,
U. Högberg, E. Iregren, C-H. Siven, L. Diener, *Maternal Deaths in Medieval Sweden: An Osteological and Life Table Analysis*, in *Journal of Biological Science*, 19, 1994, 495–503.
- Işcan 1989,
M. Y. Işcan, *Age Markers in the Human Skeleton*, Springfield, 1989.
- Krenzer 2006,
U. Krenzer, *Métodos para la determinación del sexo*, II, Guatemala, 2006.
- Lewis 2007,
M. E. Lewis, *The Bioarchaeology of Children*, Cambridge, 2006.
- Olivier 1960,
G. Olivier, *Practique Anthropologique*, Paris, 1960.
- Scheuer, Black 2000,
L. Scheuer, S. Black, *Developmental Juvenile Osteology*, California, 2000.
- Tica,
V. Tica, *Curs de obstetrică și ginecologie. Travaaliul distocic*, Cap. 7.
- Wells 1975,
C. Wells, *Ancient Obstetric Hazards and Female Mortality*, Norwich, 1975.

**DYSTOCIA, A POSSIBLE DIAGNOSTIC IN A WOMAN DEATH
IN THE MEDIEVAL AGE**

Abstract

The study presents the anthropological analysis of two skeletons that were discovered in 2007, as results of the archaeological excavations at Frumușeni (Arad County). More exactly we speak about a woman skeleton belonging to the youth-adult age that was buried nearby a new-born skeleton. One of the two individuals' death reasons may have been a mechanic dystocia, represented by the fetal volume excess.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA CRICIOVA, PUNCTUL TRAMNIC (JUD. TIMIȘ) (1979–1980)

Doina Benea*

Cuvinte cheie: Banat, drum roman, statio

Keywords: the Banat, Roman route, statio

Punctul *Tramnic* se află în nordul localității Criciova și la vest de aceasta, într-o locație clar delimitată de existența unei linii ferate înguste care face legătura între uzina de la Nădrag și gara Găvojdia. În punctul respectiv, calea ferată, care are un traseu paralel cu satul, face o curbă spre vest înspre Timiș. Locul respectiv a fost până la construirea căii ferate înguste un promontoriu ridicat față de restul terenului, care adăpostea urmele unei construcții antice. În momentul construirii căii ferate înguste, ce deservea uzina de la Nădrag cândva la începutul secolului XX, întreaga movilă a fost nivelată în mare parte și traseul liniei a străpuns întreaga construcție. Astfel, în momentul inițierii cercetărilor arheologice, situația terenului se prezenta astfel: în direcția spre Găvojdia, malul dinspre vest al căii ferate avea o înălțime de circa 2,50 m constând din pământul aruncat în momentul construirii rambleului de cale ferată, pe când cel dinspre est era aplatizat, el fiind integrat grădinilor localnicilor.

Stadiul cercetărilor

Un sondaj arheologic a fost întreprins în anul 1977 de către Florin Medeleț, după care au fost inițiate cercetările efectuate de noi, în anii 1979–1982. În cursul cercetărilor întreprinse de F. Medeleț a fost descoperit un fragment de țiglă romană cu ștampila MID¹. Alături de punctul Tramnic a mai fost identificată o așezare dacică de epocă romană în punctul numit Râțul lui Mocrea², databilă la începutul secolului III, sondată în anii 1982, 1988–1989. Alte observații ori descoperiri nu se cunosc.

Cercetările arheologice întreprinse la Criciova au fost inițiate în anul 1979 și au constat din patru secțiuni amplasate pe terenul aflat la vest de rambleul

---

* Universitatea de Vest, Timișoara, e-mail: doinabenea@yahoo.co.uk.

¹ IDR, III, 1, 241; Benea 1985, 150–151; Petolescu 2002, 135.

² Benea 1992, 79–90

de cale ferată cu dimensiunile de $13 \times 1,00$ m (S.I) și $10 \times 1,00$ (S.II–IV), iar la secțiunea I/1979 în care au apărut vestigii antice au fost trasate mai multe casete (denumite A, B, C).

Din păcate, pământul era complet răvășit, întrucât edificiul roman construit din piatră de râu și mortar a fost dezafectat până aproape de fundație. Acest lucru a avut loc în evul mediu, când locul respectiv a fost ales ca și necropolă pentru așezarea din apropiere; dar distrugerea masivă s-a produs cu prilejul construirii căii ferate înguste, când a avut loc dezafectarea întregului edificiu până la fundația sa.

Ca atare, vom prezenta selectiv doar profilul secțiunii I/1979 având în vedere faptul că celelalte secțiuni trasate nu au oferit nici un fel de date concludente (fig. 1.):

–0,00–0,10 m – humus vegetal.

–0,10–0,65/1,00 m strat de pământ de culoare castanie închisă, cu pigmentație de mortar, piatră de râu scoasă, fragmente de cărămizi, țigle romane reprezintă în bună măsură pământul scos din adâncirea șanțului în care a fost amplasată calea ferată îngustă și care a produs întreaga dezafectare a construcției romane.

–0,65–1,00 între M. 5 – M. 13 se constată o depunere de pământ galben steril ce suprapune nivelul antic roman.

–0,75/1,00–1,25 m între M. 0–M. 4,50 m au apărut urmele unui zid roman din piatră de râu, bucăți de calcar și mortar lat de 0,80 m, surprins în secțiune prin trei-patru rânduri provenind de la fundație; zidul roman este distrus până aproape la bază; stratul de pământ corespunzător este de culoare neagră, răvășit de urmele unor morminte feudale lipsite de inventar.

–1,25–1,80 m nivel de nisip de culoare galben aluvionar.

Stratigrafia sugerează prezența unui nivel roman existent la o adâncime între 1,00–1,25 m, distrusă în mai multe rânduri începând din evul mediu până în epoca modernă când a avut loc spolierea masivă de piatră de către săteni. Identificarea clădirii romane s-a putut realiza doar prin descoperirea în apropiere a unor fragmente de țigle și cărămizi romane, orice alt fel de inventar lipsește.

În secțiunea I/1979 între M. 0,25–M. 3,75 a apărut un fragment de colț de clădire, cu zid executat din piatră de râu și mortar păstrat pe o înălțime de 0,50 m. Poziția zidului era oblică în secțiunea păstrată pe o lungime de 3,00 m, iar cea scurtă de doar 0,25 m. În încercarea de a identifica și alte fragmente de construcție au fost trasate mai multe casete notate A, B, C. Inventarul arheologic lipsește cu desăvârșire, doar fragmente de cărămizi și țigle romane au fost descoperite.

Păstrându-se un martor de 0,50 au fost trasate spre vest între M. 0 – M. 1,25 m caseta A (D: 1,25 × 1,25 m), iar la 1,25 m de aceasta între M. 2,20 – M. 5, caseta B (D: 2,75 × 1,25 m). Zidul a fost identificat doar în caseta A pe o lungime de 1,25 m după care este complet distrus până la solul viu. În schimb, în caseta B traseul zidului nu a mai putut fi urmărit, fiind distrus prin spolierea pietrei de către săteni. Se constată astfel păstrarea unui colț de clădire construit din piatră de râu și mortar pe o înălțime de 0,50 m, zidul avea o lățime cuprinsă între 0,75–80 m (Fig. 1.)

O a treia casetă C, după un martor de 0,50 m, a fost trasată între M. 10 – M. 13 ale secțiunii I/1979, (D: 2,75 × 3,75 m) în care s-au putut identifica fragmente dintr-un zid roman păstrat pe trei rânduri pe o înălțime de circa 60 cm. Fundația construcției consta dintr-un rând de piatră așezată pe lutul aluvionar suprapus de un strat gros de circa 2,5 cm de mortar, după care urmează rândurile de piatră de râu și mortar. Pe anumite porțiuni se observă urme de tencuială pe fața exterioară. Inventarul arheologic lipsește cu desăvârșire, cu excepția unor fragmente de țigle și olane. La acest nivel a apărut și fragmentul de țiglă cu ștampila MID cunoscută, de altfel, la *Tibiscum* atât în castru, cât și în așezarea civilă.

În anul 1980 au fost trasate două secțiuni (S. I la 10 m vest de SI/1979 cu dimensiunile de 10 × 1,00 m, iar a doua, la est, la 1,60 m de rambleul de cale ferată cu aceleași dimensiuni, care nu a oferit niciun fel de rezultate arheologice. În prima secțiune din anul 1980 a apărut structura zidului care o continua pe cea din caseta C pe o lungime de 6,70 m spre nord. Fără niciun inventar arheologic. Se conturează astfel urmele unei construcții romane identificate mai ales prin fragmentele de cărămidă și țiglă romană descoperite pe teren. Distrugerea totală a clădirii s-a produs după construirea căii ferate înguste, dar ea a fost parțial afectată și ca urmare a cimitirului feudal care a suprapus această construcție. Asupra încadrării cronologice a necropolei medievale nu deținem niciun fel de datare întrucât mormintele erau lipsite de inventar, scheletele având o orientare aleatorie, care nu respectă neapărat pe cea creștină, est-vest.

Construcția de față nu poate fi reconstituită pe baza fragmentelor de zid descoperite decât cu mare probabilitate. Orientarea ei ar putea fi SE–NV. Clădirea, așa cum se păstrează anumite fragmente de ziduri, a fost ridicată pe o fundație modestă dintr-un rând de piatră de râu peste care s-a turnat un strat gros de mortar de circa 2,5 cm, urmate de rânduri de piatră de râu legate cu mortar. În caseta C zidul s-a păstrat pe o înălțime mai mare de 0,60 m și s-au observat chiar urme de tencuială exterioară. Întrucât distrugerea clădirii a avut loc până sub nivelul de călcare nu s-a putut recupera niciun fel de inventar arheologic.

Asupra caracterului edificiului, dacă era civil sau, dimpotrivă, reprezintă o *statio* de drum militară, opinăm pentru a doua supoziție, tocmai pe baza

ștampilei militare pe care o atribuim maurilor din *numerus*-ul de la *Tibiscum*³. Importanța construcției păstrate parțial la Criciova rezidă în aceea că ea apare la nord de *Tibiscum* și se pare că asigura paza drumului roman, observat pe teren, care pornea de-a lungul malului de est al râului Timiș, din așezarea civilă de la *Tibiscum* înspre Mureș, ieșind undeva aproape de Bulci. Amenajarea construcției în această locație a fost determinată probabil de starea terenului, și se află la câțiva zeci de metri de drumul antic, care avea un traseu nord-est în acest sector. Un argument care pledează pentru această atribuire este ștampila MID descoperită anterior, de factură probabil militară, prezentă nu doar la *Tibiscum* în castru și așezarea civilă, dar și în jurul acestui centru militar, la Bolvasnița, Zăvoi, *Ulpia Traiana*, *Apulum*, de pildă⁴. Nu avem elemente de datare decât cele generale, respectiv după mijlocul secolului II și în continuare în secolul III.

Dar în imediata apropiere, la sfârșitul secolului II – începutul secolului III se stabilește o așezare de daci liberi în locul numit „Râțul lui Mocrean”, care practicau între altele reducerea și prelucrarea fierului, chiar dacă sondajele efectuate au confirmat prezența unei turte de fier de dimensiuni modeste pe vatra cuptorului de redus minereu de fier, această activitate economică avea o importanță deosebită în existența așezării⁵. De aceea, identificarea construcției cu o stație de drum este mult mai probabilă.

BIBLIOGRAFIE

- Benea 1987,
D. Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Unele observații cu privire la istoria trupelor de mauri din Dacia*, în *Banatica*, 8, 139–154.
- Benea 1992,
D. Benea, *Atelierul metalurgic de la Criciova*, în *Ziridava*, XIII, 79–90.
- Benea 2014,
D. Benea, *Istoria Banatului în antichitate*, Timișoara, 2014.
- Gostar 1968,
N. Gostar, *Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum*, în *AMN*, V, 471–477.
- Petolescu 2002,
C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei Romane*, București, 2002.

³ Benea 1987.

⁴ IDR, III/1, 263.

⁵ Benea 1992, p. 79–90.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT CRICIOVA,
POINT: TRAMNIC, TIMIȘ COUNTY (1979–1980)

Abstract

Criciova is located in the basin of the Timiș River, northern to the antique city of Tibiscum. The preventive investigations took place on a promontory of the valley, northern to Criciova. Vestiges of a Roman building in rocks and mortar were identified. The building was largely destroyed through the modern works there. A Roman stamp discovering suggests a military construction, *statio*, in order to shield the Roman route.

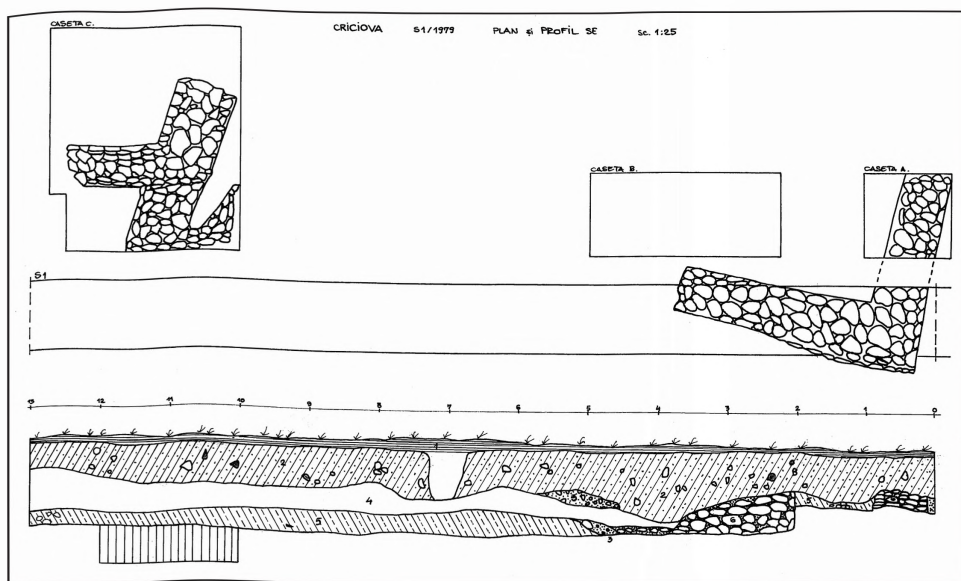

Fig. 1. Criciova. Profilul stratigrafic al secțiunii I/1979 și al planului orizontal al fragmentelor de zid recuperate: 1. humus vegetal; 2. nivel de pământ provenind din dezafectarea clădirii romane în momentul construirii căii ferate; 3. zid dezafectat din piatră de râu și mortar; 4. nivel de locuire antică ce suprapune nivelul roman steril arheologic; 5. nivel de locuire antică distrus de amenajări medievale; 6. zidul roman păstrat. / Criciova. The stratigraphic profile of Section I/ 1979 and of the horizontal plan of recuperated remains of the wall: 1. humus; 2. ground proceeding from the Roman building demolishing when the railway was built; 3. demolished wall of rocks and mortar; 4. antique settlement level on the Roman level with no archeological remains; 5. antique settlement level which was destroyed by medieval fitting out; 6. the preserved Roman wall.

SISTEMUL DE FORTIFICAȚII ENEOLITICE DE LA TURDAȘ-LUNCĂ, JUDEȚUL HUNEDOARA, ROMÂNIA

Sabin Adrian Luca, Cosmin Ioan Suci

Rezumat. Cercetările preventive efectuate în perioada mai-noiembrie 2011 pe autostrada Orăștie-Sibiu în situl neolitic și eneolitic de la Turdaș, punctul Luncă, județul Hunedoara, au dus la descoperirea unui sistem foarte important de fortificații eneolitice.

CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA ISTORIA SANCTUARULUI PRINCIPAL AL CATEDRALEI ROMANO-CATOLICE „SFÂNTUL MIHAIL” DIN ALBA IULIA

Daniela Marcu Istrate

Rezumat. Articolul sintetizează istoria sanctuarului principal al catedralei din Alba Iulia, urmărind evoluția acestuia din secolul XII și până la reconstrucția barocă din secolul al XVIII-lea, pe baza informațiilor acumulate pe parcursul a peste 10 ani de arheologie preventivă. Cercetările arheologice au fost ocazionale, determinate de restaurarea clădirilor sau amenajarea terenului, deseori au fost efectuate în paralel cu lucrările de construcție sau au fost limitate la simple supravegheri. Cu toate aceste restricții, cercetarea preventivă a sanctuarului catedralei a adus rezultate extrem de valoroase pentru reconstituirea istoriei unuia dintre cele mai importante monumente istorice din România.

După un scurt istoric al cercetărilor arheologice, articolul se oprește în detaliu asupra contribuțiilor recente: evidențierea structurilor romanice și descoperirea ruinelor absidei semicirculare a catedralei (sec. XI-XII); identificarea și cercetarea ruinelor gotice (sanctuar, absida altarului) (sec. XIII); descoperirea ruinelor unei sacristii pe latura sudică a sanctuarului, adăugată la puțină vreme după construirea acestuia, înainte de ultima treime a secolului al XIII-lea; confirmarea intervențiilor din secolul al XVIII-lea, de demontare și reconstruire a sanctuarului; datarea sacristiei baroce (posterior reconstruirii sanctuarului) și a încăperii funerare subterane (anterior reconstruirii sanctuarului). În condițiile în care materialul arheologic a fost extrem de sărac, discuția arheologică se bazează pe analiza contextului și pe studierea comparativă a ruinelor și a nivelelor de călcare/construcție.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE PREVENTIVE LA BERZOVIA

Dacian Rancu

Rezumat. În anii 2012-2013 în castrul legiunii III Flavia Felix au fost efectuate săpături arheologice de salvare cu ocazia proiectului „Lucrări de canalizare menajeră și apă pluvială în intravilanul comunei Berzovia”. Aceste cercetări au confirmat faptul că în interiorul castrului au existat două niveluri antice, unul aparținând fazei de lemn a acestuia, iar al doilea fazei de piatră. Tot cu ocazia acestor săpături a fost surprins și sistemul de apărare al castrului, în partea NE a acestuia. Materialul arheologic rezultat în urma investigațiilor constă din fragmente ceramice, în număr mare, fragmente de sticlă, țiglă și cărămidă (o cărămidă fragmentară cu cartuș), piese din fier și bronz, trei monede, resturi osteologice și câteva fragmente de terra sigillata. Săpăturile arheologice de salvare din cadrul proiectului „Lucrări de canalizare menajeră și apă pluvială în intravilanul comunei Berzovia” au început la

sfârșitul lunii iulie 2012 și au continuat până în luna ianuarie 2013, cercetări îngreunate de lucrările constructorului deoarece acesta nu avea dinainte stabilit traseul conductelor. În atare situație, investigația noastră s-a efectuat în condiții dificile determinate de adâncimea utilizată de constructor pe durata lucrărilor. Cercetările noastre s-au efectuat sub forma unor secțiuni care nu întotdeauna au putut ajunge la solul viu. Unele au fost trasate în interiorul castrului.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN CASTRUL MARE DE LA TIBISCUM

Doina Benea, Simona Regep

Rezumat. Ridicarea castrului roman târziu de la *Tibiscum* a făcut parte din măsurile inițiate de către Antoninus Pius după atacurile dezlănțuite ale dacilor liberi și ale altor seminții la granițele europene ale Imperiului Roman. În bună măsură construirea noii fortificații a fost impusă de aducerea la *Tibiscum* și a unei unități de mauri organizată sub numele de *numerus Maurorum Tibiscensium*.

DATE PRELIMINARE DESPRE SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE EFECTUATE PE TRASEUL AUTOSTRĂZII *TRANSILVANIA*, TRONSON 3C, JUDEȚ SĂLAJ

Ioan Bejinariu, Dan Băcuet-Crișan, Dan Culic,
Horea Pop, Sanda Băcuet-Crișan

Rezumat. În perioada 2006-2012 au fost efectuate cercetări arheologice preventive și lucrări de diagnostic arheologic pe un sector de circa 7 km din tronsonul 3C al Autostrăzii *Transilvania*, din partea sud-vestică a județului Sălaj. Pe acest sector au fost identificate și cercetate șase situri arheologice ce datează din paleolitic, neolitic, perioada târzie a epocii bronzului, finalul primei epoci a fierului, respectiv Evul Mediu timpuriu. În aceeași zonă, pe valea Barcăului a mai fost cercetată o așezare din Evul Mediu timpuriu în contextul lucrărilor pentru amenajarea unei stații de betoane de către constructorul autostrăzii. Cercetările efectuate au permis obținerea unor date extrem de utile pentru cunoașterea unor aspecte particulare ale evoluției civilizației umane din zona Tisei Superioare pe parcursul unor etape ale preistoriei și începutului evului mediu.

ELITE ȘI CENTRE DE PUTERE DIN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SEC. IX - PRIMA JUMĂTATE A SEC. X. ANALIZA VESTIGIILOR ARHEOLOGICE DESCOPERITE PE TERITORIUL ORAȘULUI ALBA IULIA

Dan Băcuet-Crișan

Rezumat. Problematika elitelor și a centrelor de putere din Transilvania în a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X a mai fost abordată de noi în anul 2012, ocazie cu care am propus o serie de criterii care să stea la baza metodologiei de lucru. Formarea elitelor (a celor medievale timpurii în special) este o problemă care nu trebuie studiată numai din punct de vedere istoric, ci și din punct de vedere sociologic, această știință având metode specifice de analiză și interpretare prin care poate oferi o serie de explicații și răspunsuri la

chestiuni pe care nu avem cum să le surprindem arheologic. Structură și stratificare socială, elită/elite și centre de putere sunt teme de cercetare care din păcate au fost și rămân încă în afara sferei de interes a majorității specialiștilor români care se ocupă de perioada medievală timpurie. Rezultatele cercetărilor arheologice derulate până acum pe teritoriul actual al orașului Alba Iulia fac din acest spațiu cel mai complex obiectiv medieval timpuriu din Transilvania: densă locuire istorică, număr mare de situri arheologice, mare diversitate și varietate de artefacte, stratigrafie complexă, contexte arheologice extrem de interesante.

INVESTIGAȚII ARHEOLOGICE LA BISERICA REFORMATĂ DIN IERMATA NEAGRĂ (JUD. ARAD)

Florin Mărginean, George P. Hurezean, Victor Sava

Rezumat. Articolul de față reprezintă un scurt raport asupra investigațiilor arheologice realizate cu ocazia studiului geotehnic făcut la biserica reformată din Iermata Neagră. Cu această prilej s-a urmărit surprinderea planimetriei și fazelor medievale ale bisericii și a impactului avut de refacerile moderne asupra acesteia. De asemenea, este deja cunoscut faptul că în nava bisericii, pe latura sudică, s-au păstrat părți de frescă datate în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Toate acestea au fost indicii clare ale existenței unor resturi din structura medievală a bisericii, mai puțin cunoscute datorită transformărilor suferite de-a lungul timpului, pe care am reușit să le surprindem parțial prin sondajele arheologice efectuate.

Operațiuni de diagnostic arheologic în spațiul montan al Banatului

Dumitru Țeicu

Rezumat. Proiecte de amenajare a unor parcuri eoliene în spațiul montan al Banatului au oferit oportunități de cercetare arheologică preventivă. Sunt prezentate rezultatele cercetărilor de teren de la Răcășdia, Nicolinț, Cornea și Coronini. Operațiunile de diagnostic arheologic de la Răcășdia, în limitele proiectului, au identificat doar urme sporadice de locuire din prima epocă a fierului pe Dealul Poliței. Descoperiri anterioare de la începutul secolului trecut au semnalat la Răcășdia o inscripție romană, cărămizi cu inscripții și un mare tezaur de circa 3000 monede din secolul al IV-lea. Cercetările de teren de la Nicolinț s-au derulat în cadrul unui proiect ce viza o suprafață de circa 225 ha în extravilanul satelor Ciuchici, Nicolinț, Macoviște și Petrilova. Investigația intruzivă din lunca Vicinicului a identificat urme de locuire din prima epocă a fierului, din secolul al IV-lea d. Hr. și din sec. XII-XIII. Șantierul arheologic de la Cornea s-a derulat în zona Munților Cernei, pe pășunea alpină (1160 m) de la Cerni Vâr. Informațiile obținute prin cercetarea intruzivă au oferit date utile cu privire la stratigrafia așezării și îndeosebi cu privire la ocupațiile purtătorilor culturii Coțofeni așezați pe pășunea alpină a masivului Cerni Vâr. Fragmentele de râșniță și zdrobitoare, găsite lângă masivul stâncos de la Piatra Elișovei, dovedesc că exploatarea și prelucrarea pietrei a fost ocupația care a determinat stabilirea locației lângă masivul stâncos menționat. Satul Coronini din Clisura Dunării este situat sub terminațiile estice ale Munților Locva. Cercetarea arheologică a identificat amplasamentul bisericii medievale a mănăstirii *Sfântul Arhanghel* pe extremitatea estică a Văii Văradului. Biserica a avut un plan simplu, arhaic, compus dintr-un altar rectangular și o navă cu dimensiunile de 6,90/5,90 m. Momentul construcției bisericii a

fost atribuit pe temeiul analogiilor planului la mijlocul secolului al XV-lea. Ea a fost distrusă violent în conflictele turco-austriece de la finele secolului al XVIII-lea. Săpătura arheologică confirmă informația dintr-un izvor otoman din anii 1574-1579, care atestă mănăstirea *Sfântul Arhanghel*.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE DIN „TIMIȘOARA-PIAȚA 700”, OBIECTIVUL „CITY BUSINESS CENTER”, CLĂDIRI D

Alexandru Szentmiklosi, Mircea Mare, Andrei Bălărie

Rezumat. Sistemul de fortificație a fost format dintr-un zid de incintă cu nouă bastioane, prevăzut cu un șanț de apărare, acestuia adăugându-se două centuri de fortificații, fiecare cu câte un șanț de apărare. Ca urmare a construirii clădirii D din complexul comercial City Business Center s-au cercetat fundațiile zidurilor de cărămidă care au cămășuit segmentul fortificației cunoscut pe planurile militare ca fiind escarpa contragardei I și contraescarpa ce a marcat începerea glacis-ului. Atât zidul escarpei contragardei I cât și contraescarpa au fost construite pe o substructură de lemn formată din piloni masivi de stejar (cu diametrul cuprins între 0,16 și 0,26 m), deasupra cărora grupuri de câte două bârne longitudinale (lonjeroane), lungi de până la 7,90 m. Lonjeroanele, dispuse la aproximativ 1,20 m una față de alta, au fost fixate cu bârne transversale (antretoaze), late de 1,60-1,65 m. Deasupra substructurii de lemn a fost ridicat zidul de cărămidă care, în cazul contragardei I, a constituit cămășuirea embletonului de lut bătut și pământ din interiorul anvelopei fortificației bastionare a Timișoarei. Sistemul de construire a zidurilor de cărămidă a fost unul șablonizat. Contraforturile au avut substructură de lemn, dispunerea lonjeroanelor formând un trapez legat cu ajutorul unor antretoaze. Dispunerea în cruce a cărămizilor a permis legarea acestor contraforturi de zidurile de cămășuire. În spatele zidului contraescarpei a fost descoperită o fântână de lemn, care a aparținut locuirii postmedievale din afara cetății Timișoara, respectiv suburbiei extravilane Palanca Mare. Fântâna a fost de formă rectangulară, cu laturile de 1,15 m, structura de lemn păstrată având o adâncime de 1,10 m. Umplutura a fost formată din fragmente ceramice de sec. XVII-XVIII, cuie de fier fragmente dintr-o brățară de sticlă etc.

MONUMENTE FUNERARE OTOMANE DESCOPEITE ÎNTR-UN CIMITIR DIN TIMIȘOARA – PIAȚA SF. GHEORGHE

Adriana Gașpar

Rezumat. În timpul săpăturilor arheologice care au avut loc în Timișoara, Piața Sf. Gheorghe, s-au descoperit șapte obiecte funerare din piatră. Este vorba de două pietre de căpătâi, în formă de turban, așezate pe morminte cu stelă funerară, specifice pentru bărbați, precum și de două dale de piatră dreptunghiulare, terminate în unghi ascuțit, reprezentative pentru mormintele femeilor. Al cincilea pilastru este terminat în formă de fes, specific pentru mormintele de copii. Aceste piese sunt unite prin doi stâlpi cu secțiune pătrată. Piesele funerare sunt realizate din marmură, primele patru fiind așezate la capul decedatului, iar stâlpii este posibil să fi fost așezați la picioarele acestuia.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE ÎN CETATEA TIMIȘOAREI, STR. LUCIAN BLAGA, ANUL 2014. RAPORT PRELIMINAR

Alexandru Flutur, Ana Cristina Hamat, Daniela Tănase

Rezumat. Cu ocazia reabilitării spațiilor publice din centrul Timișoarei, a avut loc cercetarea unor obiective aflate în centrul orașului modern, situate atât în interiorul cetății medievale cât și în cetatea bastionară din secolul al XVIII-lea. Cercetările efectuate pe strada L. Blaga au dus la descoperirea unor structuri (preponderent de lemn) încadrate cronologic perioadei evului mediu - atât înaintea stăpânirii otomane, cât mai ales în timpul acesteia, precum și a unor structuri de cărămidă care aparțineau canalizării din interiorul fortificației bastionare habsburgice. Materialul descoperit în cadrul cercetării este bogat, fiind compus mai ales din fragmente ceramice, artefacte din metal (bronz, alamă, fier, plumb), sticlă sau porțelan. Alături de acestea, o parte însemnată a materialelor sunt de natură organică: piele (în principal tălpi de pantofi), păr uman și animal, oase de proveniență animală, diferiți sâmburi, coajă de ou sau chiar resturi de fructe și legume, care s-au păstrat foarte bine în solul mlăștinos al orașului.

CU PRIVIRE LA ARHEOLOGIA PREVENTIVĂ ÎN JUDEȚUL GIURGIU (1986-2013)

Cristian Schuster

Rezumat. Sunt aduse în fața cititorilor o parte dintre investigațiile arheologice preventive derulate în perioada 1986-2013 pe teritoriul județului Giurgiu. Săpături au fost efectuate în bazinul Argeșului, pe malurile râurilor Câlniștea, Neajlov, Parapanca, dar și pe terasa din stânga Dunării. O bună parte dintre rezultatele cercetărilor au fost valorificate științific prin expoziții, comunicări și publicare.

CIRCULAȚIA MONETARĂ ÎN SEC. IV P. CHR. LA TIBISCUM

Cosmin Bogdan Matei

Rezumat. Descoperirile monetare izolate oferă indicii importante referitoare la continuitatea de locuire pentru o anumită așezare; acestea indică gradul de dezvoltare a acelei așezări, intensitatea circulației monetare, indicând de asemenea nivelul de dezvoltare economică atins de așezarea analizată. Acest studiu reprezintă o analiză comparativă a trei așezări romane ale fostei provincii Dacia, astfel concluzia studiului fiind relevantă pentru determinarea circulației monetare din secolul IV p.Ch. a acestor așezări.

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL AȘEZĂRILOR VINČIENE DIN BANAT

Octavian-Cristian Rogoza, Bogdan Seculici

Rezumat. Lucrarea de față prezintă două noi așezări atribuite neoliticului dezvoltat descoperite în urma cercetărilor de teren desfășurate între anii 2010-2013 în Banatul de nord.

Materialele arheologice descoperite aparțin fazei A3 a culturii Vinča, hallstattului dar și sec. II-IV p. Chr.

DISTOCIA, POSIBIL DIAGNOSTIC ÎN DECESUL UNEI FEMEI DIN PERIOADA MEDIEVALĂ

Luminița Andreica

Rezumat. Acest studiu prezintă analiza antropologică a două schelete descoperite în urma săpăturilor arheologice de la Frumușeni (județul Arad), din anul 2007. Mai precis, este vorba despre scheletul unei femei din categoria de vârstă tânăr-adult, înhumat alături de scheletul unui nou-născut. Unul din motivele decesului celor doi indivizi poate să fi o distocie mecanică, reprezentată prin excesul de volum fetal.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA CRICIOVA, PUNCTUL TRAMNIC, JUDEȚUL TIMIȘ (1979-1980)

Doina Benea

Rezumat. Criciova este localizată în bazinul râului Timiș, la nord de anticul oraș Tibiscum. Cercetările preventive s-au desfășurat pe un promontoriu al văii, la nord de Criciova. Au fost identificate vestigiile romane ale unei clădirii de piatră și mortar. Construcția a fost în cea mai mare parte distrusă de lucrări moderne. O șampilă romană descoperită sugerează existența unei construcții militare, probabil o statio, menită să securizeze drumul roman.

THE ENEOLITHIC SYSTEM OF FORTIFICATIONS FROM TURDAȘ-LUNCĂ, HUNEDOARA COUNTY, ROMANIA

Sabin Adrian Luca, Cosmin Ioan Suci

Abstract. The preventive excavations from May–November 2011, on Orăștie-Sibiu highway, at Turdaș Neolithic and Eneolithic site, point Luncă led to a very important Eneolithic system of fortifications discovering.

ARCHAEOLOGICAL CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE MAIN SANCTUARY OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH “ST. MICHAEL” ALBA JULIA

Daniela Marcu Istrate

Abstract. The study synthesizes the history of the main sanctuary of Alba Julia Cathedral, from the 12th century till the Baroque reconstruction in the 18th century, based on the accumulated data during more than 10 years of preventive archaeology. The archaeological investigations were circumstantially made, following the buildings restoring or the terrain arrangement, and frequently they developed parallel with the building works or were limited to simple surveys. In spite of those restrictions the preventive investigation of the sanctuary brought extremely valuable results in order to reconstitute the history of one of the most important historical monuments in Romania. After a brief archaeological researches history, the article minutely presents the recent contributions: the Romanesque structures making obvious and discovery of the ruins of the cathedral semicircular apsis (the 11th – 12th c.); the Gothic ruins (sanctuary, the altar apsis) identification and investigation (the 13th c.); discovery of a vestry ruins on the southern side of the sanctuary, which was added within a short time after its building, before the last third of the 13th century; confirmation of the 18th intervention regarding the sanctuary dismantling and rebuilding; the Baroque sacristy dating (after the reconstruction of the sanctuary) and of the underground funeral room (before the reconstruction of the sanctuary). As the archaeological material was extremely meager, the archaeological debate is founded on the context analysis and comparative researching of ruins and the current walking/ building levels.

ARCHEOLOGICAL PREVENTIVE INVESTIGATIONS AT BERZOVIA

Dacian Rancu

Abstract. In 2012–2013, archaeological preventive investigations were made in IIII Flavia Felix camp, following the project of “Domestic and pluvial sewerage within the built-up area of Berzovia”. Those investigations confirmed the fact that there had been two antique levels within the camp, one of them belonging to its wood phase, the second one to its stone phase. The defensive system of the camp, on its north-eastern side was also identified during those investigations. The archaeological material consists in numerous fragments of pottery, glass, tile and brick (a fragmental brick with cartouche), iron and bronze pieces, three coins, osteological remains, and some fragments of terra sigillata. The archaeological preventive investigations there began at the end of June 2012 and went on till January 2013, but there were certain difficulties due to the works of the building company which had no previous plans of the pipes within the system. As a result, our research followed the depth that the

building company utilized during its works. So, the researching sections we made, some of them inside the camp, occasionally could not have arrived to the soil alive.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE GREAT ROMAN CAMP FROM TIBISCUM

Doina Benea, Simona Regep

Abstract. The Roman late camp building at Tibiscum was part of Antonius Pius' measures after the great attacks of the free Dacians and other tribes against the Roman Empire European borders. In a large measure the new fortification building was a result of a Moors' unit placing there, which was organized under the name of *numerus Maurorum Tibiscensium*.

PRELIMINARY DATA ON THE PREVENTIVE EXCAVATIONS ON TRANSYLVANIA HIGHWAY, 3C SECTION, THE COUNTY OF SĂLAJ

Ioan Bejinariu, Dan Băcuet-Crișan, Dan Culic,
Horea Pop, Sanda Băcuet-Crișan

Abstract. Preventive archaeological investigations and diagnosis were made in 2006–2012, on 7 km about from 3C section of Transylvania highway, in the southwestern part of Sălaj County. There were identified and investigated six archaeological sites from Paleolithic, Neolithic, the Last Bronze Age, and the end of the First Iron Age, and the early Middle Ages, respectively. In the same area, on the Barcău valley, a settlement from the early Middle Ages was investigated in the context of a concrete mill arrangement by the highway builder. The researches there allowed us to find out extremely utile data regarding some particular aspects of the human civilization development within the Up Tisza area, through some stages of prehistory and the Middle Ages beginning.

ELITES AND CENTERS OF POWER IN TRANSYLVANIA IN THE SECOND HALF OF THE 9TH CENTURY – THE FIRST ONE OF THE 10TH CENTURY. AN ANALYSIS OF THE ARCHAEOLOGICAL VESTIGES FROM THE TOWN OF ALBA JULIA TERRITORY

Dan Băcuet-Crișan

Abstract. I have tackled the question of the elites and centers of power in Transylvania in the second half of the 9th century – the first one of the 10th century, in 2012 too, the moment I have proposed a series of criteria that may underlie the working methodology. The elites setting up (especially those ones of the early Middle Ages) is a question that must be investigated not only from a historical point of view but also from a sociological one as sociology has specific researching and interpreting methods which can offer a series of explanations and answers to questions that archeology cannot survey to. Social structure and stratification, elite/ elites and centers of power are unfortunately researching subjects still out of the majority of the Romanian specialists' interest even they are dealing with the early Medieval Ages. The so far results of the archaeological researches within the town of Alba Julia territory turn it into the most complex early medieval objective in Transylvania: a dense historic settlement, a great number of archaeological sites, and a

large variety of artifacts, as well as a complex stratigraphy and extremely interesting archaeological contexts.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT THE REFORMED CHURCH FROM IERMATA NEAGRĂ (ARAD COUNTY)

Florin Mărginean, George P. Hurezean, Victor Sava

Abstract. The article represents a brief report on the archaeological investigations at the Reformed Church from Iermata Neagră occasioned by the geotechnical study there. The planimetry and the medieval stages of the church survey, as well as the impact of the modern restoration on the church were the research objectives. It is already known that on the southern side of the church nave fragments of fresco from the second half of the 14th century are still preserved. All this above were clear signs of the existence of certain remains of the medieval church structure, which are less known due to its modification in the course of time, and have been partly identified through the archaeological tests there.

ARCHAEOLOGICAL DIAGNOSIS IN THE MOUNTAINOUS AREA OF THE BANAT

Dumitru Țicu

Abstract. Certain projects concerning wind power parks building in the mountainous area of the Banat offered opportunities for archaeological preventive investigations. The study presents the results of the investigations at Răcășdia, Nicolinț, Cornea and Coronini. Concerning the diagnosis at Răcășdia within the project terrain, only sporadic settlement remains were identified for the first Iron Age, on the hill called Dealul Poliței. Previous discoveries there, from the past century beginning, pointed out a Roman inscription, bricks with inscriptions and a large hoard of about 3000 coins from the 4th century. The investigations at Nicolinț were made on 225 ha about of the outside built-over areas of the villages of Ciuchici, Nicolinț, Macoviște, and Petrilova. The intrusive investigation in the Vicinic River meadow identified certain settlement remains from the first Iron Age, from the 4th century A. D., and from the 12th–13th centuries. The archaeological research at Cornea took place in the Cerna Mountains area, on the alpine pasture (1,160 m), at Cerni Vâr. Information we pointed out also there by the intrusive investigation offered utile concerning the settlement stratigraphy, and especially the occupations of Coțofeni culture bearing inhabitants who had set on the alpine pasture from Cerni Vâr. The fragments of a grinder and of a crusher that were found near the massif of Piatra Elișovei certify that the stone exploiting and processing was the main occupation to have determined the setting nearby that massif. The village of Coronini in Clisura Dunării [the Danube Gorge] is placed under the eastern ends of Locva Mountains. The archaeological research there identified the medieval church (*St. Archangel*) location on the eastern extremity of the Vărad Valley. The church had a simple, archaic plan with a rectangular altar and a nave of 6.90 x 5.90 m on the basis of the plan analogies the church building moment was considered to be the middle of the 15th century. It was violently destroyed during the Ottoman – Austrian conflicts at the end of the 18th century. The archaeological investigation confirms the data in an Ottoman source from 1574-1579 that certified St. Archangel monastery.

RESCUE EXCAVATION IN THE SITE,,TIMIȘOARA –SQUARE 700”.
CITY BUSINESS CENTRE, BUILDING D

Alexandru Szentmiklosi, Mircea Mare, Andrei Bălărie

Abstract. The fortifications system consisted in a nine bulwarks closure, with a defensive ditch, to which another two closures with their corresponding defensive ditch were added. Following the construction of D building belonging to City Business Center, the foundations of the brick walls were investigated, those walls being the coating of the fortification segment called the scarp of the counterguard I in the military surveys, and the counterscarp that marked the glacis beginning. Both the scarp of the counterguard I wall, and the counterscarp were built on a wooden substructure from massive oak beams (with 0.16 to 0.26m diameter), and pairs of till 7.90 m length longitudinal beams up them. Those longitudinal beams placed at about 1.20m distance one to the other were set with sleepers of 1.60 – 1.65 m length. On that wooden substructure the brick wall was built, which in the case of the counterguard I gave the coating of the clay and ground emplecton from the envelope of Timisoara bulwark fortification inner part. The brick walls building system was a staple one. The counter forts had a wooden substructure with the longitudinal beams jointed in a trapezoidal shape with sleepers. The bricks displayed on their edges allowed the counter forts jointing in the coating walls. Behind the counterscarp a wooden well was discovered, that one belonging to post- medieval settlement in the fortress outer part, respectively, Palanca Mare, an outside suburb of Timisoara. The wall was rectangular shaped, with sides of 1.15m, the preserved wooden structure being of 1.10m height. Fragments of the 17th – 18th pottery, iron nails and fragments of a glass bracelet etc were found there as forming the well inside filling.

OTTOMAN FUNERARY MONUMENTS DISCOVERED IN A GRAVEYARD FROM
TIMIȘOARA - PIAȚA SF. GHEORGHE

Adriana Gașpar

Abstract. During the archaeological excavations that took place in Sf. Gheorghe Timisoara were discovered seven stone funerary objects. There are two headstones type turban, located on top of a stele funerary tombs characteristic of men, as well as two rectangular slabs of stone that ends at the top with a sharp angle, representative objects graves women. The tombstone is the fifth pillar set on top of a fez, characteristic graves of children. These articles are joined by two pillars of square section. These gravestones are made of marble first four are situated at the head of the deceased, and the posts may have been placed at his feet.

PREVENTIVE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN TIMIȘOARA FORTRESS,
LUCIAN BLAGA STREET, YEAR 2014. PRELIMINARY REPORT

Alexandru Flutur, Ana Cristina Hamat, Daniela Tănase

Abstract. The public areas rehabilitation in the center of Timișoara occasioned the investigation of some objectives in the modern town center, both in the former medieval fortress and the bulwark fortress of the 18th century. The investigation in Blaga Street brought forward some structures (timber prevalently) belonging to the Middle Age times, both before

the Ottoman domination and especially in the days of it, and also some structures of bricks that belonged to the sewerage inside the Hapsburg bulwark fortress. The discovered material is an abundant one, consisting in ceramics, metal artifacts (bronze, brass, iron, and lead), glass or porcelain. A significant part of the materials is of organic nature: leather (soles mainly), human and animal hair, animal bones, different kernels, shells, and even fruit and vegetables remains that were very well preserved in the swampy earth of the town.

ON THE PREVENTIVE ARCHAEOLOGY IN THE COUNTY OF GIURGIU (1986–2013)

Cristian Schuster

Abstract. Part of the preventive investigations, from 1986 till 2013 in the County of Giurgiu, is brought to readers' notice. There were salvage excavations in the Argeş River basin, on the Câlniştea, the Neajlov, and the Parapanca rivers banks, but also on the left terrace of the Danube. A great part of the investigations results have been scientifically put to account through the agency of exhibitions, lectures and published works.

MONETARY CIRCULATION AT TIBISCUM IN THE 4TH CENTURY A.D.

Cosmin Matei

Abstract. The isolated discoveries of coins offer important clues regarding the inhabitation continuity in a certain settlement; they indicate the degree of development of that particular settlement, the intensity of monetary circulation also indicating the level of economical development achieved by the analyzed settlement. This study represents a comparative analysis on three Roman settlements of the former province Dacia, thus the conclusions of the study being relevant for the determination of the monetary circulation of the 4th century A.D. for these sites.

CONTRIBUTIONS TO THE ARCHAEOLOGICAL REPERTOIRE OF VINČA CULTURE SETTLEMENTS IN THE BANAT

Octavian-Cristian Rogozea, Bogdan Seculici

Abstract. The study presents two new ascribed to the developed Neolithic settlements, which were discovered in 2000-2013 through site excavations in the Northern Banat. The archaeological materials belong to phase A₃ of Vinča culture, to the Hallstatt culture, but also to the 2nd–4th centuries A. D.

DYSTOCIA, A POSSIBLE DIAGNOSTIC IN A WOMAN DEATH IN THE MEDIEVAL AGE

Luminița Andreica

Abstract. The study presents the anthropological analysis of two skeletons that were discovered in 2007, as results of the archaeological excavations at Frumușeni (Arad County). More exactly we speak about a woman skeleton belonging to the youth-adult age that was

buried nearby a new-born skeleton. One of the two individuals' death reasons may have been a mechanic dystocia, represented by the fetal volume excess.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT CRICIOVA, POINT: TRAMNIC,
TIMIȘ COUNTY (1979-1980)

Doina Benea

Abstract. Criciova is located in the basin of the Timiș River, northern to the antique city of Tibiscum. The preventive investigations took place on a promontory of the valley, northern to Criciova. Vestiges of a Roman building in rocks and mortar were identified. The building was largely destroyed through the modern works there. A Roman stamp discovering suggests a military construction, statio, in order to shield the Roman route.